

KÖZELÍTÉSEK

IV. évfolyam 1-2. szám

ZSIGMOND
KIRÁLY
EGYETEM

Zsigmond Király Egyetem

negyedéves, internetes folyóirat

A számot 2016. 10. 12-én zártuk le.

A KÖZELÍTÉSEK a Zsigmond Király Egyetem online multidiszciplináris folyóirata.

Lektorált folyóirat.

Minden publikálásra beküldött kéziratot két felkért opponens lektorál.

FŐSZERKESZTŐK

Laki Ildikó – A. Gergely András

FELELŐS SZERKESZTŐ

Szűts Zoltán

SZERKESZTŐ

Grajczjár István

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Bayer József (elnök) – Zsigmond Király Egyetem

Szatmári Péter – Zsigmond Király Egyetem

Schottner Krisztina – Zsigmond Király Egyetem

A TANÁCSADÓ TESTÜLET TAGJAI

Füzesi Zsuzsanna – Pécsi Tudományegyetem, ÁOK, Magatartástudományi Intézet

István Szőköl – Selye János Egyetem, Tanárképző Kar

Závecz Tibor – ZRI ZÁVECZ RESEARCH Piac- és Társadalomkutató Intézet

OLVASÓSZERKESZTŐ

A. Gergely András

FELELŐS KIADÓ: Zsigmond Király Egyetem – Satmári Péter – megbízott rektor

ELSŐ KIADÁS: 2011

ÚJ FOLYAM: 2014

ISSN: 2498-7816

WEBCÍM: www.zskf.hu/kiadvanyok, <http://kozelitesek.webnode.hu>

DESIGN: Sztás István - Gerilla Design Bt.

JÓ ÁLLAM VAGY ROSSZ ÁLLAM – MIVÉGRE NEKÜNK A NEMZETÁLLAM? .. 4

MAGYAR IDENTITÁS A TENGEREN TÚLI DIASZPÓRÁBAN 22

GYŐR-MOSON-SOPRON MEGYE ÉS BURGENLAND TÖRTÉNETE 44

„VISSZASZEREZNI AZ ISKOLÁT” 68

BOURDIEU ÉS AZ IZRAELBEN ÉLŐ MAGYAROK IDENTITÁS-
ÉS INTEGRÁCIÓ-STRATÉGIÁJA 86

A FÉRFIAK NŐTÖRTÉNELME 100

ÉVEK, EMLÉKEZETEK, FORRADALMAK 112

RÁ-KÖZELÍTÉS

A.GERGELY ANDRÁS

JÓ ÁLLAM VAGY ROSSZ ÁLLAM – MIVÉGRE NEKÜNK A NEMZETÁLLAM?

/Távnézeti hozzászólás a „Nemzeti Európához” és a kultúraköziség szorongatottságához/¹

„Nem bizonyos, hogy a nagytól egyenesebb út vezet a még nagyobbhoz, mint a kicsitől; sok jel mutat arra, hogy a nemzeteknek ahhoz, hogy életképes nemzetek feletti integrációkban egyesüljenek, előbb világosan meg kell alakulniok, és ahhoz, hogy megalakuljanak, előbb sokszor szét kell vetniük vagy el kell utasítaniok az olyan, akár régi, akár új, működésképtelen federációkat, amelyek nem képesek számukra a nemzetté alakulás és a társadalmi haladás együttes távlatát nyújtani”.

(Bibó István 1976, 1990 A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai)

Az édes mindennapjainkat (legalábbis 2015 nyara óta serényen) átformáló menekült-helyzet – noha évezredes rutin épül már erre – láthatóan komoly próba felé kényszeríti a Közös Európa és az Osztott Európa kortárs híveit. Pedig az új évezred nemzetközi reményei, trendjei mellett (és olykor ellenük is) alapvető történeti kérdés maradt a Jászi Oszkár által földolgozott, majd negyedszázaddal később Bibó István által fölvetett megoldási alternatíva a kismemzeti sorsról. Az életképes nemzetek integrációja, kulturális identitásának jogosultsága még ma is nyitott kérdés, a társadalmi haladás perspektívája úgyszintén. Napjainkban ezért úgy is fogalmazhatunk, sarkítva a problematikát: létezik-e még tematizálható kérdésként a nemzeti keretű állami szerveződésmód, s hogy a nagybirodalmak szétesését követő etno-regionális konfliktusok és átmenetek miként veszik át a szociokulturális integrációk feszültségeit kezelő technikákat (ha átveszik egyáltalán), továbbá miképp alakul újfent az európai léptékű nagybirodalmi szerveződés olyan feltétel-együttesé, amely víz alá szorítja és elfullasztja a „kisdemokráciák” még életkévesebb példányait is...

Világosabban fogalmazva a kérdés-komplexumot: miként alakul a „régiók Európájának” küzdőpályáin, az integrálódás „nagy történetén” belül a kis nemzetek „kis története”, s miképpen lesznek képesek mezőnyben maradni az európai küzdőtér új aktorai, ha nemcsak a gazdasági, integráció- (vagy kül-)politikai szerveződési síkon tekintjük át

¹ Részvétel nélküli vitaszempontok a Rendszerváltás – ezt akartuk? – Jó állam, rossz állam, kell-e nekünk nemzetállam? A Szervezők a Baloldalért (SZAB) című beszélgetés-sorozat 2016. június 18-i rendezvénye kapcsán. Elérhető itt: https://www.youtube.com/watch?v=bH09morxs_l&feature=youtu.be

mozgásaikat, hanem tételezzük a háttérben valamely közös *európai kultúra* létét és mindannyiunk számára elérhetőségét?

Ma már korántsem vitatható, hogy a globalizáció trendjei mentén szinte előre szakaszolható változások hatnak majd kényszerítően a kis államokra, Európa és a világ perifériáira, félperifériáira, nemzeti szerveződési szintjeire ugyancsak. Ám nemcsak rájuk hatnak, de nyomasztó ideológiai együttesük visszahatásként is befolyásolja az európai kultúra egészét, minthogy ezek szükségképpen kölcsönhatásokban léteznek. Már is megrajzolhatónak tetszenek a felülről (vagy a tagnemzetek jóváhagyó megfelelés-kényszeressége mentén bármilyen érdekszempontból) térképre róható jelei a tagállami státusúak és az erre még csak aspirálók közötti *határvonalak*nak. A jóléti-gondoskodó állam belső krízisei is hozzájárulnak (már ma is) ahhoz, hogy a *centrális* szerepkörű államok támogatása szükségképpen együtt járjon a kisebbek és a periferizálódottak defavorizálásával. Mi több: a kisebbek és gyengék összefogása (illetve, nemegyszer már megvolt, alkalmi) szolidaritása is megbomlik, a periférián élők egyenesen a *kizártak* (exclusions) körébe kerülhetnek a legparányibb elbizonytalanodás nyomán, s magát a megosztottságot is körülveszi a közösség tagjai által generált „elbírálási folyamat”, amely a később csatlakozottak körébe bekopogtatók közül kiválogatja az érdemeseket és az érdemteleneket. Maga a „bebocsáttatás” (avagy antropológiai

értelemben vett „beavatási szertartás”) magán viseli az „értékteremtés” és „értékesítés” szakralizáló funkciójának jeleit. Így ugyanis megméretődnek és megkülönböztetődnek az átlagosak, a „megérdemelten” tagállammá lettek (vagyis a „méltók”, „partnerképesek”), meg a „lemaradók”, a „felzárkózni képtelenek”, az „innovációra alkalmatlanok” egyaránt.

E kizárési és befogadási aktussal viszont nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének mechanizmusai konzerválódnak, hanem önálló EU-hatalommá lépnek elő a normák, mértékek, arányok és egyensúlyok új kezelői, új térszerkezet-átalakító döntések szabályozzák immár a térbeli hovátartozás mintáit, új államközösségi víziók termelődnek ki, s új igazodási kényszerek kezdenek hatni, stb. Az európai kultúra sosemvolt „egysége” elkezd immár intézményes egységként, élő falanxként működni, nem éppen befogadó hangulatban, hanem a kulturális összhang ürügyén megfogalmazódó „önvédelem” formájában (lásd menekültkérdés, kisebbségek ügye, migrációpolitikák, biztonságpolitikák, stb.).

Vagyis egy új *beszédmód* alakul ki, egy új intézményiség és identitás-teremtés csinál helyet a döntéshozók és megértésre aspirálók közötti viszonyban is. /Ha nem is vettük észre, vagy ha konstatáltuk is, Brüsszel-Strasbourg olyan önálló államiság-szerepre növekedett, hogy nem is kellett hozzá territoriális hódítás, elég volt a támogatáspolitikai irányelve és a pályáza-

tok diplomáciaivá avanszált programnyelve, költségvetési kényszer-eszköze...!/ Emellett nem(csak) a jóléti és szociális hátrányos helyzetet termeli újra a felálló intézményi komplexum, hanem a kulturális-civilizatorikus megosztottságot is. A „konvergenciális” mozgást a „divergenciák” kiegészítik, adott esetben minden országban külön-külön is, államokon és adaptációs rutinokon belül pedig a tradicionális kulturális és a posztmodern éppúgy megütközik, ahogyan a gazdasági, menekültügyi vagy mentális önértékelési időszakokban az már korábban is sok esetben megtörtént. Európa, amely nemcsak a régiók Európája, hanem a kisebbségeké és különböző kultúráké is, kialakíthatja a „túlélésre” ítélt és a pusztulásra szánt etnokulturális szférák, a megújulás-tartalékokkal rendelkező, és az ezektől immár megfosztott etnokulturális térségek két szembenálló tartományát, amelyek között mint közvetítő intézmény egyáltalán nem lesz majd köteles és képes összhangot kialakítani (pontosabban: erre rá nem szorítható, legföllebb érdekei kívánhatják az egyensúly fenntartását önnön fönmaradása érdekében – ami persze korántsem csekély esély számunkra...).

A kultúrák között azonban megannyi érintkezési felület, harmonikus viszony, kölcsönösség, konfliktus, partnerkapcsolat, kiegyezés és más interferenciák hatnak, amelyek hullámait sem az EU, sem a virtuális közösség /Unio/ intézményei, sem pedig az érintett szubkultúrák reprezentánsai nem próbálják ma még „mederben tartani”. Emiatt maga a csatlakozási folyamat is interkulturális konfliktusokat tartalmaz az új tagállamokban, az egyes érdekeltek történelmi és kulturális örökségei szembekerülhetnek egymással, és csitíthatják vagy épp fölhangosíthatják azokat a belső (nemzeti határokon belüli) kulturális-civilizatorikus különbség-vitákat, amelyek a biopolitikák korszakában már korántsem csupán a liberális gazdaságnak és a toleráns kisebbségpolitikának kedveznek.

A „nagyállamok” és „kisállamok” kultúrájának kérdése (tessenek itt a hollandokra, flamandokra, litvánokra gondolni, s velük átellenben a franciákra, görögökre, németekre!), vagyis e kulturális találkozások problematikává válása nem is titkoltan fölerősödött ez Európai Unió döntéshozatali mechanizmusaiban várható változástól, a kicsik súlyarány-változtató esélyeitől, a később csatlakozottak beilleszkedési vagy térnyerési esélyeitől, a kompromisszum-kötések lehetőségének fölmerülésétől. Mindez nemcsak várható kihívásként válik meggondolandóvá, de azon a diskurzus-mezőn belül is, amelyen a nagyállam tételezetten nyerő alkupozícióban volt és kifelé saját (tétélezett-formalizált) egységességét hirdethette történelmi idők óta, a kisállamok létehez pedig hozzátartozott a bevallott félsz és esendőség, védtelenség és adaptációs kényszer is. A felállás illetően alakulása még a nagy kultúrákat sem kötelezi a kooperációk keresésére, de a maga módján mindkét államtípusnak számolnia kell a lehetséges kollíziókkal és koalíciókkal, alkukkal és szövetségkeresési kényszerekkel – azonban nem egyenlő és nem

egyforma módon. Ráadásul a nagyok szerepe nemcsak az egykor volt nemzetállami nagyság vagy kultúrállami hübrisz mentén mérhető immár, hanem a közös célért vállalt áldozathozatal, a „kicsiket megsegíteni köteles” szerepkör morális kényszerének teljesítése alapján is. Erre azonban a hajlandóságot még megannyi feltétel, s köztük nemzeti múltigazolás, európai vezető szerepkeresés, amerikai érdekszférához tartozás, territoriális önérvényesítés, revanspolitika, geopolitikai stratégiai vágyképek és más koloncok is nehezítik... Egység, egysége a másságnak, formája a különbözőségnek, kerete a sokféleségnek... – ábrándos képzetek ezek olykor, de még korántsem közösen és együttesen is vállalt érdekazonosság.

Amikor itt a *multikulturális Európa vízióját* kívánom „tesztelni”, természetesen inkább a vitapontok, értelmezési felületek, interpretációk nagy egységeit szeretném felvillantani, mintsem a történeti múltba vezető államiság- és nemzet-vita összes leágazását, történeti konnotációját szemlélzeni, vagy újrafelosztani a mai nézőpontok alapján. Ezt a munkát elvégezték történészek, szociológusok, kisebbségkutatók vagy uniós szakemberek (külföldön is, és főként a rendszerváltási pártalakulások idején, majd az uniós csatlakozás képzete körül a magyar szakirodalomban is) az elmúlt években/évtizedekben. De ha szabad nehezen indokolható magabiztossággal összegezmem e korszak szakirodalmát: a nemzet-tematika, s ezen belül a kis népek

sorsának kérdése nem lett világosabb, nem lett megnyugtatóbb, mint volt nemzeti történelmünk során számos fordulóban, de még csak áttekinthetőbb sem lett, mint volt Bibó István háború utáni rövid áttekintésében. S különösen nyugtalanítóvá vált szinte mindenütt Európában a kisebbségek kezelése, a tolerancia, a szuverenitás terén.

Miért érdemes mégis kiemelt figyelmet fordítani a „kulturális kisállamiság” kérdésére, s különösen Közép- és Kelet-Európában, ahol a nagyság sosem lehetett erény valamely birodalom nyomasztó jelenléte nélkül...?

A válasz éppoly árnyalt és látszólag tétova lehet csupán, mint maga a kérdésfeltevés. Kézenfekvőnek látszik persze, hogy a magyar historikus tudat és a történeti szerep mentén legalább a *magyarságtudat* egyik evidens válaszát adjuk erre a kérdésre: a kis állam is állam, sőt, a nagy állam is jobbára csak föderáció vagy birodalom, magába habzsolva kisebb entitásokat, vagyis a kis állam „létjoga” még szükségszerűbb, létének féltése még indokoltabb, s ha oly kitartó küzdelemben, mint épp a magyar államiság, képes és sikeres volt megőrizni (kvázi- vagy tényleges) szuverenitását egy évezreden át, miért lenne akkor föltehető kérdés a mérettel és szereppel kapcsolatos érvényesség...?

További látszólagos „evidencia” lehet a kisállamiság mai elemzésekor, hogy a nemzetállami (vagy európai kultúrállami) létfeltételek eddig sokkal többször hiá-

nyoztak, mint épp a rendszerváltás körüli és utáni évtizedben, s ha „végre valahára” most meg lehetne valósítanunk egy parlamentáris, többpárti, társadalmi konszenzuson nyugvó államlétet, miért kellene éppen most arról merengeni, hogy mi végre a kisállami lét... Ez a kifejezetten *politikai pragmatizmust* tanúsító választípus a politikai rendszerváltás logikájába ugyancsak a birodalmi (szovjet) védővezetből kiszabadulás időpontját, a nyugati partnership kialakíthatóságát, a nyugati minták követésének lehetőségét, illetve a magyar államiság elvitathatatlan céljának pártpolitikai alapállástól független evidenciáját, alapkonszenzusát helyezi, függetlenül attól, hogy ez államközi alku kérdése vagy partnerviszony feltétele immár. Itt tehát röviden nemcsak egy államiság és partnerség-viszony kérdéséről van szó, hanem legalább annyira a történeti státusz, a kulturális szereptudat, az „európai örökség” Bibó Istvánon, Hanák Péteren, Szűcs Jenőn is túlívelő kihívásairól, másképpen arról, hogy van-e olyan nemzeti kultúra, amely az európai kultúrával szinkronban vagy konfliktusban, más népek kultúrájával harcban vagy kooperációban van, s kellő alapot nyújthat-e mint ilyen ahhoz, hogy nemzetek közötti harmóniák ébredjenek a nemzetek közötti hörgések ellenoldalán?

Nem szándékom az államfelfogások, államéletrajzok, nemzetek közti egyezkedési folyamatok elmúlt korszakait és jelenkori elméleteit teljes körűen sorra venni, vagy elnagyoltan kontrasztba állítani. Itt csupán kiemelek ezért néhány felfogásmodellt, amelyek jelenléte a hazai „nagypolitikában” eleve külső nyomást gyakorol a politikatudományi válaszadók köreire, függetlenül attól, hogy pártos vagy pártfüggetlen válaszaik miként igazolják, hagyják jóvá, kérdőjelezik meg, vagy éppen konstruálják újra a „nemzet-kérdés” megannyi aspektusát, s teszik folytonos vita, alku, ellenségeskedés tárgyává és ürügyévé a nemzeti identitás mértékét, formáit, esélyeit és veszélyeit. A *nemzetre hangolt* és a *pragmatikus* kérdésfeltevések, illetve válaszok kézenfekvően kifejezik a nemzeti létkérdések iránti aggodás ezeréves kötelezettségét, meg aztán ennek normáit, szerepeit, mélységeit és közhelyeit is. A két irányból (mielőtt még továbbiak felé tekintenek) egyként ágazik le a feladatok, esélyek és félelmek, kötelezettségek és kooperációk széles skáláját kínáló europeizációs folyamat néhány mellékösvenye is, melyeken a már európai irányból vagy európai irányban vonulók hangosan harsogják a nemzeti kultúrák és létfeltételek elérvénytelenedési programját, s ezen örvendezve (lásd a pragmatikus vagy szkeptikus EU-eufóriák időszakait, érdekköreit), vagy aggódva (lásd a konzervatív-nemzeti világképek kényszerképzeteit és félszeit), mindenesetre egybehangzóan megállapítják, hogy az európai „nemzetközösség” kialakulási játszmái nem kedveznek immár a nemzetien hangolt politikai aktoroknak. Ez az alapvetően *kritikai* attitűd abban segít, hogy az európai közösséget vélt vagy valódi entitásként tételezők, esetleg konstrukcióját a maguk erejével és hatékonyságával elősegíteni iparkodók markáns vona-

lakkal aláhúzzák a programos közösségen belüli *nemzetfüggetlen egység-gondolatot*, vagyis egyetlen elegáns mozdulattal elvágják a nemzeti pályvák révén saját kulturális valóságához kötött nemzeti érzületet attól a képzetes európai tértől, amelyben a nemzetközi egység-gondolat zordonan kiharította már a maga közös univerzumát, megnehezítve ezzel a náció-kötötte identitások térnyerését.

A képletszerű összefoglalástól éppen a napi és korszakos irányváltások, hangsúlyeltolódások, reprezentáció-játékok megléte és formáló hatása miatt ódzkodom; de a szélsőséges egyszerűsítés vádját vállalva röviden úgy állítanám összefüggésbe a szereplők köreit, hogy a történeti „előnyel” és legitimáló funkcióval rendelkező nemzeti kisállam-felfogás a pragmatikus irányba mozdult el, s mivel ez okvetlenül lineáris folyamat, időszakonként egyfajta belső hullámzást okoznak a kritikai hatások, euro-szkeptikus felfogásokat erősítenek és megtörik a két hullám erejét (esetenként éppen ezzel hatnak vissza erősítően egyikre vagy másikra). A kisállami kultúrák rendszerint mélyebben-súlyosabban átélnek a maguk vegyességét, multietnikus mivoltát, s ezért sokszor esélytelennek látják magukat a nagy európai kulturális alakzatokhoz képest. Vagyis elkezdnek saját energia-tartalékokat mozgósítani, esetleg ideálképeket gyártani, amelyek viszont nincsenek egzakt mintákhoz kötve. „Anti-huntingtoni” jóslat? Lehetséges... A föderatív álom- és államképet beteljesítő

Svájc éppúgy nem valódi jövőkép számunkra vagy a lettek számára, mint Luxemburg vagy Dánia, Litvánia vagy Portugália kulturális identitása. A történészek megvilágosító publikációi és a politológusok időszakos okfejtései sem tudták „ideáltipizálni” a magyar közpolitika számára, milyen kisállami jövőképpel lehetne vagy kellene rendelkezünk, s a politikusok ígervényei még kevésbé minősülnek érvényesnek. Nincs valójában belső meditációs folyamat ekörül, s ha lehet, még kevésbé van külső mintaszolgáltatás, vagyis európai mintaállam, amelynek idealizálhatósága programos célkövetésre készítené a magyar közgondolkodást. A folyamat nemcsak átmeneti jellegét tekintve bizonytalanítja el a politikai mezőben aktivizálódókat, de mintegy ráadásként azokkal a koloncokkal is megterheli, amelyek például a határon túli magyarsággal, a migráns tömegek átmeneti vagy állandósult jelenlétével, a makrogazdaság működési trendjeivel és a geopolitikai vonzásokörök hatásaival pályvázják le a formáló képzeletet.

A kisállami mintakeresés mindemellett (még – és ez korántsem lényegtelen momentum!) nem égető kérdése az átmeneti fázisban lévő magyar gazdasági és politikai erőknek – sem azok számára, akik rálátnak a gazdaság és belpolitika örvényeire, sem azok előtt, akik mindezt aggódva lesik. A „liminális fázis” (hogy Victor Turner szak kifejezését csempésszük ide) nemcsak a határolytságot, nemcsak a szakrifikált célt, nemcsak a változásokat követően helyre-

álló, egyfajta „kamaszlétből” egy „felnőttebb” (EU-képesebb, EU-komfortabb) státuszba átjutó állapotot takarja, hanem egyúttal azt a legitimációs folyamatot is, amelyet mentális és kulturális köztámogatás nélkül igencsak nehéz végbevinni. E közös érdekelismerés nélküli mintakeresés ezért a *politikai imagináció* sajátos lehetőségére koncentrálnak, figyelembe véve a kínálkozó előképeket is... Annak belátása vagy mégannyira „eldöntése”, merre tovább..., nem igazán a helyi döntések kérdése, és nem is a pártpolitikák tematikája csupán. Nem kívánok itt sem a nemzet iránti aggodás publicisztikai mezőjébe tévedni, sem az István-i intelmek koráig visszamenni a nézőpontok és viták föltárása érdekében. De érdemesnek látom figyelembe venni, hogy a tételezett-képzelt európai kultúra és a nemzeti kultúrák valamiféle „végig nem beszélt” nemzet-képletek mintájára találkoznak, hatnak egymásra és kerülnek olykor még konfliktusba is. A trendek belátásához legelőször az uniós folyamatban állami és nemzeti szintnek tekintett entitások létét, vitáját, önképét és diskurzusait kellene fölvidézni. Hiszen az államalkotó 19. századi identitás-játszmák végnapjait éljük, mikor is a nemzeti fejlődéstörténet, a nemzeti múlt mint szimbolikus örökség megtartásának kérdése merül föl akként: megosztja-e vagy összehangolja az uniós csatlakozási/alkalmazkodási folyamat szereplőinek elfogadó vagy elutasító magatartását azokéval, akik nagy nemzetként a kulturális indentifikációt tekintik elsődleges eszközüknek. S ebben a verbális, érzelmi és definíciós küzdelemben rendkívül erőteljesen van jelen a nemzetféltő magatartások, a modernizációs áldozatvállalás, a pragmatikus és a kritikai attitűdök széles skálája, mely a nemzet-tematikát veszi körül – éppúgy, ahogy a felvilágosodás és a korai modernitás korának holland, portugál vagy litván hőskorában is úgy keletkeztek a nemzeti öndefiníciók, hogy identikus egységüket a kiszorítási vagy bekebelezési stratégiák mentén rendezték el (lásd ehhez Huizinga 2001; Szilágyi 2000; Gergely 1998; Dumont 1998; Renan 1995; Gellner 1989; Smith 1991).

Ország-vízió, „nagyság” és túlélés

A nemzet leggyakrabban vagy legközvetlenebbül az *ország* spiritualizált fogalma. *Lelke* az országnak, melyet a földrajzi értelmű „teste” fölött (vagy számos esetben azt megjelenítő szimbólumként) hordoz elködösített és/vagy idealizált formában. Mint jelképes fogalmi tartomány, képes önálló létre „kelni”, vagyis terjeszkedni, kiterjedni és visszahúzódnival szintúgy (Gergely 1998). E kiterjesztett hatókör olykor a nagy nemzetekkel szembeni oppozíciós vagy önvédelmi stratégia része, máskor a nemzeti kisebbségekre is vonatkozhat, megint máskor beleértendő a diaszpórák, az egykori „nemzeti nagyság” örökségének elemei (szilárd uralom, nagy kiterjedés, hódítások, ősök emlékeze-

te), vagy épp a „balsorssal terhes múlt”, esetleg a demográfiai veszteségek terének minősül (menekültek, asszimilálódók, hősi halottak, Holokauszt, migrációpolitika, stb.). A terjeszkedés kérdése pedig mindig is a szövetségesség/szuverenitás, alárendelődés/kooperáció, domináció/alattvalóság vitáját provokálta, részben mintegy válaszul a kisállamok kicsiny voltára vagy növekedési aspirációra vonatkoztatva, részben a lehetséges szuverenitás reménye mentén vagy rendszerváltó korszakok önkép-formáló szlogenjeiben – lásd „trianoni” nemzetkép, „béketábor” nemzetkép, antalli külpolitika 15 millió magyarja, vagy a MIÉP nemzetideológiai szótárában megjelenő változatok mai Fideszbe átkerülő szlogenjei, a NER kváziegyesítő uralompolitikai eljárásai).

A nemzet egyúttal a *származási közösség* képzetének egysége, a térben kiterjedt és az időben kontinuusnak tekintett univerzum, melynek határait a napi tétek, korszakos ideológiák, hangosbeszélő politikusok és alantas vagy primer gazdasági érdekszövevények szabják át-meg-át. A határoltág önkéntes vállalása – annyira ez az ország alapvető jellemvonása, vagy kollektív múlthoz való viszonyát, legitimitását szolgálja, annyira – nem jellemző a nemzet-képzetekre: a mai magyarságból egyetlen toldalékszóval lehet egyetlen kiterjedésű „összmagyarságot” csinálni, egyetlen nyelvi csellel lehet másfélszer akkora tömeget kreálni (határoktól függetlenített vagy „határon túli magyarság”), mint

a határok között élők létszáma, s lehet ugyanakkor a végeláthatatlan sokféleségből „egynemű” konstrukciót is fabrikálni („a belgák”, a „hollandok” vagy az „amerikai nép” szép stilisztikai példája ennek, de lassan jönnek már a klasszikus rém-populációvá sokasodott „pirézek” is!), vagy lehet szembeállítani az ugyancsak multikulturális jelenség-együttest a hamis-nemzet kreatúrájával (ilyenek a „gyarmati kultúrák”, pl. az „afro-amerikaiak”, „észak-ír britek”, „indonézek” képződményei).

Valahogy mégsem tiszta ez így...! Nem mintha bármely reményt érdemes lenne nagyra növeszteni az ügyben, hogy bármikor is tisztább lesz a nemzetfogalom, mint volt egykoron... (Legfőleg csupán más lesz). Mégsem lehetetlen talán, hogy egyszer maguk a nemzetfogalmak használói, konstruálói vagy forgalmazói lesznek olyan merészek, és egyszerre merik majd használni a térhez kötött, a jogilag fundált, a kultúrában gyökerező, az államszerkezetbe tömörített, a történetileg szavatolt, az identikusan felmutatott és mentálisan is leplezett nemzet-képzeteket...! Talán ehhez a majdani merész konszenzushoz érdemes keresgélni néhány adalékot, melyek megfontolásra érdemesek... A kérdésfelvetés nemegyszer csupán gyakorlatias szempontú, mint most is, az Európai Unió kibővülési és túléléstesztelő korszakában: relativizálható-e egy nemzet kultúrájának kiterjedése, s ha igen, miképp reagálnak magára a viszonylagossá tett társadalmi és politikai térképzetre a szomszédok, a

versenyársak vagy az ellenségek, a hívek és a leigázottak...? Az Európai Egyesült Államok kialakításának szükségessége (mint azt elsőként George Washington javasolta egy Lafayette márkihoz írott levelében, s miként azt a tradicionális monarchiák korának letűntét remélő, a nemzetállamok korát megálmodó 1849-es Párizsi Békekonferencia elnökeként az író Victor Hugo indítványozta) azon az elven alapult, hogy a polgárok egyenlőségét meghirdető újkori polgári rend fölváltható, helyettesíthető, bővíthető olyan egyetemes renddé, amely minden polgár szabadsága helyett minden ember testvériségét hirdeti meg és érvényesíti is (bővebben lásd Hugo /1849/2002:135-143).

Kiindulópontunk lehetne a kortárs nemzet-diskurzusok és államszerepek egyik (talán jellegzetesen francia vagy „franciás”) gondolkodójának, Alain Dieckhoff politikai szociológusnak ama kérdésvölvetése, amely a megrögzöttségek túlhaladásának igényét fogalmazza meg, elsődlegesen européer provokációval, vagyis a német és francia nemzetkategoróriák (államnemzet vagy kultúrnemzet?) továbbélésének és elérvénytelenedésének igényével összefüggésben (lásd Dieckhoff első ízben 1996, majd 2002, 2003). A Dieckhoff kiindulópontjául szolgáló prediszpozíciók fontolásra méltók: szabad állampolgárok önkéntes és tudatos közössége, illetve a természetes – leszármazási? – renden alapuló identitásérzet történeti közössége, amelyek a kultúrnemzet és politikai- vagy államnemzet-felfogásra utalnak). De lehetséges, hogy ezek *csak mesterkélt vagy politikai kommunikációra alkalmas fikciók*? Amennyiben maguk az ekként (így vagy amúgy) definiált népek bárhol és bármikor szót kérhetnének, vélhetően nem igyekeznének egyik vagy másik besorolásba bekerülni azon az áron, hogy amennyiben „kulturálisak”, akkor nem lehetnek „politikaiak”, s fordítva: amennyiben államként konstituálják magukat, rögvest megszűnnek kulturálisak (is) lenni. A szaktudományok, a politikai retorika, a kormányzati indolencia persze sosem hajol közelebb a „néplélek” kevésbé romantikus, de annál plurálisabb öndefinícióihoz, megelégszik azzal, hogy fölülről-kívülről minősít, s esze ágában sincs kettősségében, párhuzamosságban, rétegzettségben, időbeli változásokban, önmegjelenítési célok szerint vagy társas csoportok, néprétegek, köz- és önérzetek alapján meghatározni azt, amiről utóbb mégis úgy nyilatkozik, mintha a közakarat és a közfelkiáltás hozta volna létre...

Nehezen tudunk ezzel az oly közvetlennek és praktikusnak tűnő *nemzet*-fogalommal bánni... Mi a nemzet? Országnyi térség? Állami-közigazgatási-jogi egység? Népi közösség? Politikai univerzum? Határolt társadalmi tér? Élményközösségi egység? Érzelemittas jelszó? Megnyugtató, hogy ahány definíciós igény neveli, annyiféle gyümölcsöt terem... Mégsem lehetünk vele elégedettek – ezért minden körülíró vita legalább annyit erősít rajta, mint amennyit kétségbe von... Ha kicsi ez a nemzet, akkor is, ha meg hatalmas(nak látszik), akkor mégannyira... Ennél már csak a kultúra fogalma bizonytalanabb, akár ha

Európáéről, akár ha bármely nemzetéről is van szó...! Ám számos korai felfogásban a nemzeti és a kulturális fogalomközösséget, testvériséget alkot, s ez nem lényegtelen momentum.

A Meinecke révén elhíresült nemzetfogalom a nyelv, a vallás és a közös politika (mint az államot alkotó nép kollektív akarata) nyilvánvalóan romantikus alapú akarategyüttest konstruál. Eredetileg a hegeli „világszellem” adja alapját ennek a germán-teuton mentális örökségnek, amely a latin és a szláv kulturális territórium közötti, közvetítő, balanszírozó szerepet, egyensúlyteremtő „jogosultságot” fogalmazott érvényesnek a vallásháborúk és territoriális megosztottságok utáni német reformmozgalom számára, kiemelve a „német naprendszerben” betöltött központi szerep mellett az alárendelhető kisállamok szatellit-szerepét. A német romantikus államgenerálási kísérlet, amely a még nem létező, de keletkezőfélben lévő germán impérium formálásában öltött testet, abban a nemzeti feladattudatban leli gyökereit, amely „misszióknak” tartja önmaga megformálását és geográfiai újradefiniálását, számítva a dinasztikus örökség jogán nemcsak az osztráknémet reformeri identitás, a cárizmus-ellenes lengyel szimpátia és a magyar lojalitás háttérerőire, hanem az „oláh”, a bosnyák, a szerb, a bolgár, a szlovén, a horvát és a cseh kisállamiság újradefiniálhatóságára is (bővebben lásd Gergely 1998).

A germán vezetésű „Dunai birodalom” képzete azonban nemcsak a reformkori és

negyvennyolcas „Lajtán-túli” vehemenciákra épül, s nem pusztán a két világháború közötti „éledők” fajelméleteihez ad historikus kapaszkodókat, hanem igen nagy mértékben a polgári társadalomépítési gyakorlat és az ehhez fűződő vágyképek egalitárius koreszméihez is. A Meinecke és Renan népszerűsítette egység gondolat eredendően a fichte-i egalitárius tételen nyugszik, amely azonban szigorúan hierarchikus, sőt a patriotizmus építéséből örömmel kizárja az univerzalizmus vagy kozmopolitizmus minden formáját, továbbá a valódi társadalmi egyenlőség gyakorlatát is (bővebb elemzését lásd Dumont 1998:107-110). Ez a nőnemű Európa-Anyá, aki áldott egyenlőségtudat nevében arányosan osztozik kicsinyei között, olyan vízió, mely a 18-19. századi társadalmi tagoltságra, osztályviszonyokra és autark termelési logikára bázisozza az elosztás igazságosságának elvét, ma már kevesebb, mint egykor volt álomkép – szociológiai, demográfiai, antropológiai és pszichológiai, kisebbségpolitikai relevanciák nélkül. A romantikus német nemzetképek a nemzetet mint „kollektív egyént” közvetítik (látszatra mintegy „belülről” szemlélve) – s ezzel már alapszinten szembekerülnek a franciákkal, akik az „emberiség fragmentumait” tekintik nemzetnek, vagyis képesek mintegy „rá”tekinteni, dedukció részeként értelmezni az érdekeltek teljes körét. Ennek a normatív gondolkodási és politikai filozófiai tradíciónak azonban kiegészítő eleme az etnocentrizmus is, az öntöm-

jénezéssel, felsőbbrendűséggel, a másság nem tűrésével, az „örökölt sikerképesség” állandó öngazolási vagy önmarcangolási gyakorlatával (lásd Dumont 1998, mellette Fulbrook 1999, és mások megközelítéseit, régebről Carl Schmitt, Karl Marx, vagy akár Bibó István is kellő mennyiségű adalékot kínálnak e felfogás kritikájaként).

Ha lehet kényszeres definiálgatás helyett mindjárt kritikai álláspontot keresni, úgy vélekednék, hogy a (Benedict Anderson-féle) „képzelt közösség” romantika-kori elméleti bázisa köztudottan hiányos nemzet-kritériummal bánik – márcsak ezért is, mert ennyi „nacionális” és racionális (vagy képzelt) kulturális öröksége bizony nemcsak a nyugati társadalmaknak van, hanem bármely őslakos csoportnak, törzsnek, hordának a pigmeusok, guaranik, fokföldi vagy kaliforniai indiánok, celebési toradzsák életközösségeinek is. Ugyanakkor ami a nemzetállami vagy kultúrnemzeti kritériumok egyik legfőbb (közös) *hiányossága*, az éppen a nemzet-alatti és állam-alatti szinten élő társadalmak (jelzem: ma még mindig a világ nagyobbik hányadának!) spontán feledése, vagy tudatos *kihagyása az emberi univerzum tagolásából*. Kétségtelen csúsztatás persze, hogy a nemzetfogalom ürügyén a *nemzetté még vagy sos nem vált társadalmakat* említem, de teszem ezt pusztán azért, mert úgy látom (és a politikai antropológia mintegy fél évszázados kutatástörténete sokféleképpen igazolja is ezt), hogy azok a formáljogi, intézményrendszeri, államracionálitási vagy épp romantizáló kritériumok, amelyek az (akár kultúr-, akár nemzet-) államiság meghatározásához alkalmasnak látszanak, éppúgy jelen vannak a *nemállami szinten szerveződő társadalmakban* is, csak éppen 1) nem öltenek nemzetközi *elméleti vitákban* forgalmazható hamis formát, 2) nem kötődik hozzájuk a politikai és történeti csatározásokban eszközzé vált *reprezentációs érdek*, 3) másfajta inherens *racionalitásnak* felelnek meg, mint az európai közgondolkodásban fegyverré vált érvelésmódok. Épp ez a helyzet – véleményem én – a „nagyállamok” és a „kisállamok” viszonyában is: a nagyság mint mérce, az autonómia mint a létformák kiteljesedő csúcsmotívuma, a kiegyezésszerű dominancia mint mindezeknek uralmi eszköze, az „egyenlőség” eszméjét kinyilatkoztatni merész hatalmi indolencia mint a sikerképesség garanciája egyaránt „átszabályozza” a feltételek együttesét... – vagyis annak kérdése, ki definiálja a definíciókat, immár a nemállami helyzetű politikai térségek esélyeit éppen olyan mértékűre rajzolja át, mint a kisállamok alkupozicióit. Mindez nem jelenti persze azt, hogy a kisállamiság azonos lenne a nemállamisággal; de annak meghatározása, mekkora a kicsi (s következésképp: mekkora a hatékony, mekkora a sikerképes, milyen az intenzív, ki a partner és az ellenség, kinek van saját kultúrája, s az ki ellenében keletkezett... stb.) immár azok joga lett, akik kicsiny egységeikből nőttek nagyra, s ez entitás örökléte számukra sem garantált (lásd a „nagy német egység” szétesését, az olasz regionalizmust vagy a brit hatáskör-szűkülést a 20. századi európai diplomáciatörténetben, a legutóbbi

évtizedek régiópolitikai játszmáiban hasonlóképpen).

Ezenfelül – mint erre az európai unionizálódás kutatói nemegyszer figyelmeztetnek – a nagy/kis államok közti különbséget időben, is térben, gyakorlatban és teoretikus megközelítésekben is kiegészíti vagy formálja a duális osztottságok több másféle rendszere, így például a régi és az új, a szerves és a mondvacsináltan vagy erőszakkal konstruált, az „egylelkű” és a multikulturális, az egynyelvű és a soknyelvű, a gazdag és a szegény, az északi és a déli, a katolikus és a más vallású államok heterogén egysége, sokfélesége. Ezek mind az államok, mind a politikai rendszerek, mind a külső, kapcsolati zónában a szomszédsággal való viszonyt, a nemzetekfölötti szerveződésekben a kooperációkat vagy konfliktusokat, érdekképviseletben a belső tagoltságot és a külső (reprezentációs) egyfésélyt, végülis (adott esetben) civilizációk, kultúrák, nemzeti állami örökségek széles, de szétzabdalt horizontját alkotják (röviden lásd erről Almond – Powell 1996:36-53). Vagyis az egység szent köteléke, a kicsik és a nagyok függésrendje, a keletkező és a versenyben részt vevő országok száma (mely Európában az 1796-os 13 ország helyett 1990-ben már harmincnál is többet formál, miközben a gyarmatbirodalmak még össze is omlottak, s a földrész birodalmi mintegy „redukálódtak” kétszáz év múltán), s nem különben az államok mérete is nagyot változott, így egy mezőbe került a 80 milliós lakosságú Németország és a

Lichtensteini Hercegség, Svédország és Vatikánváros. A méretkülönbségek azonban nem merítik ki a partnerviszonyok teljes körét – hisz lehetséges, hogy az európai uniós képviselői mezőnyben gyengén pozicionáltak össz-erejükben mégis lehetnek hatékonyak... Sőt, a geostratégiai helyzet sem okvetlenül jelenthet előnyt vagy hátrányt, így a nemzetközi egymásrataltságot, a hegemonia- és alárendeltségi viszonyok skálája immár jócskán átszínezi a nemzet- és térségi biztonsági politikákat. A súlyosabb kérdés immár inkább az, miként találkozik egyazon felületen az ezeréves politikai és diplomáciai kultúrával mindnaposan élő pápai állam, meg a hasonlóan törpe, de identitását sem könnyen megeléző Lichtenstein..., vagy a jelképes vitákban a Nagy-Magyarország vízió és Székelyföld, Vajdaság, Kárpátalja...

Jogok és jogosultságok, sértések és revansok, diplomáciai mérkőzések és kapcsolathálózati kultúra, politizálódott intézménység és depolitizálódott identitások tömege veszi körül mindmáig a nemzetfogalmak diskurzusait. A kultúrákat kollektív individuumoknak tekintő herderi képzet már nem keveset tartalmazott abból a holista megközelítésből, amelyet a társadalomkutatók, s köztük is a kultúrákhoz közelebb hajolni képes antropológusok előszeretettel használnak. Annak bizonyítása, hogy a holizmus és az individualizmus szembeállítása komoly kultúra- és tudomány-közi háború magában véve is, kitermelte legalább azt a lehetséges „kvá-

zidefiníciót”, hogy a nemzet és nacionalizmus ideológiájának semmi köze a kultúrák interakciójához, semmi köze a valóban emberléptékű társadalmi létezmódokhoz, hétköznapi vagy szakrális kommunikációkhoz, interetnikus közeledéshez és együttéléshez (Dumont 1998:102). Nem merészném vállalni, hogy akár csak részben ismertessem a kulturális, vagy még inkább talán a politikai antropológia felfogásmódjait erről a nemzet-retorikai képződményről, de amit mindenképp meg lehet fogalmazni az antropológia nézőpontjából, az (Dumont körülírásában) „félúton helyezkedik el egy 'értékmentes' tudomány és ama szükséglet között, hogy az értéket a neki kijáró egyetemes helyére állítsuk vissza...” – ez nem több és nem kevesebb, mint annak vállalása, hogy „mindegyik ideológia relativizálódott a többihez való viszonyban” (u.o. 218).

Vagyis nincs „érvényes” és „még érvényesebb” nemzetfogalom, nincs indokoltabb és kevésbé indokolt nemzeti lét, írásos vagy írás nélküli „civilizációs” rangkülönbség, termelési és elosztási kultúrában kialakult olyasfajta másság, amely alkalmat, ürügyet kínálhatna, jogot formálhatna politikai-hatalmi dominanciák birtoklására, fensőbbség-tudatok építésére vagy revansvételre. Csakis uralmi túltengés magyarázza a kisnemzetek fölé hömpölygő nagyok gyakorlatát, csakis leplezett és elfedni kívánt érdekek vagy ürügyek szolgálhatnak alapul az ugyanazon civilizációs körben élő népek közötti rangkülönbségek megfogalmazására, legyenek ezek bármily finom retorikával tálalt nemzeti sérelmek, testvériségek, ősi ellenségességek vagy lehetséges barátságok. A nemzeti történelmek kitaláltsága és bizonyító anyaga sok esetben alig több, mint a gyermeklélektanból ismert játék tudományossá formálása a legprimérből önmeghatározás révén, amely az „én”-t vagy a „mi”-t éppen a „nem ő”-ben vagy a „nem mások”-ban nevezi meg. Ennek bizonyíték kiterjesztése, agresszív verziója a saját kultúra (és politika, és jog, és normarend, és nyelv, és hatalom) ráerőltetése bármely másokra, amely persze öltethet „kultúraelméleti” alakot, bújhat megváltó hitbe, takarózhat nemzeti zászlóba, használhat anti-univerzalista retorikát is, de mindezzel bizonyára azt kívánja üzeni, hogy szűnjön meg, pusztuljon, hallgasson el a másság, s csak az beszélhessen, akinek majdan senki számára nem lesz már más mondandója, mint hogy ő mondani akar valami fontosat és kötelezően meghallgatandót..., aki pedig nem figyel oda, az nemzetgyalázó, idegenbérenc, országáruló, pusztulásra méltó...

Fontos alapkérdése a nemzetvitának, hogy *milyen konzekvenciái vannak* a különböző nemzet-meghatározásoknak a magyar politikára nézve, vagy általánosságban a nemzet-diskurzusba bekéredzkedő kisállamok és nagy definiálók viszonyában? Ám a válasz szinte lehetetlen, vagy sok-sok kötetnyi. Ha a belpolitikai horizontot veszem, s leszámítom a napi és heti sajtót (meg néhány fölhevült memoárt majd huszonöt év múltán), akkor szinte semmi. A hétköznapi magyar politikaformálás ugyanis nem kíváncsi a relati-

záló nemzet-meghatározásokra, minthogy már túl sok is forgalomban van, s hatásuk szinte az egynapélők érintettségét tükrözi csupán... Illetőleg, vannak korszakok, mikoron nagy haszna vagon egy praktikus nemzet-képletnek, erről azonban a társadalomtudományok szemszögéből jobb nem nyilatkozni, a válságkezelő nacionalizmus-ébresztésekről már nem is beszélve. Ami e téren, a konzekvenciák tartományában okvetlenül fontos, az a *nemzetfogalom reprezentációja*: amit felmutatnak belőle, ami kicsendül a meghatározásokból, ami megbúvik a zajos beszéd mögött, ami felszakad a sérelmek és sebek tájáról. Persze épp ily fontosnak vélem a rejtekező, titkon maradó, érvek alján leülepedett érzelmekben dúló, vagy megcsendesülten és megadóan türelmes nemzet-érzuleteket is, ezek azonban visszavezetnek bevezető soraimhoz: a fogalom-kiterjesztéshez és az exklúzióhoz, az egyneműsítéshez és univerzalizáláshoz, a többségre hivatkozó, de azt meg nem kérdező fennhézázáshoz, az államosított és a reprivatizált nemzet-érzulethez. Holott egykönnyen átlátható, kinek, miért és mikor van szüksége arra, hogy nemzetről beszéljen, nemzetről akarjon valami fontosat megfogalmazni, s egyáltalán: ne a közvetlen, szűkebb vagy tágabb közösségi formációkat válassza, ne ezek egyes rétegeiben érezze otthonosnak magát (akár több ilyenben is egyszerre), hanem maga fölé fogalmazott, egyezkedésre sem méltatottan *közösnek tekintett entitást* emeljen magasra ernyőként, amely (maga

sem hiheti komolyan) valami ugyancsak nem-definiált félelmesség ellen óvna meg. Ha megóvna, ha ez megoldás lenne, ha a nemzet-érzület hiánya vagy gyöngülése mindig a Gonosz műve volna... – akkor talán gyakorlatiasabb legitimitása volna a nemzetdefiniáló szándékoknak, s idővel érvénytelenítenék saját magukat is. Pedig, a nemzeti entitások leépítésében és új nációkkal szemben magát alternatívaként felmutató európai egységesülési folyamatban mindez talán inkább a bennünk meglévő bizonytalan, a társakat kereső hiányérzet, a meghatározatlan és oktalan félelmek leteperésének programja, semmint biológiai, morális vagy mentális igény. S könnyen lehet, hogy (az Alain Dieckhoff is említette remény), a „protective niche” megteremtésének igénye inkább valami-féle projektív hiányérzet tünete: a gyakorló toleranciáé, a nyitottságé, a kommunikativitásé, a felebaráti együttműködésé. Hogy mindezt ki nevezi egybefoglalóan nemzetnek, s ebben mennyi a mi felhatalmazó gesztusunk felelőssége – ez bizony nemcsak a politikai ügybonyolítók, nemcsak a tudományos definíciók kreátorai, nemcsak a politikai publicisztika ügynökei által szabott fogalmi és morális értékrend kérdése, hanem a megismerő kíváncsiságé és belátó értelemé is.

Föllapoztam a hazai használatra közmegállapodás-szerűen idézhető Bogdanor-féle Politikatudományi Kisenciklopédiát (2001:408-409), hogy az államiság rejtekező dimenzióit föllem. A politikai és terü-

leti, illetve történeti és kulturális struktúra elvének keveredéséből származó nemzetállamot a modernség termékének tartja, nevesített emberi közösségnek, „amelynek közös származási mítoszai, történelmi emlékezete és egységes tömegkultúrája van, valamint egy adott területen tagjai munkamegosztást alakítanak ki, és minden tagját jogok illetik meg” – írja. Kitér arra is, hogy az etnikai kultúra és a modern állampolgárság jellemzői egyként jelen vannak a kortárs nemzetfogalomban, de „minél inkább dominálnak az etnikai elemek, annál kevésbé valószínű a harmonikus és szoros kapcsolat az állam és a nemzet között”. S amennyiben ez mégsem látványos konfliktust eredményez, annak „oka sokkal inkább az önálló államiságra törekvő és etnikailag definiált nemzet etnikai nacionalizmusában, mint az állami intézmények és az állampolgárság párhuzamos fejlődésében rejlik”. Az etnikailag heterogén népesség képze persze igen távol áll a nemzetállami céltól, még akkor is, ha az állami intézmények szilárdan képviselik azt, de ez nem lehet akadálya annak, hogy a kisállami szerkezetek a maguk heterogenitását is bevallva helyet keressenek a monolit nagyállamok körében, mely utóbbiakat nyilvánvaló belső tagoltság és érdekkonfliktusok garmadája bizonytalanítja el. Bogdanor még hozzáteszi: „Ténylegesen a világ országainak csak körülbelül 10 százaléka nevezhető szigorú értelemben vett nemzetállamnak – vagyis olyan egységnek, ahol az állam területét és intézményeit egyetlen, etnikailag körülhatárolható és homogén kultúrával rendelkező nemzet tagjai foglalják el” (i.m. 409).

Az állam felé közelítéssel azonban még csupán a nemzet alatti szinten állunk, s még messzi innen a kultúra komplexitása. De a kultúra sincsen előképek, előtörténet, intézményesültség nélkül – így a földrajzi térben főként, vagy látványosan, vagy épp rejtetten, de – ezek találkoznak a geopolitikai stratégiák alatti szinten, vagyis a hétköznapi interakciókban. A közép- és kelet-európai minták, előképek, megoldások és „ajánlások” mezőjében régóta kiemelt helye van már azoknak a „nagyállamoknak”, amelyek nemcsak terület vagy népesség, hanem a nemzeti határokon túli meghatározó, koordináló, érdekérvényesítő vagy uralgó szerepköre következetes politikai befolyás gyakorlását tette lehetővé. „A hagyományos értelemben vett 'nagy' jelző olyan hatalomra utal, melynek nemcsak ahhoz van ereje, hogy megvédje függetlenségét, integritását és nemzeti érdekeit, de arra is vágyik, illetve képes, hogy beavatkozzék más országok – az adott esetben Európa – ügyeibe, növelje területét – tengeri hatalom esetén Európán kívül is –, és általában véve uralkodjon más népek felett” – írja Halecki, aki az ókori birodalmak óta érvényesnek tartja azt a tradíciót, mely levetkőzte „kvázi egyetemes, nemzetekfeletti” értékrendjét, és nemzeti, vagy inkább dinasztikus mezbe öltözött. „Ölthetett bármilyen formát, ez az eszme lényegénél fogva fenyegette az úgynevezett kis államokat, amelyek most már azzal sem vigasztalhatták magukat, hogy az őket szabadságuktól megfosztó

nemzetközi szervezet Európa javát szolgálja” (Halecki 1993:225-226).

Anélkül, hogy a vitathatatlanul européer Halecki szavait használnám zárszóként, aláhúzom itt, hogy az uralgás vágya, az integrálás érdeke, az egyetemességre törekvés szándéka mindig és mindenütt azon a hétköznapi gyakorlaton alapul, hogy aki ehhez a renchez nem alkalmazkodik, azt elsöpri a fősodor, azt riválisnak minősítik a rokon törekvések képviselői, ellenfélnek tekintik szociopolitikai platformon a társutas társai, ellenségnek a törekvőbbek, s kerékkötőnek azok, akik bármely folyamat első lépéseinél már a végcél kíméletlen elérésén révedeznek. Európa elvont – de ténylegesen nemzetek, mikrokultúrák, hagyományok, etnikai identitások, térségi magatartás-modellek *sokaságára* épülő, s ezért a legkevésbé sem monolit – kultúrája így szembesül a nemzeti kultúrákkal ebben a folyamatban. S akár Európa-Anyá ereje, akár édes gyermekeinek sokfélesége kínálja a valóban érvényes modellt – a köztük kialakuló kölcsönhatásoknak kell a hétköznapi harmóniát megteremtenie. Interakciókban, akár kihívásokban és vitákban is, de konszenzusos, racionális, megértésre támaszkodó praktikák révén.

S midőn itt most a kulturális kölcsönhatásokra helyeztük /magam is, de a harmóniákban gondolkodó szellemi előfutárok sokasága nem különbül/ a fő hangsúlyt a régiók, a kooperációk, a hálózatok Európa utáni korszakban, nem tagadhatjuk, hogy a változások iránya, módja, finomsá-

gai még számunkra is komoly kihívásokat tartalmaznak. Miért, milyeneket, kiknek nevében és kikért érvényesülve? – a lehetséges kérdések sokfélék, az ezekre adandó válaszok képezik a kisebbségi elemzések, kultúraközi kölcsönhatások témaköreit, s a legtöbb kortárs vitát a /Bibótól mottóként idézett/ „nemzetté alakulás és a társadalmi haladás együttes távlatát” nyújtva...

Hivatkozások és források

- Almond, Gabriel A. – Powell, G. Bigham 1996 Összehasonlító politológia. Osiris, Budapest, 36-53.
- Anderson, Benedict 1991 Imagined Communities. Verso, London.
- Bibó István /1976/ 1990 A nemzetközi államközösség benuátsága és annak orvosságai. In Válogatott tanulmányok, 4. Magvető Kiadó, Budapest. On-line: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/541.html>
- Bogdanor, Vernon szerk. 2001 Politikatudományi kisenciklopédia. Osiris, Budapest, 408-409.
- Brunner, Georg 1995 Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában. A Magyarországtudományok Könyvtára, XVII. Teleki László Intézet, Budapest.
- Dieckhoff, Alain 1996 La déconstruction d'une illusion. L'introuvable opposition entre nationalisme politique et nationalisme culturel. L'Année sociologique, vol. 46 (1), 43-55.
- Dieckhoff, Alain 2002 Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmának újraértelmezése. Regio, 4:7-22.
- Dieckhoff, Alain – Jaffrelot, Christophe (eds.) 2003 Revisiting Nationalism, concepts, structures, processes. Hurst, UK.
- Dumont, Louis 1998 Tanulmányok az individualizmusról. Tanulmány Kiadó, Pécs.
- Fulbrook, Mary 2001 A német nemzeti identitás a holokauszt után. Helikon, Budapest.
- Gellner, Ernest 1989 Nations et nationalisme. Payot, Paris. (Magyarul: A nacionalizmus kétszáz éve. Maecenas, Budapest, 1997.)
- A.Gergely András 1989 Ausztria Közép-Európa politikája. In Dunay Pál szerk. Konfliktus és együttműködés 6. köt., MTA Intézetközi Bék kutató Központ, 281-289.
- A.Gergely András 1997 Európához tartozni? In Kisebbség, etnikum, regionalizmus. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 35-49, 63-87.
- A.Gergely András szerk. 2002 A nemzet antropológiája. Új Mandátum, Budapest.
- Gergely András 1998 Small States in the German Solar System. The Hungarian Quarterly, Vol. XXXIX., No. 149. Spring. Hálózati forrás: <http://www.hungary.com/hungq/no149/18.html>
- Halecki, Oscar 1993, 2000 Nagy hatalmak és kis nemzetek Nyugat-Európában. In Európa milleniuma. 2000 – Századvég, Budapest, 225-233.
- Hugo, Victor 2002 Az Európai Egyesült Államokért. In Szénási Éva szerk. Elméletek az európai egységről I. L'Harmattan, Budapest, 135-143.

- Huizinga, Johan 2001 Hollandia kultúrája a tizenhetedik században. Osiris, Budapest.
- Kosáry Domokos 1990 Az európai kis államok fejlődési típusai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lengyel László 1996 Kényszerpálya vagy mozgástér. Kisállamok nyomorúsága vagy dicsősége. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi szerk. A szuverenitás káprázata. Korridor Politikai Kutatások Központja, Budapest, 88-115.
- Ludassy Mária 1998 A nemzet kétféle fogalmáról. In Csató Éva szerk. Mi a nemzet? Tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Renan, Ernst 1995 Mi a nemzet? In Bretter Zoltán – Deák Ágnes szerk. A nacionalizmus. Tanulmány Kiadó, Pécs.
- Smith, Anthony D. 1985 Theories of Nationalism. Duckworth, London.
- Smith, Anthony D. 1991 National Identity. Penguin Books, London.
- Szilágyi István 2000 A portugál modell. Osiris, Budapest.
- Szűcs Jenő 1983 Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető, Budapest.
- Wilhelm Gábor 1996 Kultúra és egyebek: a lappok esete Észak-Európában. Regio, 1:26-43.

TÉZIS-TÉR

BÁBA SZILVIA

MAGYAR IDENTITÁS A TENGEREN TÚLI DIASZPÓRÁBAN

A témaválasztás indoklása, kutatási előzmények

A Kárpát-medencében élő magyarok történelme, sorsa, helyzete és a lehetőségek mérlegelése természetesen hosszú évtizedek óta napi téma. Ám a „ki a magyar”, „mi a magyar” kérdések kitekintve is fontosak. Száműzöttek, kivándorlók, emigránsok, hontalanok, menekültek, disszidensek, külhoniak, nyugati vagy tengeren túliak... „magyarok a nagyvilágban”. Vajon ma is érvényes a „nyelvében él a nemzet”? Mit is jelent magyarnak lenni, magyarnak maradni a tengeren túl? Lehet-e valakinek két hazája? Kettős identitás – létezik? Miként őrizhető meg, alakítható ki a magyarságtudata annak a fiatalnak, aki Amerikában, Kanadában vagy Ausztráliában született, születik... Akinek tehát nem Magyarország a hazája, ám elődein, kulturális és szellemi örökségén keresztül kötődik, kötődni akar. Disszertációm elkészítését e kérdések megválaszolásának igénye motiválta. Hiszen szinte nincs ma olyan család, amelynek ne élne rokona külföldön vagy ne tapasztalta volna baráti, ismerősi körében, hogy manapság a fiatalok hosszabb-rövidebb időre, tanulás vagy munkavállalás céljából (el)vándorolnak. Ez immár olyan méreteket ölt, hogy a közbeszédet is meghatározza.

Amikor napjainkban kivándorlásról beszélünk, akkor London vagy Berlin, a mostani migrációs célterületek jutnak eszünkbe, esetleg 1956... Ám keveset tudunk a II. világháború utáni menekülthullámról és a történelem homályába vész a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedében lezajlott gazdasági exodus. A statisztikai jelentések, a kutatóintézeti felmérések anyagain kívül gazdasági és politikai napi- és hetilapok, ún. női magazinok, televízió- és rádióadások, valamint honlapok és blogok is foglalkoznak a migrációval; a Nyugaton, tengeren túlon élő magyarokkal. Új jelenség, hogy sorra látnak napvilágot a magyar közösségeket bemutató dokumentumfilmek, mint például Debrecen Televízió Kft.: Krisztus vándorai, Üzenem az otthoni hegyeknek, Húngaro – Magyarok Dél-Amerikában; 56Films: Hazatérés (2006) Inkubátor (2010), Megmaradni (2013); Speak Easy Projekt: Menjek/Maradjak – New York (2013), Menjek/Maradjak – London (2014)... Zeneszerzőket inspirálta és inspirálja a jelenség: Hobo Blues Band: Emigráns

Blues, Szökevények hajója, (1990), Quimby: Kivándorló Blues (2013), Tanka László – Fehér Iréne – Mercy Együttes: Világándor (2015)...

2010. május 26-án az Országgyűlés elfogadta a magyar állampolgárságról szóló, 1993. évi LV. törvényt módosító javaslatot. Az ún. *kettős állampolgárságról* készült jogszabály szerint nemcsak születésénél fogva, hanem leszármazással is magyar állampolgárrá lehet válni, anélkül hogy Magyarországra kellene költözni. Ma kulturális rendezvények (kiállítások, könyvbemutatók, író-olvasó találkozók, fesztiválok, stb.) sokasága próbálja felhívni a figyelmet a Kárpát-medencén kívül élő magyarokra és bemutatni intézményeiket, erőfeszítéseiket, teljesítményeiket. Egyre többet hallani arról, hogy múzeumok, könyvtárak, levéltárak törekszenek a külföldön található, a magyar művelődés- és tudománytörténet szempontjából jelentős hagyatékok és gyűjtemények megszerzésére, hazahozatalára és elhelyezésére. Könyvek, tanulmányok, kutatások sora dolgozza fel az amerikai, kanadai, latin-amerikai magyarok történetét. Divatos lett „felfedezni” a tengeren túli magyarokat. Egyre többet tudunk róluk, de még mindig nem eleget. A törekvések eredményeképpen, talán már nem mindenki él az előítélet velük szemben, amit néhány évvel ezelőtt, a „Magyarnak lenni” – I. Kanadai Magyar Identitás Konferencia szervezője így fogalmazott meg: „A határon túli magyarság ka-

tegóriájába nem fértünk bele... Úgy éreztük, hogy egy előítélet áldozatai vagyunk: elmentetek, meggazdagodtatok, tartásotok el magatokat...”

A témaválasztás és a kutatás személyes háttere az, hogy diplomás művelődésszervezőként (Pécs, 2007), a Magyar Kultúra Alapítvány (MKA) értékesítési vezetője voltam. Az alapítványi munka tengeren túli programjainak felelőseként megtiszteltetést és nagy tapasztalatot jelentett az, hogy részt vehettem és előadhattam Ausztráliában, Új-Zélandon, Kanadában és az USA több városában, *magyar identitás témájú találkozókra és konferenciákra*. Különböző fórumokon publikált írásaimmal is készültem arra, hogy kutatásokkal megalapozott, személyes, gyakorlati tapasztalataimat disszertációban foglaljam össze.

A Kárpát-medencei magyarságra jellemző Kányádi Sándor verssora: „Vagyunk, amíg lenni hagynak, se kint, se bent, mint az ablak” (Kányádi 2002:8). Ám a diaszpóra problémája más: felszívódik a szabadságban, ugyanakkor napjainkban is egyre több harmad-, negyedgenerációs fiatal szeretné felfedezni gyökereit. Az USA-ban, a 2000. évi népszámlálási adatok szerint 1.398.724 fő (U. S. Census Bureau, <http://factfinder.census.gov>, 2015. 04. 04.), a 2006. évi kanadai népszámláláskor 315.510 fő tartotta magát magyar származásúnak. (Statistics Canada, <http://www12.statcan.ca/>, 2015. 04. 04.) A 2011. évi ausztráliai felmérés szerint 69.160 fő vallotta magát magyar

származásúnak. (Australian Bureau of Statistics, <http://www.abs.gov.au/>, 2015. 04. 04.)² Latin-Amerikában a népszámlálás nem részletezi az etnikai hovatartozást, így különböző becslések vannak. Papp Z. Attila becslési eljárása a latin-amerikai országokban élő magyarországi születésűekből, a határon túlról származó magyarok és e két csoport utódaiból áll. Ezek szerint Argentínában mintegy 12 ezer, Brazíliában 8-10 ezer, Venezuelában 4 ezer, Chilében 2 ezer magyar és magyar származású él (Papp 2010). Az USA-ban tehát mintegy másfél millió magyar vagy magyar származású él, de az otthonában a magyar nyelvet beszélők száma 2000-ben közel 118 ezer volt. Kanadában a 315 ezer magyar vagy magyar felmenőkkel rendelkezők közül 22 ezren beszélnek magyarul. A 69 ezres magyarság közül Ausztráliában ugyancsak közel 22 ezren használják a magyar nyelvet. *Össességében a vizsgált országokban a magyar vagy magyar származásúak létszáma közel 1,8 millió fő.*

Hipotézisek

Mindezek alapján, a tengeren túli magyar diaszpórával kapcsolatos munkahipotéziseim az alábbiak, amelyeket a későbbiekben igazolni kívánok:

- A tengeren túli magyar diaszpórában létezik-e a kettős vagy többes etnikai identitás?
- Magyar nyelvtudás nélkül is van magyar etnikai identitás.

Disszertációmban azon országokban élő magyarok és magyar származásúak etnikai identitását és annak megnyilvánulási színtereit vizsgálom, ahol történetileg alakult ki a diaszpóra. Tehát az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Latin-Amerika (elsősorban Argentína, Brazília, Venezuela) és Ausztrália a kutatási célterületek. Nem tárgya kutatásomnak az ázsiai, dél-afrikai magyarság és Új-Zéland esetében is csak kitekintő megjegyzéseket teszek. **A vizsgált időszak: 1849 – 2015.** A továbbiakban *a tengeren túli kifejezést* tehát az amerikai, kanadai, latin-amerikai és ausztráliai magyarokra alkalmazom. Disszertációmban gyakran használom a *generációs kifejezést*. Elsőgenerációsnak nevezem azokat, akik felnőttként, másodgenerációsnak azokat, akik szüleikkel gyermekként hagyták el Magyarországot vagy már az új hazában születtek.

---

² Az adatok ugyan különböző évekből származnak, mivel mindenhol eltérő időpontban tartanak népszámlálást, ám valamennyi ország esetében ezek a legutóbbi, hivatalos adatok, így ezeket vettem figyelembe.

A disszertáció szerkezete

A disszertáció első fejezetében az elemzés során felmerülő kulcsfogalmakat értelmezem. Ezeket a témakör széleskörű szakirodalma, lexikon-szócikkek elemzése és internetes tájékozódás alapján tekintetem át. A dolgozatban azonban csak az általam kialakított, saját munkafogalmakat rögzítem úgy, hogy az elfogadott, mérvadó háttérrel külön kritikai elemzés nélkül tüntetem fel. Az identitás fogalma esetében viszont bővebb háttérrel idézek, hiszen ez esetben az általam kiemelten fontos megközelítések egésze vagy egy-egy eleme különösen releváns témámhoz. Ugyanakkor nem célom, hogy e disszertációban az etnikai identitásról kialakított különböző fel fogásokat, eltérő elemzési álláspontokat tárgyaljak. A migráció, kivándorlás, emigráció, diaszpóra, identitás, etnicitás, asszimiláció kategóriák fogalmi hálóba rendezve segítik az értelmezést és elemzést.

A második fejezetben bemutatom a hét kivándorlási hullám (1849–1867, 1867–1914/Trianon, két világháború között, II. világháború után, 1956 novembere – 1957 tavasza, 1957–1991, 1991-től napjainkig) történetét, főbb jellemzőit. A magyar diaszpóra történeti háttérének elemzése azért is szükséges, mert ezeknek *a kivándorlási hullámoknak, okozati eltéréseknek nagyon komoly következményei vannak az asszimiláció, a magyarságtudat, az identitás és a Magyarországhoz való viszony di-*

menzióiban. Tehát sem az emigráció, sem a disszidensek csoportja nem homogén és a sokszínűség az utódokra, a harmadnegyed-ötöd generációra igencsak jellemző. A kivándorlás okának még akkor is van politikai dimenziója, ha elsősorban a gazdasági tényezők kényszerítik az egyént a szülőföld elhagyására. A határ megnyitása vagy lezárása, továbbá a befogadás mindig politikai kérdés, mert a humanitárius szempontokat is behálózza a napi politika. Azt, hogy az olcsó munkaerőt fogadják be – amint a XIX–XX. század fordulóján tette az USA – vagy a szakképzetteket – ahogyan Kanada vagy Ausztrália adott új otthon a II. világháború menekültjeinek –, a mögött is az adott ország (gazdaság)politikai szempontjai vannak. A beilleszkedés erőszakos elvárása vagy segítése, vagyis a bevándorlás utáni integráció ugyancsak politikai dimenziók által befolyásolt. Fredrik Barth hívja fel a figyelmet arra, hogy az etnicitás, az etnikai identitás vizsgálata során az államot, mint aktort kell elemezzük: „...más-más politikához folyamodnak az általunk ellenőrizni kívánt népességen belüli etnikai kategóriákkal és mozgalmakkal szemben... az identitás fenntartása, az etnikai közösség formálódása, a törvények és a közösségi politika, a rezsim érdekei és intézkedései, valamint a globális folyamatok együttesen alakítják ki a politikai és kulturális folyamatok komplex mezejét” (Barth 2004:268).

A harmadik fejezetben vizsgálom a magyar etnikai identitás alakulását a kivándorlási hullámokkal összefüggésben, kronologikus sorrendben. Hiszen a különböző időszakokban, eltérő társadalmi háttérű egyének, más-más okok miatt döntöttek szülőföldjük elhagyása mellett. A heterogenitás pedig az utódokra igencsak jellemző. Mindezeknek komoly következményei vannak a magyarságtudat alakulására. **A negyedik fejezetben** részletesen bemutatom a tengeren túlon a magyar és a magyar származású emberek számára az etnikai identitás megnyilvánulási, megélési tereit, lehetőségeit. Ezek a kivándorlás időpontjától függően a következők: magyar kolóniák, szervezetek (egyesületek, magyar házak, könyvtárak...), egyházak, iskolák, sajtótermékek, ünnepek és szokások. Az iskolákkal együtt tárgyalom a(z) (anya)nyelvhasználatot, a magyar nyelv oktatását, mert e kettő szorosan összefügg. **A harmadik és a negyedik részben** vizsgálom a disszertációmban megfogalmazott hipotézist: van magyar identitás magyar nyelvismeret nélkül. **Az ötödik fejezetben** a kutatási eredményeket foglalom össze, továbbá a megfogalmazott munkahipotéziseket igazolom. **A felhasznált irodalomban** csak a hivatkozott műveket tüntetem fel, a témával kapcsolatos bibliográfiám ennél lényegesen bővebb. **A Melléklet** tartalmazza a megértést segítő, a jelenségeket alátámasztó ábrákat, táblázatokat, fotókat.

Kutatási módszerek

Munkám során a történeti, speciális szakirodalmi művek áttekintésén kívül, szépirodalmat, esszéket, statisztikákat tanulmányoztam és hasznosítottam. Vizsgáltam a helyi közösségek dokumentumait: évkönyveket, jubileumi kiadványokat, újságokat, fotókat, gyűjteményeket és archívumokat. Összegeztem a mások által végzett kutatások ismeretanyagát is.

A disszertációban részletesen feltüntettem a feldolgozott elméleti művek bibliográfiai adatait, itt csupán említtem azok nevét, akik munkáira különösen támaszkodtam a saját fogalmi rendszer és hipotézisek kialakítása során: J. Assmann, F. Barth, Bindorffer Gy., Csepeli Gy., N. Elias, Th. H. Eriksen, E. H. Erikson, Erős F., W. W. Isajiw, R. Jenkins, Malešević-szerzőpáros, Pataki F. (identitás, etnicitás, asszimiláció), P. Nora („történelem” és „emlékezet” viszonya, az „emlékezethelyek” kérdése).

A kivándorlási hullámok és az identitás megnyilvánulási színtereinek történeti feldolgozása során különösen támaszkodtam Kovács Imre (Kovács, 1938, 1989), Nagy Károly (Nagy, 1984) Puskás Julianna (Puskás, 1982), Rácz István (Rácz, 1980), Albert Tezla (Tezla, 1987), Várdy Béla (Várdy, 2000), Ruzsa Jenő (Ruzsa, 1940), Torbágyi Péter (Torbágyi,

2004), *Kunz Egon* (Kunz, 1997) műveire. Több szerző könyvét, tanulmányát terepmunka előzte meg. Ezek eredményeit is beépítettem disszertációmba: *Bartha Csilla* (Bartha, 1993a, 1993b, 2002), *Fejős Zoltán* (Fejős, 1987, 1992a, 1992b, 1993), *Hoppál Mihály* (Hoppál, 1989, 1992, 1996), *Kriza Ildikó* (Kriza, 1991), *Kovács Nóra* (Kovács, 2009). A szépirodalmi művek azért értékes források, mert ugyanarról az identitásról, identitás-megnyilvánulásról tudósítanak, mint a kérdőív és az interjúk.

Mindezek empirikus kiegészítése volt a 2005 és 2014 közötti kvalitatív terepmunka, amely során kétszer, 2005-ben és 2008-ban, három hetet Ausztráliában, egy hetet Új-Zélandon, 2009-ben és 2014-ben két-két hetet Kanadában, 2009-ben öt hetet az USA-ban töltöttem. Részt vettem többek között magyar identitás témájú konferenciákon, istentiszteleteken, miséken, különböző ünnepeken és rendezvényeken, cserkészlet-foglalkozáson, hétvégi magyar iskolai órán, színi előadáson, baráti találkozón... A terepkutatások, résztvevő megfigyelések alkalmával jegyzeteket készítettem, naplót vezettem.

A terepmunka, valamint a résztvevő megfigyelések és a kutatás során *strukturált, fókuszált mélyinterjúkat készítettem magyar nyelven a tengeren túli magyar intézmények tisztségviselőivel, illetve olyanokkal, akik régóta a helyi közösség tagjai vagy a magyar vonatkozású kérdésekről alapos ismereteik vannak. Ötven interjút, közel 20 óra terjed-*

lemben, hangfelvételen is rögzítettem. Beszélgetőtársaimra, interjúalanyaimra név nélkül hivatkozom, személyazonosságukat a disszertációban igyekeztem elrejtetni. A terjedelmi korlátok és a személyiségi jogok védelme miatt a nyilvános disszertációban csak a dolgozat témájához szorosan kapcsolódó interjúrészleteket használom.

Az adatközlők lakóhelyük megoszlása szerint 48%-uk az USA-ban, 30%-uk Kanadában, 14%-uk Ausztráliában, 8%-uk Latin-Amerikában él. Az interjúalanyok vándorlástörténete eltérő időpontban kezdődött. Volt olyan, aki a II. világháború után fiatal felnőttként, többen pedig szüleikkel, kisgyermekként hagyták el az országot. Megtalálható volt az 1956-os menekült, az 1970-es években „disszidált”, közvetlen a rendszerváltás előtt, valamint a 2000-es évek elején és végén kivándorló is. Interjút készítettem olyan másodgenerációsokkal is, akik már az USA-ban, vagy Kanadában születtek. A nemek megoszlása szerint 54%-uk férfi és 46%-uk nő volt, tehát arányuk közel azonos.

2012 óta, programszervezőként, részt veszek az amerikai Magyar Emberi Jogok Alapítvány (HHRF) által évente egyszer, az észak-amerikai magyarság fiatal felnőtt tagjai számára, Magyarországon megvalósuló, „ReConnect Hungary – Magyar Birthright Program” című képzés megvalósításában. Ennek alapja a tengeren túli magyar, másod-, de inkább harmad-, ne-

gyedgenerációs fiatalok körében tapasztalható igény, hogy felmenőik származási országával kapcsolatba lépve, családjuk múltját, illetve saját identitásukat jobban megértsék. Az első program összeállításánál kiemelt viszonyítási pontot jelentett a külföldi, hasonló jellegű programok példája. A 18-26 év közötti fiatalok döntően angolul beszélnek, ám valamennyien büszkék magyar származásukra. Szeretnék felfedezni nagyszüleik, szülei szülőföldjét, jobban megismerni a magyarországi kulturális, társadalmi, gazdasági életet, esetleges nehézségeket. Ezáltal megérteni családjuk történetét, így saját múltjukat, továbbá saját azonosságtudatukat is. *A kutatásom során elemeztem a 2014-ben és a 2015-ben a „ReConnect Hungary – Birthright” képzésre jelentkező 51 Kanadában és az USA-ban élő fiatal, angol nyelven írt esszéjét. 35%-uk másod-, 49%-uk harmad-, 12%-uk negyed- és 4%-uk ötödgenerációs.*

2014. június 20. és 2014. december 31. között, magyar és angol nyelvű, on-line kérdőíves felmérést végeztem.³ Sehol sem létezett elérhető adatbázis, ezért e munka keretében a más forrásokban meglévő hiányos, valamint saját címtárakat és kapcsolatrendszereket szisztematizáltam. Ennek eredményeképpen 1.000 elemet tartalmazó tengeren túli adatbázist alakítottam ki, amely mások számára és további kutatásokhoz is használható. Nem csupán egy aktualizált, válogatott címtár összeállítását végeztem el, hanem a tevékenységek lényegét is jelző, annotált útmutatót készítettem. Az adatfelvétel 2011. december 01. és 2012. június 30. között történt. A kérdőívet a fenti adatbázisban szereplő, email címmel rendelkező, 658 intézménynek küldtem el elektronikus levél formájában, magyar és angol nyelven. Több szervezet vezetője jelezte, hogy a kérdőívet tagjaiknak kiküldte. Interjút készítettem velem a kanadai magyar televízió – „Magyar Képek” és az ausztráliai „Magyar Rádió Mozaik Sydney”, amelyekben a kérdőív kitöltésére kértem a nézőket, a hallgatókat. Éltem a közösségi média lehetőségeivel is: saját Facebook profilomon, valamint számos tengeren túli szervezet és Facebook-csoportosulás oldalán megosztottam a kérdőívet.

A magyar nyelvű kérdőívet 107 fő (71%), az angol nyelvűt 43 fő (29%), összesen 150 fő töltötte ki; 149-en on-line, 1 fő kinyomtatva, személyesen adta át. A magyarul válaszolók 40%-a az USA-ban, 20%-a Kanadában, 5%-a Latin-Amerikában, 13%-a Ausztráliában és 1%-a Új-Zélandon él. A beérkezett válaszok 16%-a irreleváns volt, mert kitöltőjüknek nem a vizsgált terület a lakóhelye, hanem például az Egyesült Királyság, Németország. Továbbá 5%-a nem adta meg, hol él. Az angol nyelvű kérdőívet kitöltők 42%-a az USA-ban,

---

³ Ez a felmérés egy olyan előkutatás (pilot study) volt, amely alapján megkezdtem a kvalitatív feltárást, az interjúzást. E vizsgálat eredménye segített abban, hogy fókuszáltan, koncentráltan kérdezhessem alanyaimat.

25,5%-a Kanadában, 4,5%-a Latin-Amerikában, 28%-a Ausztráliában él. Az angol nyelvű válaszok közül valamennyi értékelhető volt. Összességében tehát a válaszolók 48%-a az USA-ban, 25%-a Kanadában, 20%-a Ausztráliában, 6%-a Latin-Amerikában és 1%-a Új-Zélandon töltötte ki a kérdőívemet.

A kutatás tapasztalatainak összegezése

Az évekig tartó kutatás összefoglalását a hipotézisek igazolásával zárom. Az áttekintett történeti, szűkebb szak- és szépirodalmi művek, esszék, statisztikák, a helyi közösségek dokumentumainak tanulmányozása, a kvalitatív terepmunka, a résztvevő megfigyelések, a strukturált, fókuszált mélyinterjúk, valamint a magyar és angol nyelvű, on-line kérdőíves felmérés tapasztalatai igazolták hipotéziseimet. Tehát létezik a kettős vagy többes etnikai identitás. Továbbá: magyar nyelvtudás nélkül is van magyar etnikai identitás.

Jellemző, hogy a kivándorló integrálódik, a második és a további generáció asszimilálódik. Ugyanakkor ez nem zárja ki azt, hogy egyszerre több etnikai identitása is legyen az egyénnek, tehát egyszerre több etnikai csoporttal azonosulhat. Így a kettős kötődés kialakulhat. Az egyén tudatosan vállalhatja kettős vagy adott esetben többes (mozaik, vagy poli-) identitását. Lehet tehát egyszerre egyenjogú tagja egy adott állam politikai közösségének és részese a többségi nyelvtől, vallástól, kultúrától eltérő etnikai csoportnak.

Napjainkban az USA-ban, Kanadában, Latin-Amerikában és Ausztráliában élő magyarok és magyar származásúak szabadon vállalhatják és élhetik meg, nyilváníthatják ki etnikai identitásukat. Sem politikai akarat, sem törvények nem korlátozzák őket, továbbá a társadalomban uralkodó felfogás sem gátolja őket abban, hogy ezt megtegyék. F.Barth megállapítását, miszerint az etnikus identitás tudatos döntés (Sárkány, 1989) igazolva látom, mert ma az állampolgároknak joguk van tudatos döntést hozni, vagyis saját etnikai identitásukat meghatározni, megvallani és megélni; emiatt hátrányos megkülönböztetés sehol sem éri őket. Az állampolgári identitásnak és az etnikai identitásnak nem kell azonosnak lennie.

Eriksen meghatározása szerint „...az identitás önmagunkkal való azonosságot, ugyanakkor másoktól való különbözőséget jelent” (Eriksen, 2008:90). Ám ez a különbség ma büszkeség és nem diszkrimináció forrása. Napjainkban nincs olyan társadalmi interakció (mint például az 1910-es évek végén az USA-ban volt), hogy az egyénnek le kellene tagadnia vagy el kellene rejtenie etnikai identitását. Az Amerikai Egyesült Államokban, Kanadában és Ausztráliában, noha eltérő módon és mértékben –, ám bátorítják és támogatják az etnikai és kulturális diverzitást. A multikulturális társadalmakba integrálódhat, azonosulhat a többségi értékrenddel az egyén az etnikai identitásának feladása, elvesztése nélkül is.

Eriksen mutatott rá arra is, hogy egy személynek minden probléma nélkül lehet egyszerre kettő vagy akár több identitása is. Hiszen az etnikai azonosság, az identitás önkéntes, választott azonosulás a származással. (Eriksen, 2008) Ez pedig nem igényli a magyar nyelvtudást. Tehát ahhoz, hogy valaki magyarnak (is) érezze magát, nem kell magyar nyelven tudnia. Angolul, spanyolul vagy portugálul is meghatározhatja önmagát magyarnak (is).

A „ReConnect Hungary” képzésre 2014-ben és 2015-ben jelentkező másod-, harmad-, negyed- és ötödgenerációs fiatal 88%-a az angol nyelven megírt esszéjében kifejezte magyar etnikai identitását is. A beszélgetések és a strukturált mélyinterjúk során valamennyi adatközlő, első- és másodgenerációsok egyaránt etnikai azonosságának meghatározásakor magyar identitásukat is valamilyen formában kinyilvánították: „amerikai magyar”, „magyar Amerikában”, „kanadai magyar”, „székely magyar”, „délvidéki magyar Kanadában”, „ausztráliai magyar”, „100%-ig magyar, 20%-ig brazil”, „Magyarnak igen. Amerikainak is valamennyire... Mindkettő. Nem úgy, hogy amerikai magyar vagy magyar amerikai, hanem mindkettő”, „Magyar vagyok, amikor ott vagyok, amerikai vagyok, amikor itt vagyok”, „Ki merem jelenteni, hogy ízig-vérig magyarnak érzem magam. Nem azért, mert nem tudtam beilleszkedni, hanem mert fontos volt, hogy megtartsam a magyarságomat”, „Magyar vagyok. Nincs mese. Legfeljebb arról van szó, hogy amerikai magyar”, „Mindenképpen magyar, kanadai magyar”, „Kanadai magyar, elsősorban magyar és utána kanadai”...

Wsewolod W. Isajiw a kanadai, több kultúrájú társadalmat tanulmányozta. Arra koncentrált, hogy az etnikai eredetük alapján melyek azok a tényezők, amelyek meghatározzák az egyén és a csoport véleményeit, viselkedését, tudomását és érzelmeit. Megkülönböztette az etnikai identitás külső és belső szempontjait. A külső aspektusokhoz sorolta a megfigyelt kulturális és társadalmi viselkedést. Tehát azt, hogy az egyén beszéli-e az etnikai nyelvet, tartja-e a hagyományokat, részt vesz-e az etnikai személyi hálózatokban (pl. család, barátok, stb.), részt vesz-e az intézményesített etnikai szervezetekben (pl. templomok, iskolák, média, stb.), valamint csatlakozik-e az önkéntes etnikai szervezetekhez (pl. klubok, egyesületek, ifjúsági szervezetek, stb.) illetve részt vesz-e az etnikai szervezetek által rendezett vagy támogatott eseményeken (pl. kirándulások, utak, táncok, koncertek stb.). Isajiw szerint az etnikai identitás külső tényezői objektív „kategóriák”, miközben a belső aspektusok szubjektívak, és emiatt tartalmazznak véleményeket, érzelmeket, ötleteket, stb. Ezeket 3 kategóriába sorolta: 1.) kognitív, 2.) erkölcsi és 3.) érzelmi. A kognitív dimenzió az „önképet”, a tudomást az egyén saját csoportjáról, valamint a csoport saját örökségéről és történelmi múltjáról, továbbá tudomást az csoport érték-

keiről, örökségéről. A morális kategóriába tartoznak az érzelmi kötelezettségek az adott csoport iránt. Tehát például a leszármazottaknak megtanítani az etnikai nyelvet, az etnikai csoporton belül kötni házasságot, stb. Az etnikai identitás érzelmi kategóriája magában foglalja a csoporthoz tartozási köteléket. Isajiw szerint a legfontosabb ilyen kötelékek: 1.) a biztonság és együttérzés vonzalma, 2.) a biztonság és kényelem érzése a saját csoport kultúráján belül, valamint tartózkodás más csoport vagy egyesület kulturális jellegzeteségeinek elfogadásával szemben.

A fentiek alapján Isajiw az etnikai identitás különböző típusait, csoportjai különbözteti meg. Az egyik ilyen típus a „rituális etnikai identitás”, amely során az egyén erősen ragaszkodik a hagyományokhoz, de az érzelmi köteleessége a csoport iránt gyenge. Az „ideológiai etnikai identitás” esetén erős az egyén érzelmi köteleessége, ám nem gyakorolja a szokásokat. A „lázádo vagy felkelő identitás” típusába tartozók negatívan látják saját etnikai csoportjukat, ugyanakkor magas szintű tudatossággal rendelkeznek saját etnikai felmenőikről. Az utolsó csoport az „etnikai ismételt felfedezők”, akiknek pozitív képük van saját ősi csoportjukról és a hagyományokat szelektálva gyakorolják⁴

⁴ A kutatók többféle csoportosítást használnak. Többek között Gerner Zsuzsa például az alábbi 15 kategóriát alkalmazza: 1.) Bevölkerungszahl (népességszám), 2.) Siedlungsbild (területi hovatartozás), 3.) ethnische Zusammensetzung (etnikai besorolás), 4.) Sozialstruktur (csoportbesorolás), 5.) Wirtschaftsstruktur (gazdasági csoportbesorolás), 6.) Religion (vallási hovatartozás), 7.) politische

(Malešević – Malešević, 2001). Isajiw tehát az etnikai csoportokat mint önkéntes emberi csoportokat értelmezi, akiknek közös a kultúrájuk, vagy ősük ahhoz az adott kultúrához tartoztak és saját maguk is, vagy mások által is ahhoz a kultúrához tartozónak tartják magukat.

Isajiw modelljét alkalmazva, az etnikai identitás belső aspektusainak különböző (kognitív, erkölcsi és érzelmi) megnyilvánulásai megfigyelhetők a kérdőíves felmérésre válaszolók esetében. Többek között például a magyar nyelven választ adók 76,8%-a saját csoportján belül házasodik, tehát férje vagy felesége magyar vagy magyar származású. A kérdőívet magyarul kitöltő, tengeren túli magyarok másodgenerációs leszármazottainak 90%-a beszél magyarul és a gyermekek mindegyike ért magyarul. Az angolul választ adók gyermekeinek 69%-a beszél és 75%-a ért magyarul. Tehát az erkölcsi kategóriába tartozó érzelmi kötelezettségek közül, a kérdőívet kitöltők

Rahmenbedingungen (politikai meggyőződés, beállítódás), 8.) Sprachnormen/Varietätengefüge der Minderheitensprache (nyelvi hovatartozás, kisebbségi- vagy tájnyelvi orientáció), 9.) Spracherwerbbedingungen/Schulpolitik (a nyelvtanulás feltételei / az iskolapolitika által biztosított lehetőségek), 10.) soziokulturelle Identität (szocio-kulturális hovatartozás/identitás), 11.) Sprachebewertung (nyelvi közösség / hovatartozás), 12.) Attituden/etnische Stereotype (attitűdök / etnikai sztereotípek), 13.) Assimilationsbereitschaft (asszimilációs lehetőség/hajlandóság, autonómia törekvés), 14.) Integrationswille (integrációs hajlandóság/lehetőség), 15.) Sprach- und Ortsloyalität (a nyelvhasználat és a település iránti lojalitás/elfogadás). Lásd bővebben Gerner, 2008. A W. W. Isajiw és a Malešević szerzőpáros véleménye mindehhez különösen fontos volt, ezért is külön köszönöm Gerner Zsuzsannának, hogy felhívta munkásságukra a figyelmemet.

körében igen magas arányban fontos az, hogy a leszármazottnak megtanítsák az etnikai, vagyis a magyar nyelvet. *Az etnikai identitás kategóriáján belül, a kérdőíves felmérésre választ adókat jellemzően a rituális és az ideológiai etnikai identitás csoportjába sorolhatjuk be. Míg a ReConnect Hungary Birthright képzésben résztvevők sokkal inkább az „etnikai ismételt felfedezők” kategóriába tartoznak.*

A diaszpórában élők közül sokan két ország, két nemzet politikai rendszeréhez kapcsolódnak. Erre a jelenségre a szerző a „távolsági nacionalizmus” fogalmát alkalmazza (Eriksen, 2008). Ezt ma már a tengeren túli magyar diaszpóra magyar állampolgársággal is rendelkező tagjai megtehetik, hiszen a 2010. május 26-án az Országgyűlés elfogadta a magyar állampolgárságról szóló, 1993. évi LV. törvényt módosító javaslatot. Az *ún. kettős állampolgárságról* szóló jogszabály szerint nemcsak születésénél fogva, hanem leszármazással is magyar állampolgárrá lehet válni, anélkül hogy Magyarországra kellene költözni. Tehát akkor honosítható kedvezményesen az a nem magyar állampolgár, aki nek felmenője 1918 és 1945 előtt magyar állampolgár volt, vagy ha vélelmezi magyarországi származását és magyar nyelvtudását igazolja. Feltétel továbbá a büntetlen előélet és a honosítás nem sértheti Magyarország közbiztonságát és nemzetbiztonságát. 2011. január 1. és 2013. április 4. között 422 870-en kérték a magyar állampolgárságot egyszerűsített honosítási eljárás keretében. Ebből 2 457-en amerikai, kanadai, ausztrál, venezuelai, brazil, paraguay-i, uruguay-i, új-zélandi, kolumbiai állampolgárságúak voltak. (<http://www.allampolgarsag.gov.hu>, 2015.04.01.)

Ennél frissebb statisztikai kimutatás nem érhető el. Brazíliai interjúalanyom közlése szerint 2015 tavaszáig közel ezer magyar vagy magyar származású tette le ott az állampolgári esküt. Felértékelődött az állampolgárság a harmad-, negyedgenerációs magyarok körében. Ez azt is magával hozta, hogy sokan intenzívebben vesznek részt a magyar közösségi életben, élnek meg magyar etnikai identitásukat és mivel kötelező a minimális magyar nyelvtudás, elkezdtek azt is elsajátítani. Nagy Szabaszián argentinai terepmunkája során hasonlókat tapasztalt. Szerinte a Balassi Intézet nyújtotta programokra sokan jelentkeznek és a fiatalok tömegei számára tették ismét vonzóvá a magyar nyelv elsajátítását, magyarságuk megélését. Ismét felélénkült a harmadik- és negyedik generációban az átörökölt származástudat, a magyar etnikai identitás (Nagy, 2014).

A magyar honosítási eljáráshoz való pozitív viszony az egyik, a „ReConnect Hungary – Birthright Program”-ra jelentkező, Amerikában született másodgenerációs fiatal angol nyelven írt esszéjében is előfordul: „Over the past six months, I have completed my application

for Hungarian citizenship, and I look forward to receiving my passport and taking part in a naturalization ceremony with my mother, too... I also recently participated in some beginning Hungarian classes offered by the Minnesota Hungarians".⁵ *2014 augusztusában, megfigyelőként, részt vettem az USA-ban, Lake Hope-n tartott eskütételi ünnepségen.* Megható volt látni, hogy sokan, szülők és gyermekeik együtt, „magyaros” ruhában, könnyes szemmel éneklük a magyar himnuszt és teszik le állampolgári esküjüket. Többen közülük az utódállamok területéről vándoroltak ki, vagy már harmadgenerációs leszármazottaként az Amerikai Egyesült Államokban születtek.

Ma már, a tömegkommunikációs eszközök fejlettségének köszönhetően, könnyű a kapcsolattartás, a hírekről való értesülés; egyszerűbben, könnyebben és gyorsabban lehet a magyarországi történeket követni. Sokan látogatnak haza hosszabb-rövidebb időre. Vannak, akik lakást, házat tartanak fenn Magyarországon és akár egy fél évig is itt élnek. Hét éven keresztül szervezője voltam a Panoráma Világklubnak, a nyugati és a tengeren túli magyar diaszpórából hazalátogatók közös találkozóhelyének. Ekkor is meggyőződtem a fentiekről. Továbbá a kérdőíves fel-

⁵ „Az elmúlt hat hónapban benyújtottam a magyar állampolgársági kérelmet és nagyon várom, hogy megkapjam az útlevelemet és részt vegyek a naturalizációs (állampolgárság-megszerzési) ünnepségen, az édesanyámmal együtt... Ugyancsak mostanában részt veszek a Minnesotai Magyarok által szervezett kezdő magyar nyelvtanfolyamon.”

mérés eredményei is alátámasztják ezt a megfigyelésemet. Ugyanis a *kérdőívet magyarul kitöltők 96%-a rendszeresen jár Magyarországra*, csupán 4%-uk nem. 36%-uk évente egyszer, 19%-uk évente két alkalommal vagy többször, 18%-uk két évente, 27%-uk ritkán. 16%-a a hazalátogatóknak több hónapot, 26%-a egy hónapot, 44%-a néhány hetet, 14%-a néhány napot tölt Magyarországon. Döntő többségük család, rokonok, barátok meglátogatása miatt utazik az országba. 26%-ának saját lakása van, 59%-uk családnál, rokonoknál, barátoknál és 15%-uk szállodában, panzióban száll meg vagy bérel lakást.

A kérdőívre angolul válaszolók 81%-a utazik rendszeresen Magyarországra, 19%-uk nem. 32%-uk évente egyszer, 18%-uk két évente, 50%-uk ritkán. 9%-uk több hónapot, 28%-uk egy hónapot, 50%-uk néhány hetet, 13%-uk néhány napot tölt itt. 45%-uk szállodában, panzióban száll meg vagy bérelt lakásban, 39%-uk családnál, rokonoknál, barátoknál, továbbá 16%-uknak saját lakása vagy háza van Magyarországon.

Bartha Csilla megállapította, hogy „...az Egyesült Államokban élő magyar közösségek az emigráns kétnyelvűség fogalmával fedhetők le. Vagyis az út a magyar egynyelvűségtől egy alig két nemzedéket kitevő kétnyelvű állapoton át az angol egynyelvűségig vezet. *Tény, hogy a harmadik-negyedik generáció számára a magyar nyelv már nem tölt be elsődleges identitásjelölő szerepet. Helyette olyan másodlagos szimbólumok ke-*

rülnek előtérbe, mint a magyar ruha, az ünnepek, a zene és az étkezési szokások” (Bartha, 1993b:494) [Kiemelés: B.Sz.]. Ez a megállapítás napjainkban nemcsak az USA-ban élő magyarokra igaz, hanem Kanada, Ausztrália és részben Latin-Amerika magyar közösségeire is. Latin-Amerikában a másod-, harmadgenerációs fiatalok csak kis hányada beszél magyarul, itt már szinte spanyol és portugál egynyelvűségről beszélhetünk.

A fentieket megerősítik a strukturált, fókuszált mélyinterjúk alanyainak összegzése is. Többek között például a 31. sz. személy: „...Hogy ki hova valósnak érzi magát, ki hova tartozik, nem nyelvfüggő. Meg lehet fogni máshogy is”; 33. sz. interjúalanyom: „Van, ahol van, ahol más alapokon lehet identifikálni, illetve más alapokra is épülhet ez az összetartozás érzése. De azért fontos a nyelv, vagy legalábbis a kulturális együttérzés... Aki nem igazán tud jól magyarul, nem beszél folyékonyan, és mégis, ha valaki kérdezi őket, magyarul is identifikálják magukat... Én olyan alapra is tudom helyezni, hogy én indiánokat tanulmányozok. Azok között legtöbbször nem beszél a törzsi nyelvét és mégis a törzs tagjának vallja magát és indiánnak vallja magát... Lehetséges, hogy nyelvtudás nélkül is magyaroknak identifikálja magát...”; 36. sz. interjúalanyom: „...szerintem van egy olyan identitás, ami nem kötődik kizárólagosan a nyelvismerethez, hanem inkább egy szívbeli hűség, lojalitás, érdeklődés”; 39. sz. interjúalanyom: „A gyerekek nem tudnak magyarul... nem volt időm megtanítani őket magyarul a munka miatt... de az esti imát megtanítottam nekik... Szeretik Magyarországot. Többször voltak otthon... Büszkén mondják, hogy magyar apjuk van. Vallják, hogy magyarok is. Büszkék vagyunk, hogy magyarok vagyunk...”.

Ma „a kétnyelvűség természetes velejárója a nyelvek bizonyos fokú funkcionális szerepmegoszlása: míg például az iskolához, a munkához, a közéleti tevékenységekhez többnyire az egyik, addig a családhoz, a szabadidős tevékenységekhez vagy a valláshoz a másik nyelv kötődhet; az is lehetséges, hogy valaki mindig ugyanazt a nyelvet használja, amikor imádkozik... oszt vagy szoroz... A kétnyelvű közösségekben tehát a nyelvek használata általában a különféle szituációknak és társadalmi funkcióknak megfelelően oszlik meg” (Bartha, 1999:123). *Terepmunkám során többször tapasztaltam a tengeren túli magyar diaszpóra tagjai körében a „fordításos” és „keverő” kétnyelvűséget.* Például: „Ne worrizz!”, „Kimegyünk vacsorázni.”; „Pickkold fel!”, stb.⁶ 43. sz. interjúalanyom is ezt erősíti meg: „Amikor megérkeztünk... elvittük a lányunkat egy táncsoporthoz és ott a szülők beszélgettek egymás között és azt mondták, hogy majd megaskingoljuk a teacher-ötöket friday-on... Azt mondtam, hogy soha nem fogom keverni az angolt a magyarral és ezt be is tartom”.

⁶ Ne aggódj!; Elme gyünk vacsorázni.; Vedd fel!

Az 1990-es amerikai népszámlálás idején, a magyar származásúak közül az otthon magyarul beszélők száma az egy évtizeddel korábbi adatokhoz képest 17,83%-kal csökkent: 9,35%-ra, 147 902 főre (Nagy – Papp, 1998). *Az USA-ban, a legutolsó népszámlálási adatok szerint mintegy másfél millió magyar vagy magyar származású él, de az otthonában a magyar nyelvet beszélők száma 2000-ben közel 118 ezer volt. Tehát a magyar etnikai identitással is rendelkezők mindössze 7,8%-a beszél otthonában magyarul. Kanadában a legutolsó statisztikák szerint a 315 ezer magyar vagy magyar felmenőkkel rendelkezők közül 22 ezren beszélnek magyarul, vagyis a magyar etnikai identitást is vallók 6,9%-a. A 69 ezres magyarság közül Ausztráliában közel 22 ezren használják a magyar nyelvet, vagyis a magyar etnikai identitással is rendelkezők 31,8%-a. Tehát míg az USA-ban a magukat magyarnak (is) vallók 7,8%-a, Kanadában a 6,9%-a beszél otthonában magyarul, addig Ausztráliában közel négyszer annyian, mint az észak-amerikai kontinensen. Ennek oka az, hogy a rendszerváltozások éveiben és azóta is vándorolnak ki magyarok, döntően határon túlról, Erdélyből és Vajdaságból. Továbbá erősen ragaszkodnak magyar, illetve regionális identitásukhoz. Összességében a magyar etnikai identitással (is) rendelkezők 8,6%-a használja otthonában a magyar nyelvet a hivatalos népszámlálási adatok szerint.*

A kérdőívet magyar nyelven kitöltő, az USA-ban élők 51%-a csak magyarul beszél otthonában, 23%-uk csak angolul. A magyarul válaszolók 14%-ának családja kétnyelvű. 12%-uk nem adott értékelhető feleletet a kérdésre. A Kanadában élő, magyarul válaszolók 48%-a használja a magyar nyelvet otthonában, 9,5%-uk csak angolul, 14%-uk csak franciául beszél, 28,5%-uk kétnyelvű: magyar és angol. Az Ausztráliából kitöltők 42%-a kizárólag a magyart, 16,5%-a az angolt, 25%-uk mindkét nyelvet használja családja körében. 16,5%-a nem közölt adatot. Új-Zélandról értékelhető választ 1 fő adott, aki magyarul beszél otthonában. Latin-Amerikában élők 60%-a csak magyarul, 20%-a csak spanyolul, 20%-a magyarul és spanyolul beszél otthonában.

Amíg a kérdőívet magyarul kitöltő, tengeren túli magyarok másodgenerációs leszármazottainak 90%-a beszél magyarul, addig az unokák, tehát a harmadik generáció tagjainak csupán 24%-a beszéli a magyar nyelvet. 8%-uk tanult ugyan magyarul, de keveset beszél. A gyermekek mindegyike ért magyarul, az unokáknak csak a 48%-a. Tehát a harmadgenerációsok 68%-a nem beszéli és kevesebb, mint a fele érti a magyar nyelvet. A gyermekek 67%-a olvas és 66%-a ír, az unokák 17%-a olvas, 21%-a ír magyarul.

A kérdőívet angolul kitöltők közül 5 főnek van unokája. A válaszolók gyermekeinek 69%-a beszél és 72%-a ért magyarul, az unokáknak 40%-a beszéli és érti a magyar nyel-

vet. A másodgenerációsok 65%-a olvas, 42%-a ír magyarul. A harmadgenerációsok 60%-a nem beszél és nem ért, nem olvas és nem ír magyar nyelven. Tehát a kérdőívet kitöltők válasza alátámasztja a nyelvvesztés, nyelvcsere jelenségét, az angol/portugál/spanyol egynyelvűség térhódítását.

A kérdőíves felmérésnek az állampolgárságra és az etnikai identitásra vonatkozó eredménye is alátámasztja azt, hogy az állampolgárságnak és az etnikai önazonosságnak nem kell azonosnak lennie. Tehát nincs szükségszerű kapcsolat a kettő között. A kérdőívet angol nyelven kitöltők 71%-ának, a magyarul válaszolók 93,5%-ának van magyar etnikai identitása is. **Tehát az angol nyelven válaszolók kétharmadának van magyar azonosságtudata is, vagyis kettős vagy többes kötődésű. Megállapítható továbbá, hogy a másodgenerációsok 74%-ának, a harmadgenerációsok 43%-ának van magyar etnikai identitása is.** A „ReConnect Hungary” képzés résztvevőivel folytatott beszélgetéseim és az általuk angol nyelven írt esszék elemzése, továbbá a strukturált, fókuszált mélyinterjúk is megerősítik, hogy a magyar nyelv nem elsődleges az identitás megjelölésében, magyar nyelvtudás nélkül is van magyar identitás.

Napjainkban a tengeren túlön a magyar és a magyar származású emberek számára az etnikai identitás megnyilvánulási, megélési terei, lehetőségei jellemzően a kulturális szervezetek (egyesületek, magyar házak, könyvtárak, színházi csoportok, cserkészlet, néptáncszervezetek...) az egyházak, a hétvégi magyar iskolák, sajtótermékek, ünnepek, szokások, stb. Ám ezek nemcsak megnyilvánulási lehetőségek, hanem az etnikai szocializáció színterei is, hiszen az egyén a szocializáció folyamán alakítja ki identitását.

Kutatásaim alapján megállapíthatom, hogy kevés valóban nagy múltú és jelentős taglétszámú, illetve országos vagy legalább regionális hatókörű egyesület, szövetség működik a magyar közösségekben. Napjainkban is, országoktól függően, több tíz vagy száz a magyar kulturális, hagyományőrző, érdekképviseleti, jótékonyági szervezetek, továbbá a magyar házak, könyvtárak, múzeumok, cserkészletek, néptáncszervezetek száma. Adatgyűjtéseim alapján a szervezetek nyolc típusa különböztethető meg: kulturális, jótékonyági, érdekképviseleti, oktatási, szociális, tudományos, továbbá az egyházak és a média. Az intézmények 50%-a kulturális. A kulturális szervezeteket fő tevékenységük szerint további hét csoportba sorolhatjuk. Így vannak azok, amelyek kulturális és művészeti rendezvényeket szerveznek a magyar kultúra, a hagyományok, az örökség és a nyelv megőrzése, továbbadása érdekében. Igen népszerűek a néptáncgyűttesek, a néptáncszervezetek, a népzenei együttesek. A kulturális szervezeteknek harmadik típusa a cserkészlet. A ne-

gyedik csoport a magyar házak. Az ötödik típusba tartozó hagyományörző egyesületek között van olyan, amely a magyar hagyományok őrzésén kívül döntően egy témára (például az 1956-os forradalom és szabadságharc, Kőrösi Csoma Sándor emlékére, huszárhagyományok, stb.) fókuszálva végzi tevékenységét. A hatodik típus a sport klubok, a hetedik pedig az ifjúsági szervezetek.

A fentiek azt is mutatják: annak ellenére, hogy előregszik az amerikai, a kanadai és az ausztráliai magyarság, mindig van utánpótlás az új kivándorlók és a gyökereiket, magyar etnikai identitásukat felfedező többedgenerációs leszármazottak köréből. Az is kirajzolódik, hogy Latin-Amerika magyar közösségeinek sorsa – a két nagyobb múltú és létszámú kivándorlási célországot, Brazíliát és Argentínát kivéve – a legbizonytalanabb. *Mindenhol, de leginkább Latin-Amerikában sorvad, zsugorodik a magyar közösség.* Hiszen ezen országok, főleg Venezuela, Argentína gazdasági és társadalmi helyzete nehéz. Itt kifejezetten felmorzsolódás, elvándorlás, visszatelepedés, „visszidálás” indult meg.

A magyar szervezetek a kezdetektől fogva az etnikai identitás megnyilvánulásának, megélésének fontos terei. Továbbá az elsődleges társadalmi kötődések (rokonság, barátság, szomszédság) mellett erősítették és erősítik a közösség összetartozás-érzését, a csoportkohéziót.

Észak-Amerikában az etnikai identitás szorosán kapcsolódott és kapcsolódik napjainkban is a vallási identitáshoz. Az USA-ban döntően az egyházak körül alakult ki a magyar közösségi tér. A kivándorló parasztnak olyan egyházi és közösségi életre volt szükségük a századforduló környékén, amely pótolta számukra az (ideiglenesen) elveszített szülőfalut, az otthont. ***A diaszpórában az istentiszteletek, misék, az egyházi rendezvények ma is fontos közösségi események.*** A találkozás, a beszélgetés, a magyar identitás megélésének alkalmai. Vannak, akik csak az egyházközségekben és a vallási egyesületekben tudják etnikai identitásukat, vagyis magyar öntudatukat vállalni, megélni. Számos helyen vannak az egyházak által fenntartott, vagy részben hozzájuk kötődő kórházak, szociális otthonok, szakmai-tudományos archívumok, gyűjtemények, hétfégi és nyári iskolák.

A tengeren túli magyar egyházközségek, templomok adományokból és ahol az infrastrukturális lehetőség adott, bérbe adásból (terem, apartman, stb.) tartják fenn a templomot és a gyülekezetet. Ennek érdekében *az egyházak napjainkban is nemcsak a szakrális és nemzeti ünnepeken szerveznek műsort, hanem például Szilveszter, Valentin Nap, Anyák Napja, Apák Napja, szüret, farsang, stb. alkalmából is. Pikniket, vacsorákat, támogató bálakat rendeznek, rétest sütnek, tésztát gyúrnak, kolbászt töltenek. Ezeknek az eseményeknek, ahogyan a kezdetekkor, tehát a századforduló környékén, ma is többes*

funkciója van. Egyrészt megélhetik az átültetett közösségi szokásokat, a nemzeti tradíciókat. Másrészt napjainkban is alkalom adódik a találkozásra, a szórakozásra, ezen keresztül a közösség összetartására. Továbbá csak ezáltal (vagy ezáltal is) megélik, erősítik a magyar identitásukat az istentiszteletre, a misére vagy az egyházak által szervezett rendezvényekre ellátogatók. Nem utolsósorban ebből gyűjtenek a templom fenntartására, valamint a lelkész fizetésére.

A tengeren túli magyar egyházközségek, templomok tehát megalapításuk óta nemcsak vallási, hanem kulturális, társadalmi és magyar etnikai központok is. Az egyházaknak még napjainkban is fontos a szerepe a kivándoroltak összetartásában, a közösségszervezésben, közösség-megtartásban, a kivándorlók és leszármazottaik magyar etnikai identitásának megerősítésében, fenntartásában és megélésében.

Napjainkban a tengeren túli magyar diaszpórában jelennek meg egyházi értesítők, egyesületi közlönyök, cserkészcsapatok lapjai, továbbá egyéb újságok, folyóiratok, elektronikus és nyomtatott formátumban, csak magyarul, vagy csak angolul, spanyolul, esetleg mindkét nyelven. Számptalan internetes hírportál, közösségi média és blog működik, döntően magyarul, angolul vagy mindkét nyelven. Ám éppen az internetnek köszönhetően, a tengeren túl élők a magyarországi hírportálokat, médiumok on-line felületét is eléri. Számos regionális és helyi magyar nyelvű televízió- és rádióadás működik szerte a diaszpórában. Ugyanakkor a Duna Televízió adása élőben is fogható Ausztráliában, Kanadában és az USA-ban, továbbá az interneten keresztül a magyar rádiók és televíziók műsora is elérhető.

Jellemző azonban a tengeren túli magyar diaszpóra sajtójával kapcsolatban az olvasótábor öregedése, csökkenése. Hiszen a másod-, harmad-, negyedgenerációs leszármazottak, még ha beszélnek is magyarul, olvasni csak nagyon kevesen tudnak szüleik vagy nagyszüleik nyelvén. Ezért nem jelenik meg Latin-Amerikában egyetlen magyar sajtótermék sem nyomtatva. Ausztráliában pedig csak egy, amely 2015 tavaszán komoly anyagi gondokkal küzd. Ám az USA-ban és Kanadában is, ahol jelentősebb lélekszámú magyar vagy magyar származású él, csak néhány nyomtatott lap szolgálja ki az olvasók igényeit. Azonban számos on-line újság, hírportál, internetes hírlevél olvasható.

A tengeren túli magyar diaszpóra közösségei az egyházi és a naptári ünnepeken kívül, a nemzeti történelmi évfordulókat – március 15., október 6., október 23. –, valamint augusztus 20-át, Szent István napját, illetve az államalapítást ünneplik, továbbá az emberi élet fordulóit: keresztelő, házasságkötés, temetés, stb. Rendeznek bált „szüret és aratás”

alkalmából, valamint mulatságot farsangkor, szilveszterkor. Nyilvánvaló, hogy nem aratnak és nem szüretelnek, de az együttlét, a szórakozás és nem utolsósorban a bevételek gyarapítása érdekében megtartják a gazdasági élet ünnepeit is. ***Továbbá tartanak pikniket és több helyen magyar fesztivált, magyar napot is, illetve a szervezetek részt vesznek különböző etnikai eseményeken, néptáncsoportok tánctalálkozókon. Ma is él a karácsonyi betlehemezés és kántálás szokása.*** Tehát a századforduló paraszt kivándorlóinak óhazai szokása ma is él az amerikai, kanadai környezetben, de az 1920-as és az 1930-as években már igazodott az új hazához. ***Napjainkban is megünneplik az egyházak és a szervezetek a különböző jubileumokat.***

Korábban és napjainkban is a társadalmi események egyik fő vonzereje a magyaros étel és a zene, illetve tánc. Ma sincs rendezvény étkezés, élő zene és tánc nélkül.

Nemcsak az elsőgenerációsok, hanem a magukat magyarnak, magyar származásúnak valló, a másod-, harmadgenerációsok lakásában is kifejezésre jut a magyar identitás – a berendezési és dísz tárgyak által. A viselet által is megnyilvánul az etnikai identitás. Ma a „magyar ruha” döntően a matyó vagy kalocsai hímezésű blúzt, mellényt jelenti. A nőknél megfigyelhető egy-egy sujtásos-zsinóros viselet is, a férfiakon pedig az ún. Bocskai.

Napjainkban sokszor a szimbólumok az egyetlen lehetőségei az identitás kifejezésének. A szimbolizáció összekapcsolja az „énidentitást” és a „társadalmi identitást”, vagyis a személyes és az etnikai azonosságtudatot (Erős, 1998c). ***A magyar nyelvtudás hiányában is mélyen gyökerező lehet az egyénben az etnikai vagyis a magyar származási közösséghez kapcsolódó identitása és előfordulhat, ám nem szükséges, hogy ez a mindennapos életvitel szintjén jelenjen meg.*** Ez megnyilvánulhat szimbólumokban, például a viseletben, a szokásokban, a néptáncolásban, stb. ***A harmad-, negyedgenerációs fiatalok számára már nem a nyelvnek van elsődleges identitásjelölő szerepe, hanem a szimbólumoknak: a magyar ruha viseletének, az ünnepeknek, a zenének, a táncnak, az étkezési szokásoknak – és az olyan tradícióknak, amelyek a családhoz kötődnek. Mindezek együtt számukra a magyar örökséget jelentik.***

A tézisekben lévő hivatkozások

- Bartha Csilla [1993/a]: Mindég csak magyarul beszélünk ALL THE TIME – Magyaroknak lenni túl a Kecegárdán. In: Magyar Nyelvőr, 17. évf., 4. szám, 491-495. old.
- Bartha Csilla [1993/b]: Nyelvhasználat és generációk összefüggése a detroiti magyarban. In: Hungarológia, 3. sz., 40-51. old.
- Bartha Csilla [1999]: A kétnyelvűség alapkérdése. Beszélők és közösségek. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 264 old.
- Bartha Csilla [2002]: Nyelvhasználat, nyelvmegtartás, nyelvcseré amerikai magyar közösségekben. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.) [2002]: Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Budapest, Akadémiai Kiadó, 111-136. old.
- Eriksen, Thomas Hylland [2008]: Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai megközelítések. Budapest – Pécs, Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 268 old.
- Erős Ferenc [1998/c]: Az etnikai identitás néhány szociálpszichológiai problémája. In: Erős Ferenc (szerk.) [1998]: Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény. Új Mandátum Könyvkiadó – Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 395-413. old.
- Fejős Zoltán [1987]: Magyar ruha, szüreti bál és az amerikai-magyar etnikus kultúra néhány kérdése. In: Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve. Magyarságkutató Csoport, Budapest, 267-282. old.
- Fejős Zoltán [1992/a]: Magyar gyökerek Amerikában. In: Valóság. 35. évf., 4. sz., 1992, április, 73-82. old.
- Fejős Zoltán [1992/b]: Szokás és jelkép: betlehemesek, kántálók, karácsony Magyar Amerikában. In: Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. [Szerk.]: Viga Gyula. Miskolc, Piremon Ny., 1992. 1. köt., 289-303. old.
- Fejős Zoltán [1993]: A chicagói magyarok két nemzedéke 1890 – 1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása. Teleki László Alapítvány Közép Európa Intézet, Bp., 299 old.
- Gerner Zsuzsanna [2008]: Über objektive und subjektive Determinanten des Sprachwandels in den deutschen Sprachinseln Ungarns in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: Hammer, Erika – Kupa, László (szerk.) [2008]: Ethno-kulturelle Begegnungen in Mittel- und Osteuropa. Socialia Studienreihe Soziologische Forschungsergebnisse Band 4. Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 119-129. old.

- Hoppál Mihály (szerk.) [1989]: Tanulmányok az amerikai-magyar etnikushagyományokról. Folklór Archívum 18. kötet. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 247 old.
- Hoppál Mihály [1992]: Amerikai magyar családi fényképek. In: Néprajzi Látóhatár, Miskolc, 1. évf., 3-4. sz., 108-128. old.
- Hoppál Mihály [1996]: Vallási élet és etnikus tudat egy amerikai magyar közösségben. In: Néprajzi Látóhatár, Miskolc, 5. évf., 3-4. sz., 24-26. old.
- Kovács Imre [1938]: A kivándorlás. Cserépfalvi, Budapest, 199 old.
- Kovács Imre [1989]: A néma forradalom. A néma forradalom a parlament és a bíróság előtt. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, 314 old.
- Kovács Nóra [2009]: Szállítható örökség. Magyar identitásteremtés Argentínában, 1999 – 2001. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 240 old.
- Kriza Ildikó [1991]: Etnikus identitás, nemzeti önismeret. In: Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.) [1991]: Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Ethnica, Békéscsaba – Debrecen, 283-286. old.
- Kunz Egon [1997]: Magyarok Ausztráliában. Budapest, Teleki László Alapítvány, 249 old.
- Malešević, Siniša – Malešević, Vesna [2001]: Ethnic Identity Perceptions: An Analysis of Two Surveys. In: Europa Ethnica. Volume 58. Number 1-2., 30-45. old.
- Nagy Károly [1984]: Magyar szigetvilágban ma és holnap. Püski Könyvkiadó, New York, 159 old.
- Nagy Szabaszian [2014]: Az argentinai magyar kolónia öröksége egy ösztöndíjas szemével. Heritage of the Hungarian Community in Argentina from the Perspective of a Scholar. In: Polgári Szemle, 10. évf., 3-6. sz., október, 268-287. old.
- Papp Z. Attila [2010]: A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzője. Western Hungarian diaspora and demographic and social characteristics of their organisations. In: Kisebbségkutató. Minorities Studies and Reviews, 19. évf., 4. sz., 621-638. old.
- Puskás Julianna [1982]: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Akadémiai Kiadó, Bp., 638 old.
- Rácz István [1980]: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849 – 1914. Akadémiai Kiadó, Budapest, 238 old.
- Ruzsa Jenő [1940]: A kanadai magyarság története. Toronto, 510 old.
- Sárkány Mihály [1989]: Az identitás kutatása az angol és az amerikai szociál- és kulturális antropológiában. In: Váriné Szilágyi Ibolya – Niedermüller Péter (szerk.) [1989]: Az identitás – kettős tükörben. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 39-59. old.

Tezla, Albert (szerk.) [1987]: „Valahol túl, meseországban...” Az amerikai magyarok 1895–1920. I–II. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 457+427 old.

Torbágyi Péter [2004]: Magyarok Latin-Amerikában. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest, 344 old.

Várdy Béla [2000]: Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, Budapest, 840 old.

MIKÓ ESZTER – KALMÁR ERIKA – HORNYÁK EDINA

GYŐR-MOSON-SOPRON MEGYE ÉS BURGENLAND TÖRTÉNETE,

jelenkori gazdaságának és társadalmának összehasonlítása

Absztrakt

Az Osztrák–Magyar Monarchia korában a mai Magyarország és Ausztria területének gazdasága virágzott. A 19. század végén, 20. század elején a Monarchia csatlakozott a világkereskedelelemhez, a virágzó időszaknak csak az I. világháború és az azt lezáró békek vetettek véget. A Monarchiát szétdarabolták, gazdasága összeomlott. A két világháború között mind Ausztria, mind pedig Magyarország is a gazdaság helyreállításáért, valamint a szegénység megszüntetéséért küzdött. A II. világháború után Magyarország szovjet megszállás alá került 1989-ig, Ausztria viszont 1955 után teljesen felszabadult, független állam lett és elindult a fejlődés útján.

Az I. világháborúig Burgenland, és Magyarország nyugati megyéi, köztük Győr-Moson-Sopron megye egy gazdasági terület volt. A világháború után e két terület kettészakadt, Burgenland Ausztria, Győr-Moson-Sopron megye Magyarország része lett. Ekkortól kezdve ezen területek gazdasága, ipara, és infrastruktúrája teljesen eltérő fejlődésnek indult és különböző fejlődési utakat jártak be. A két terület együttes fejlesztése az csak 1980-as években kezdődött meg, mely az Európai Unióhoz való csatlakozás után erősödött fel. A két térség közel 70 éves eltérő fejlődésének köszönhetően mára eltérő gazdasági, településszerkezeti, demográfiai és migrációs tényezők jellemzik. E tanulmány célja, a két térség jelenkori gazdasági helyzetének bemutatása. A tanulmány bemutatja a Monarchia korában Ausztria és Magyarország gazdasági fejlődését, majd az I. világháborút lezáró béketárgyalásoktól a két ország eltérő gazdasági fejlődésének okát és folyamatát. A tanulmány végén bemutatásra kerülnek Burgenland és Győr-Moson-Sopron megye jelenkori gazdasági és társadalmi tényezői, és főbb problémái.

Kulcsszavak: monarchia, Burgenland, Győr-Moson-Sopron megye, gazdaság

Abstract

History of Győr-Moson-Sopron County and Burgenland, contemporary economy and society in comparison

Keywords: monarchy, Burgenland, Győr-Moson-Sopron county, economy

Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttével Magyarország és Ausztria gazdasága, társadalma, és infrastruktúrája összefonódott és jelentősen függött egymástól. Az I. világháborút lezáró béketárgyalások során a Monarchiát szétdarabolták, gazdasága és infrastruktúrája széthullott. Ekkor jött létre Burgenland, Ausztria legkisebb és legkeletibb tartománya. A magyar és osztrák területek ezután külön fejlődési utat jártak be. A II. világháború követően egészen 1989-ig, a keleti tömb összeomlásáig teljesen elszigetelődtek egymástól. A vasfüggöny leomlása után a két térség gazdasági együttműködése újraindult, majd Magyarország 2004-es Európai Unióhoz való csatlakozása után tovább erősödött.

Napjainkban Ausztriában a legnagyobb közigazgatási egységek a tartományok. Az ország kilenc tartományra (Bundesland) tagozódik, amelyek nagyfokú önállósággal bírnak. Mindegyik rendelkezik ún. „fővárossal”, tartományi székhellyel, amely a tartományi parlament székhelye is egyben.

Ma Magyarország területe a főváros mellett 19 megyére oszlik, amelyek Magyarország legnagyobb közigazgatási egységei. Az önkormányzati törvény a megyék szerepét átalakította, kiemelt szerepük a területfejlesztésben van, a megyék közreműködnek az Európai Unió 2014–2020 közötti programciklus területi alapú fejlesztéseinek megtervezésében.

A tanulmányban vizsgált két térség, Burgenland és Győr-Moson-Sopron megye gazdasági és társadalmi jellemzőiben jelentős különbségek tapasztalhatók. Burgenlandra az egy-két ezer fős falvak és a kisvárosok jellemzőek, míg Győr-Moson-Sopron megye „kistelepüléses jellegű”, mivel 99 település 1.000 fő alatti és csak hét 5.000 feletti, de nem aprófalvas, mivel 500 fő alatti település 52 darab van és mindössze hat településen laknak száznál kevesebben. Differenciált a településméret eloszlása a megyében, a Csorna-Kapuvár vonaltól délre eső területen sorakozik az 1.000 fő alatti települések háromnegyede. Az északi részen ellenben a települések zöme 2000 fő feletti” (Győr-Moson-Sopron megye Területfejlesztési Konceptiója). A lakosság gazdasági és életkörülményei Burgenlandban jóval magasabbak, mint a Győr-Moson-Sopron megyében, ez a magyarázata annak, hogy a megyéből Burgenlandba átjáró dolgozók aránya igen magas. Ezen kapcsolat kedvezően hat Burgenland gazdaságára. Érdekességként hat ezen tényezők ismerete mellett, hogy míg Győr-Moson-Sopron megye Budapest mellett Magyarország legkedvezőbb gazdasági feltételekkel rendelkező területe, addig Burgenland Ausztria legelmaradottabb tartománya. Magyarországon belül viszont az tapasztalható, hogy sokan költöznek a keleti országrészből a nyugati országhatár mellé. Magyarországról ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy a jobb Nyugat-Európai életkörülmények és ma-

gasabb munkabérek miatt egyre többen költöznek végleges letelepedési szándékkal külföldre. Burgenlandra sokkal inkább a belső, tartományon belüli, illetve a fővárosba irányuló migráció a jellemző. A kisebb falvakról az emberek a több munkalehetőséget nyújtó nagyobb falvakba, városba vándorolnak.

A közös történelmi múlt

Az Osztrák–Magyar Monarchia

Az Osztrák–Magyar Monarchia az 1867. július 28-án aláírt kiegyezés, azaz az 1867:XII. tc életbelépésével jött létre. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1867–1918 között fennálló dualista államrendszer, államszövetség volt, mely az Osztrák Birodalom és Magyarország között jött létre. A két országnak egy közös uralkodója volt, aki együtt igazgatta a két ország külügyét, hadügyét és pénzügyeit. A két ország vámunióban és gazdasági unióban állt egymással. A közös monarchia az uralkodóra, a külügyminiszterre és a hadügyminiszterre korlátozódott. Nem volt közös miniszterelnök, ahogy közös kormány sem (Taylor, 1998).

A Monarchia gazdaságában a különböző országrészek különböző gazdasági szerepeket töltöttek be. Magyarország vált a Monarchia elsődleges élelmiszerellátójává, míg a cseh területeken az iparnak volt jelentős szerepe. Ausztria és azon belül is Bécs volt a Monarchia közigazgatási központja. A Monarchia gazdaságának fejlődésében jelentős szerepet játszott a vasúthálózat és a közlekedés fejlődése, hatására a Monarchia csatlakozott a világgazdasághoz. A Monarchiát egyetlen egységes piaccá formálták, a belső, közös piac védelmére koncentrálna a külső importot korlátozó külső vámrendszert dolgoztak ki (Szakács, 2000).

Magyarországon a mezőgazdaságban a Kiegyezést követően Ausztriához hasonlóan tőkés rendszer alakult ki, és a vasút és közlekedés fejlődésének hatására a mezőgazdasági kiviteli képesség jelentősen megnövekedett. Az osztrák ipar már a kiegyezés előtt is jelentős volt, ugyanakkor Magyarországon a kiegyezés után az ipar is jelentős fejlődésnek indult, a termelésben modern technikákat kezdtek el alkalmazni, illetve számos húzóágazatban is nemzetközi sikereket értek el. Magyarországon a malomiparban és a gépiparban volt jelentős növekedés. Magyarország az ipari fejlődés ellenére továbbra is elsősorban mezőgazdasági, míg Ausztria ipari ország marad (Szakács, 2000; Katus, 2012).

A Monarchia soknemzetiségű állam volt, jelentős volt a különböző nemzetek, etnikumok aránya, mely az I. világháború utáni felosztás bizonyos fokú alapját is képezte.

1. táblázat: Az Osztrák–Magyar Monarchia lakosságának összetétele 1910-ben:

Nemzetiség	millió fő	össznépesség%-a
Németek	12,0	23
Magyarok	10,0	19
Románok	3,0	6
Szlávok	23,5	45
Egyéb	2,5	5

Forrás: Taylor, 1998

Az 1800-as években egészen, 1914-ig az I. világháború kitöréséig az Európára jellemző hatalmas migrációs hullám a Monarchiát is jelentősen érintette. A kivándorlás okai gazdasági és szociális okok voltak (Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1918). 1860–1920 között a körülbelül 4 millió ember hagyta el a Monarchia területét és vándorolt ki elsősorban az Amerikai Egyesült Államokba (Amerikai Egyesült Államok bevándorlási évkönyv, 2014).

A Monarchiára nemcsak a nemzetközi, hanem a belső migrációs is jellemző volt 1850–1914 között. A népesség fő vándorlására a falvakból a városok felé tartó migráció volt a jellemző, melynek oka biztosabb munkalehetőség, a jobb élet reménye. A vándorlás a gazdaságilag fejletlenebb régiókból az iparosodottabb régiók felé irányult (Estók, 2004).

Az I. világháborút lezáró versailles-i békeszerződés megszüntette a korábbi Osztrák–Magyar Monarchiát. A régi birodalmat a szövetségesek feldarabolták, helyette új országok jöttek létre. Ekkortól kezdve Magyarország és Ausztria gazdasága teljesen elszakadt egymástól. Mind a két ország gazdaságában válság tört ki a felbomlás és a háborús veszteségek hatására (Szakács, 2000).

Magyarország gazdasági fejlődése az I. világháborútól napjainkig

Magyarországon az I. világháború után visszaesett a gyári termelés, a közlekedés akadózott, elemi feltételek hiányoztak a termelés fenntartásához. A katonák leszerelése, és a gyárak működési zavara megnövelte a munkanélküliséget. A mezőgazdasági termelés a háború előtti mennyiség közel felére csökkent (Szakács, 2000, Szávai 2004).

Magyarország 1920. június 04-én írta alá a békeszerződést és ezzel elfogadták az ország feldarabolását. Ekkor, az elszakított területekről, sokan a csonka Magyarországra költöztek át, míg körülbelül 340 ezer ember elhagyta az akkori Magyarországot (Bódi, 2008).

Az ország szétdarabolásának jelentős gazdasági hatásai voltak. A mezőgazdaság és ipari termelés a háború előtti időszak harmadára esett vissza. Ennek egyik oka, hogy az ország korábbi hagyományos gazdasági rendje felbomlott. Az erdőségek és a nyersanyag-lelőhelyek az elcsatolt területekhez kerültek, a feldolgozó ipar ugyanakkor Magyarország területén maradt. Az elcsatolás hatására szétszakadt a vasút- és úthálózat, és a korábban jól működő városhálózatok rendszere is szétbomlott (Szakács, 2000).

Az új vezetés első lépése volt a földreform bevezetése, melynek során 425 ezer család jutott földhöz. További lépés volt a gazdaság stabilizálása, az infláció megállítása és a pengő bevezetése. Az 1929–33-as gazdasági világválság elsősorban a mezőgazdaságot érintette jelentősen Magyarországon, mivel a válság hatására a mezőgazdasági exportpiacok lezárultak. Jelentősen megnőtt a munkanélküliek száma, a bérek csökkentek. Az 1930-as évek második felére már fellendülés volt a jellemző. Az 1938-ban bejelentett fegyverkezési program magával hozta az ipar és a mezőgazdaság fellendülését (Szakács, 2000).

A II. világháború alatt az infláció kézben tartására, továbbá a háború hatására beszolgáltatási és jegyrendszer került bevezetésre. A hiánygazdaság csak 1943–44-ben érte el az országot, ettől kezdve viszont fokozatosan erősödött. A háború után az ország gazdasága, ipara és gyárai romokban álltak, a nemzeti vagyon 40%-a pusztult el. Az ország az államháztartási csőd szélén állt. Az országnak 300 millió dollár jóvátételt kellett fizetnie, további 200 millió dollár adóssága volt, amivel Németországnak tartozott, ezenkívül 360 millió dollár egyéb jóvátételt kellett fizetnie. A gazdaságra a háború után a hiperinfláció volt a jellemző. Az első nagyobb gazdasági intézkedés a II. világháború után az 1945-ös földreform volt. Ekkor megszüntették a régi közép- és nagybirtokokat és ezzel megszűnt a korábbi közép- és nagybirtokos osztály is. Ez a falusi társadalomban is nagy változást hozott. A nincstelenek aránya csökkent, míg az önálló kistermelők aránya 47%-ról 80%-ra nőtt. Az iparban az állami beavatkozás és irányítás jegyében indult meg a nyersanyag- és energiagazdálkodás. 1946-ban a szénbányákat és a négy legnagyobb nehézipari üzemet is államosították. 1947-ben a nagybankokat és tőkeérdekeltségeiket, 1948-ban a 100-nál több munkást foglalkoztató vállalatokat is államosították (Szakács, 2000).

A II. világháború után az I. világháborúhoz hasonlóan jelentős migráció alakult ki, melynek jelentős része kényszer migráció volt. Körülbelül 115 ezer zsidó származású személy vándorolt el Izraelbe, továbbá 200 ezer német származású magyar állampolgár kényszerült elhagyni az országot. Az 1945-ös cseh Kassai kormányprogram hatására 40 ezer magyar nemzetiségű menekült át Magyarországra (Pándi, 1995). A csehszlovák kormány és Magyarország között létrejött lakosságcsere következtében becslések

szerint körülbelül 200 ezer magyar származású, ugyanennyi cseh és szlovák nemzetiségű hagyta el az országot. Az 1947-es párizsi békét követően pedig újabb 400 ezer magyar költözött vissza a régi trianoni határ mögé (Bódi, 2008).

A magyar politikában ez idő tájt, akárcsak a többi Közép-Kelet Európai országban, a II. világháború után szocialista egypártrendszer került bevezetésre, ami jelentős hatást gyakorolt az ország gazdaságára és társadalmára is. A mezőgazdaságban megjelent a beszolgáltatási rendszer. Ezzel jelentősen lecsökkent a szabad kereskedelem és a paraszti felhalmozás lehetősége, a parasztok adóterhei folyamatosan nőttek. Az országot egyre nehezebb, majd szinte lehetetlen volt elhagyni akár legális, akár illegális módon (Szakács, 2000).

1947–1949 között hároméves, majd 1950-től ötéves tervek alapján irányították az ország gazdaságát. A tervek hatására azonban aránytalanság alakult ki a gazdaságban az ipar javára. A parasztokat termelőszövetkezetekbe kényszerítették be, ezzel elveszítették földjeiket. Az ipar és a mezőgazdaság ilyen arányú átalakítása hiánytermeléshez vezetett. A válság az 1956-os forradalomban csúcsonyosodott ki (Szakács, 2000). 1956 ősze és 1957 tavasza között a forradalom és az azt követő megtorlások hatására a becslések szerint mintegy 200 ezer fő hagyta el az országot, akiknek a többsége fiatal volt (Bódi, 2008).

Bár a forradalmat leverték, ennek ellenére némi változást sikerült elérni. A párt

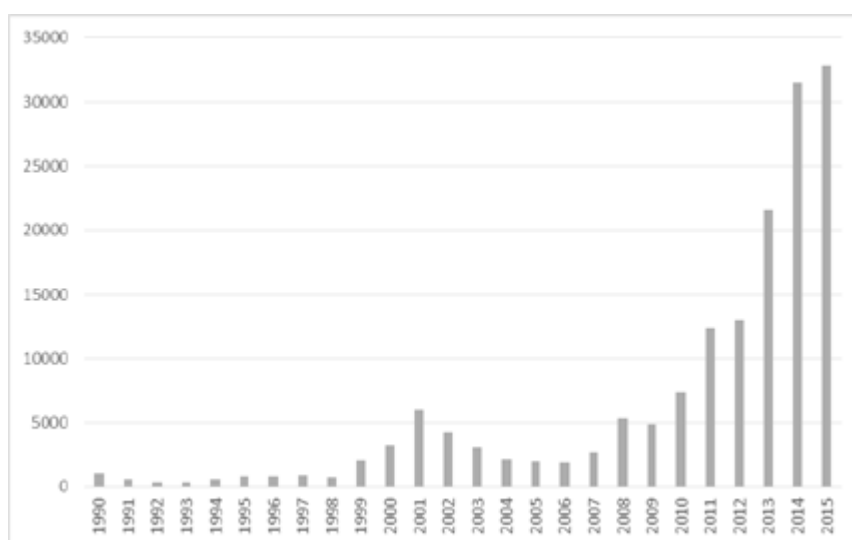
a gazdaságban reformokat vezetett be, és igyekezett a mezőgazdaságot és az ipart egyensúlyba hozni, az életszínvonalat emelni. Ennek ellenére az 1958–1964 közötti tervidőszakban ismét az ipar kapott nagyobb hangsúlyt. 1961-re minden parasztot bekényszerítettek a termelőszövetkezetekbe, ugyanakkor engedélyezték számukra a háztáji művelést. A szocialista időszakban a gazdasági beruházások fő forrását a hitelek adták, melyek hatására 1979-ben Magyarország is adósságcsapdába került. Az ország az államadósságot már csak újabb hitelekkel tudta kifizetni. Magyarország 1982-ben belépett a Nemzetközi Valutalapba és a Világbankba, mely szervezetektől újabb hiteleket vett föl, a hitelek hatására nőttek az árak, az életszínvonal csökkent. 1987-ben új adórendszer – az általános forgalmi adó, a személyi jövedelemadó – került bevezetésre. A rendszerváltozás előszeleként pedig megkezdődtek a privatizációs folyamatok is (Szakács, 2000).

A szocialista időszak alatt alacsony volt a külföldre irányuló migráció, de jelentős volt az országon belüli migráció aránya. A lakosság a falvakból a városokba, a mezőgazdasági térségekből a gazdaságilag fejlettebb vidékekre, a kisebb településekből a nagyobbakba költözött át. A megyeszékhelyek, és nagyobb városok népessége jelentősen megnövekedett, a falvakban lakók száma csökkent. Jelentős volt a Budapestre és agglomerációjába letelepedés is (Dövényi, 2009).

A rendszerváltozás után Magyarországon a gyárak és a vállalatok műszaki-technikai színvonala jóval elmaradottabb volt nyugati társaikhoz képest. Sok vállalat elveszítette korábbi szovjet piacát, fejletlensége miatt pedig nem tudott a nyugati piacokra termelni, emiatt elveszítette vagyonát, és felszámolásra került (Szakács, 2000). A rendszerváltozáskor ezenfelül jelentős privatizációs folyamat alakult ki, melynek oka, hogy a hazai piacot a tőkehiány jellemezte emiatt, a rendszerváltáskor hazánk megnyitotta kapuit a nyugati tőke előtt, s Magyarországra szűk időn belül jelentős külföldi tőke áramlott be (Diczházi, 1997). A rendszerváltozás után a szegénység megháromszorozódott Magyarországon, a lakosság 60–70%-nak romlott az életszínvonala. 1989 és 1995 között az aktív keresők száma 4,9 millióról 3,6 millióra esett vissza, a GDP pedig 18%-kal csökkent (Szakács, 2000). 1996-ban a gazdaság mélypontra jutott, majd ez követően bár lassan, de növekedésnek indult (Szakács, 2000). A KSH adatok alapján 1996-tól a GDP mértéke folyamatosan nő Magyarországon.

A 2008-as gazdasági világválság újabb csapást jelentett Magyarország számára. A KSH adatok alapján 2008-ban 7,8%-ról 2012-re 11%-ra nőtt a munkanélküliség. Az ipari termelésben, a mezőgazdaságban és a belkereskedelemben is hatalmas visszaesés volt tapasztalható (www.ksh.hu).

2008 után az uniós korlátok megszűnése, és a 2008-as válság hatására Magyarországon jelentősen megugrott a külföldre irányuló migráció. A KSH SEEMIG kutatása alapján kivándorlók elsősorban a fiatal korosztályba tartoznak, és magas iskolai végzettséggel rendelkeznek (www.ksh.hu).

1. ábra Magyarországról kivándorló magyar állampolgárok a magyar statisztikai hivatal adatai szerint 1990–2015

Forrás: Demográfiai évkönyvek, Gödri-Tóth, 2010, Statisztikai tükrök

A kivándorlás oka a nyugat-európai magasabb bérek, magasabb életszínvonal és biztosabb munkalehetőségek. A kivándorlók elsődleges célországa Németország, Nagy-Britannia, és Ausztria (német, brit és osztrák statisztikai és népszámlálási adatok, Eurostat adatok).

Ausztria gazdasági fejlődése az I. világháborútól napjainkig

A saint-germain-i békeszerződés hatalmas csapást jelentett Ausztria számára. Területei jelentős részét elveszítette, ugyanakkor Ausztria a békeszerződés során Magyarországtól megkapta a mai Burgenland területét és hozzávetőleg 250 ezer lakosát is. A korábbi gazdasági, ipari és mezőgazdasági területektől való elszakadás Ausztria számára hatalmas csapást jelentett. Az osztrák gazdaság súlyos szerkezeti problémákkal küzdött, hiányoztak az alapvető energiahordozók, mint a szén, a kőolaj, a benzin és a mezőgazdasági termékek (Németh, 2012). Ugyanakkor iparának nagy részét megtartotta, a mozdonygyártás 83%-a, a vagongyártás 74%-a, az erőgépgyártás 90%-a stb. Ausztria kezében maradt (Szávai, 2004).

1922-ban Ausztria hatalmas inflációs problémákkal küzdött, a középréteg elszegényedett. A kormány 1922-ben 650 millió korona kölcsönt kapott a Népszövetségtől annak fejében, ha 20 évre lemond a Németországgal kötendő Anschlussról. További feltétel volt, hogy 200 ezer állami alkalmazottat el kellett bocsátani, mely sú-

lyos politikai és szociális gondokat okozott, ugyanakkor gyakorlatilag mentesítették a jóvátételi fizetés alól. Ez fontos lépés volt a gazdaság stabilitásának irányába, de jelentős munkanélküliséget okozott (Kerekes, 1984). 1925-ben a népszövetségi kölcsön segítségével bevezették a Schillinget, mely stabil valutának bizonyult (Németh, 2012).

Az 1929-es gazdasági világválság az osztrák gazdaság számára újabb hatalmas csapást jelentett. A gazdasági nyomor és a politikai radikalizálódás folyamatos növekedett. 1938-ban bekövetkezett a német Anschluss, ezzel Ausztria német irányítás alatt bekapcsolódott a német hadiipari termelésbe. Iparát jelentősen modernizálták a németek (Németh, 2012).

A II. világháború alatt a szövetséges hatalmak megegyeztek abban, hogy Ausztria szuverenitását vissza kell állítani. A világháború után a szövetségesek az országot megszállási övezetekre osztották fel (Kerekes, 1984). A potsdami konferencián a szövetségesek megegyeztek abban, hogy minden német vagyona Ausztriában igényt tartanak. A szovjetek a megszállási övezetben e határozatból vezették le azon jogukat, hogy nyersanyagokat, még sértetlen gépeket és ipari létesítményeket leszereljék, és a Szovjetunióba szállítsák, vagy pedig Ausztriában hagyásuk fejében magas jóvátételt követeljenek (Németh, 2012).

Ausztria a Marshall-terv keretében körülbelül 1,5 milliárd dollár segélyhez jutott (Németh, 2012). A segély háromnegyed ré-

szét ez első évben az élelmiszerszállításra, később a hazai energiaforrások kiépítésére fordították (Lendvai, 2008).

A II. világháború után Ausztriában szociális partnerségi rendszert alakítottak ki, melynek célja a gazdasági és társadalmi problémák parlamenten kívüli rendezése volt. A szociális partnerségnek köszönhetően a belpolitikában nyugalom, a gazdaságban növekedés volt tapasztalható (Lendvai, 2008).

1955-ben Államszerződésben kimondták Ausztria szuverenitását. 1970 tavaszán kidolgozásra került a Modern Ausztria című komplex, nagyszabású reformterv, melynek célja a gazdasági növekedés fellendítése volt. A reform hatására az ország dinamikus fejlődésnek indult és a gazdasági növekedés már 1970-ben meghaladta a 8%-ot. 1971-ben jelentős szociális reform is bevezetésre került, melynek értelmében bevezetésre került a 40 órás munkahét, évi négy hét fizetett szabadság, családjogi és iskola-reformokat hajtottak végre (Németh, 2012).

Ausztria 1992-ben másfél százalékos reálnövekedést ért el, amely meghaladta az európai OECD államok átlagos egy százalékos növekedését. A GDP értéke ugyanebben az évben folyó árakon névlegesen 2028,6 milliárd schillinget tett ki. 1992-ben az egy főre jutó havi jövedelem 24 715 schilling volt. A fogyasztási árak indexe 4,1%-kal, a bérszínvonal 5,6%-kal nőtt (Németh, 2012).

Az utóbbi évtizedben kivitelének 87%-a, behozatalának pedig 82%-a az Európai Unió országaiból származott. A munkanélküliek aránya az 1990-es évek első felében nem érte el a hat százalékot (Österreich Tatsachen und Zahlen 1998).

Ausztria 1995-ben csatlakozott az Európai Unióhoz. Ausztria gazdasági sikerét jól mutatja, hogy 2009-ben Ausztria egy főre jutó GDP-je 45 686 amerikai dollár volt, amellyel a 9. helyet foglalta el a világban (Németh, 2012).

Ausztriára alacsony migrációs szándék jellemző napjainkban, 2015-ben 21.202 fő kivándorlót tartottak számon, ugyanakkor az Ausztriába irányuló migráció igen jelentős, mind a Kelet-Közép Európai országokból, mind a többi kontinensről egyaránt (Osztrák Statisztikai Hivatal).

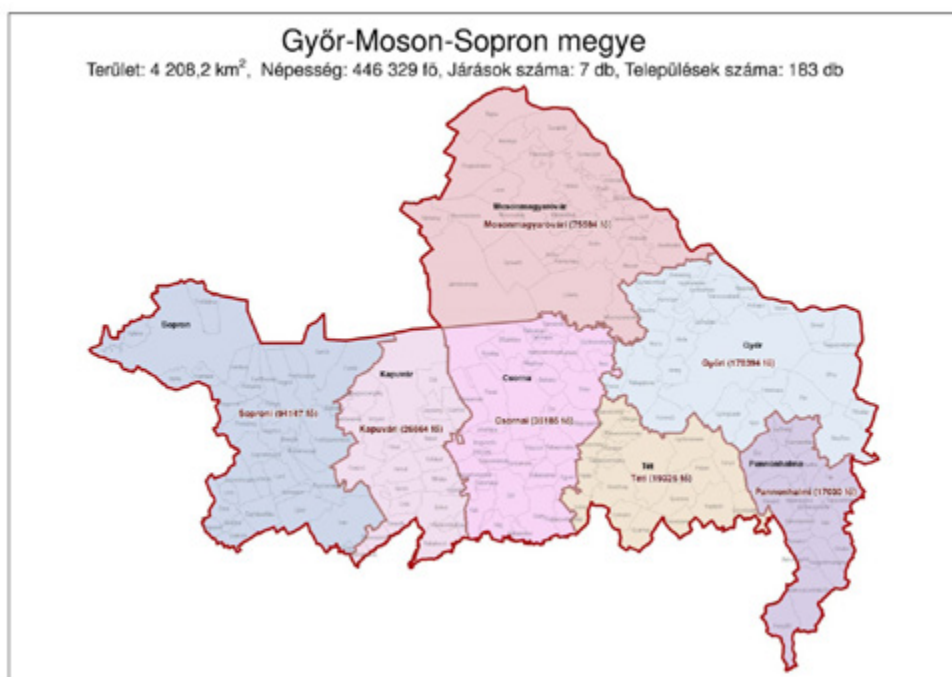
Győr-Moson-Sopron megye és Burgenland tartomány összehasonlító elemzése

Győr-Moson-Sopron megye – Vas és Zala megyével együtt – az I. világháborút lezáró békeszerződésig egy térséget alkotott Burgenlanddal. Az I. világháború után e két terület történelmi és gazdasági fejlődése eltérően alakult. Míg Győr-Moson-Sopron megye Magyarország legfejlettebb térsége, a belső migráció egyik fő célterülete a főváros mellett, ahol az országos átlag alatti a munkanélküliség és igen fejlett iparral rendelkezik, addig Burgenland Ausztria legelmaradottabb térsége, ahonnan a belső migráció

során elsősorban elvándorolnak az emberek, és ahol a társadalmi előregedés jelentős problémát okoz. Burgenland bár Ausztria legfejletlenebb térsége, mégis magasabb a bérszínvonal és az életszínvonal, emiatt vonzást jelent a magyar dolgozók számára. Elsősorban Győr-Moson-Sopron megyéből, de egész Magyarországról jelentős a gazdasági indíttatású kivándorlás. Ezzel szemben Burgenland elsősorban a belső migráció problematikájával küzd, amelynek során a Burgenlandból – mindenekelőtt a tartomány déli területeiről – elsősorban a jobb munkalehetőséget kínáló fővárosba, valamint a közeli városokba ingáznak a munkavállalók. A másik jelentős probléma a lakosság előregedése.

Földrajzi elhelyezkedés, településszerkezet:

Győr-Moson-Sopron megye Magyarország északnyugati részén helyezkedik el, északról Szlovákiával, nyugatról Ausztriával határos. A megyében két megyei jogú város található, Győr és Sopron. A megye 183 településéből 12 település város, a lakosság száma 452.638 fő, amely 60%-a városokban él. A városok mellett sokan laknak a városok melletti agglomerációs környezetben. A települések sűrűsége meghaladja az országos átlagot. A megye átlagos népsűrűsége 108 fő/km², de a népsűrűség a Győri járásban kiemelkedő (214 fő/km²), ezt követi a Soproni járás (115 fő/km²). A megye hét járásra tagozódik (1 ábra). (www.jarasinfo.hu)

2. ábra: Győr-Moson-Sopron megye településszerkezete

Forrás: <http://www.jaras.info.hu/jarasok-terkepe/jarasok-gyor-moson-sopron-megyeben> [letöltve:

2016. 08.21.]

Burgenland (2. ábra) Ausztria legkeletibb tartománya, a tartományi székhely Eisenstadt (magyar nevén Kismarton). Magyarországon kívül Szlovéniával és Szlovákiával határos. Területe 3962 km², Ausztria területének 4,7 százalékát alkotja. A tartomány lakóinak száma 291.023 fő, népsűrűség 73 fő/km². Burgenlandra jellemző a magas település-sűrűség és a falusias településhálózat, a települések nagyságukat tekintve túlnyomó részben ezer-kétezer fős falvak. A tartomány közigazgatásilag hét járásra és két megyei jogú városra oszlik. A tartományban 13 városi rangú település és 171 falu található.

3. ábra: Burgenland földrajzi elhelyezkedése, településszerkezete

Forrás: <https://www.svb.at/portal27/svbportal/services?viewmode=content&contentid=10007.719199>

(letöltés 2016.07.12.)

Településszerkezeti összetételben igen jelentős eltérés tapasztalható a két terület között. Míg Burgenlandra az egy-két ezer fős településszerkezet a jellemző és csupán Eisenstadt (Kismarton) lélekszáma haladja meg egyedül a tízezer főt, addig Győr-Moson-Sopron megyében öt olyan település is található, melynek lélekszáma tízezer fölött van, ebből két város lélekszáma az ötvenezer főt is meghaladja. Burgenlandban a lakosság jelentős része falvakban, Győr-Moson-Sopron megyében ugyanakkor városokban él. Győr-Moson-Sopron megyében az urbanizáció mértéke 60,1%, míg Burgenlandban csupán 22,5% (www.ksh.hu).

Demográfiai jellemzők

Mind Burgenland, mind Győr-Moson-Sopron megye esetében az élveszületések száma és a halálozások száma negatív népesedési folyamatokat mutatnak. Mind a két térségben a halálozás száma meghaladja a születések számát. Burgenlandban ugyanakkor a várható élettartam még mindig jelentősen magasabb, mint Győr-Moson-Sop-

ron megyében. A népesedés számának alakulására hatással van a belföldi és a nemzetközi vándorlás is. Burgenland vonzó a magyar munkavállalók számára, ugyanakkor Győr-Moson-Sopron megye a magyarországi belföldi vándorlók számára jelent vonzást pozitív gazdasági tényezőinek köszönhetően.

Magyarországon Győr-Moson-Sopron megye, köszönhetően a megye ipari fejlettségének, gazdasági szerkezeti összetételének, a nyugati határszél közelségének, az elmúlt években az országos tendenciával ellenkező demográfiai folyamatok zajlottak. A megye lakosság száma mérsékelten, de folyamatosan emelkedik. A megye lélekszáma 2015. január 1-jén 452.638 fő, és az elmúlt évtizedben folyamatosan növekedett (1. táblázat).

1. táblázat: Győr-Moson-Sopron megye lakónépességének alakulása 2008–2015 között

Győr-Moson-Sopron megye lakónépesség száma								
év	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
fő	444 384	447 033	448 435	449 967	451 827	448 312	450 318	452 638

Forrás: www.ksh.hu.

Burgenland lakossága 291.023 fő, ez az osztrák népesség 3,4%-a volt 2015-ben. 171 településén átlagosan 1686 lakó él, szemben az ausztriai 4086 fős átlaggal, emiatt az egy helysége jutó lélekszám Ausztria átlagának a felét sem éri el 2015-ben (Osztrák Statisztikai Hivatal).

Burgenlandban az átlagos élettartam a férfiaknál 7 évvel, a nőknél 4 évvel meghaladja a Győr-Moson-Sopron megyében élők átlagéletkorát (2. táblázat).

2. táblázat: Demográfiai adatok, 2014

Megnevezés	Burgenland	Győr-Moson-Sopron megye
Népesség (fő)	288.356	452.638
75 évnél idősebbek aránya (%)	10,3	7
Születéskor várható átlag életkor férfiaknál (év)	79,12	72,66
Születéskor várható átlag életkor nőknél (év)	83,34	79,36
Eltartottsági ráta (%)	68	61

Forrás: EuRégió számokban

Gazdasági jellemzők

Burgenland és Győr-Moson-Sopron megye gazdasági fejlettsége között jelentős eltérés alakult ki a történelem során, mely az Európai Unióhoz való csatlakozás ellenére sem csökkent jelentős. A 2008-as gazdasági világválság csak tovább súlyosbította Győr-Moson-Sopron megye elmaradottságát Burgenlandhoz viszonyítva. A válság hatására az ipari termelés és a beruházási hajlandóság csökkent, az építőipari megrendelések visszaestek. Burgenland eltérő gazdasági szerkezetének köszönhetően ugyanakkor könnyebben vészelte át a válságot. Az egyik kulcstényező volt, hogy Burgenlandban hat technológiai központot hoztak létre, melyek egy-egy terület fejlesztéséért voltak felelősök, továbbá a burgenlandi vállalkozások sokkal könnyebben alkalmazkodtak a változó körülményekhez. Míg a válság során Győr-Moson-Sopron megye GDP-je csökkent, addig Burgenland GDP-je további növekedést mutatott (Eu-régió számokban).

Mindezen folyamatok annak ellenére következtek be Győr-Moson-Sopron megyében, hogy a megye Magyarország legiparosodottabb régiói közé tartozik. 2016-ra Győr-Moson-Sopron megye gazdasága és ipara lassan kilábalta a válság okozta nehézségekből. A KSH adatai alapján a regisztrált vállalkozások száma 2016. márciusban már meghaladta a 71 ezret. 2014-ben már a GDP termelés jelentősen meghaladja az országos átlagot, és folyamatos emelkedést mutat. Míg az egy főre jutó GDP 2009-ben még csak 2741 ezer Ft volt egy főre vetítve, 2014-re már 3652 Ft volt. Győr-Moson-Sopron megye az egy főre jutó beruházások esetében meghaladta Budapestet is. 2016. I. negyedévében, az országos átlag 62 ezer Ft/fő-vel szemben a megyében 121 ezer Ft/fő volt az egy főre jutó beruházás mértéke (www.ksh.hu).

A legadóerősebb járás a megyében a győri, ezt követi a mosonmagyaróvári járás, és harmadik helyen a soproni járás áll. A győri járás első helye az egy adófizetőre jutó személyi jövedelemadó alapot képező jövedelem terén vélelmezhetően az Audi Hungária Motor Kft. és beszállítói körének erőteljesen növekedéséből adódik. (3. táblázat)

3. táblázat: Vállalkozások Győr-Moson-Sopron megyében járások szerint

Győr-Moson-Sopron megye	Egy adófizetőre jutó személyi jövedelemadó alapot képező jövedelem, ezer Ft	Regisztrált vállalkozások száma ezer lakosra db	Ebből: társas vállalkozások száma ezer lakosra db
Csornai járás	1 578	193	25
Győri járás	2 020	164	62
Kapuvári járás	1 474	156	27
Mosonmagyaróvári járás	1 712	129	41
Pannonhalmi járás	1 635	133	27
Soproni járás	1 693	148	50
Téti járás	1 604	130	23
Összesen	1 811	154	49

Forrás: <http://www.jaras.info.hu> alapján saját szerkesztés

A megyére jellemző a tudásintenzív iparágak és szolgáltatások egyre erősebb jelenléte, folyamatosan növekvő hozzáadott értéke.

A megyében található két nagy egyetem, a soproni székhelyű Nyugat-magyarországi Egyetem és a győri Széchenyi István Egyetem, jelentős szerepet vállal a magasabb kvalifikációval rendelkező szakemberek képzésében. A képzésen túlmenően az egyetemek a kutatás-fejlesztésben is szerepet vállalnak, együttműködnek a térség kiemelkedő jelentőségű vállalataival. Az egyetemek és vállalkozások együttműködésének sorából kiemelkedő a Széchenyi István Egyetem és az Audi együttműködése. Emellett azonban meg kell említeni azt is, hogy több külföldi székhelyű vállalkozás Magyarországra telepített gyártóegységénél az összeszerelő tevékenység dominál, ami kevés hozzáadott értéket tartalmaz (Feladatellátási, intézményhálózat-működtetési és köznevelés-fejlesztési terv Győr-Moson-Sopron Megye 2013–2018).

Annak ellenére, hogy a Burgenland Ausztria legelmaradottabb tartománya, az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritása 23,300 volt a Győr-Moson-Sopron megyei 21.332-vel szemben (www.ksh.hu). Munkalehetőség hiánya miatt számos burgenlandi munkavállaló ingázásra kényszerül. Az Európai Unió keleti bővítése, valamint az EU-s támogatások kedvezően hatottak a tartomány gazdasági fejlődésére, ennek következtében a munkalehetőségek száma az utóbbi években lassú emelkedésnek indult. A vállalko-

zások száma 2014-ben 3,601 volt, mely jelentősen elmarad Győr-Moson-Sopron megyétől. Turizmus területén ugyanakkor sokkal nagyobb forgalmat tud felmutatni, mint Győr-Moson-Sopron megye, ahol 2014-ben összesen 554.716 fő vendég volt, addig Burgenlandban 960.686 fő érkezett (Eu-régió számokban).

A közutak állapota Burgenlandban sokkal jobb, mint Győr-Moson-Sopron megyében. Burgenland területe bár közel 300 km²-rel kisebb, mint Győr-Moson-Sopron megye területe, mégis több közúttal rendelkezik, melyből több mint 500 km-rel több az elsőrendű utak hossza, az autópályák hossza tekintve pedig csupán 14 km-rel rendelkezik többel Győr-Moson-Sopron megye (www.ksh.hu).

A Burgenland tartomány északi részein létrejött ipari központok, Bécs közelsége, valamint a kitűnő közlekedési hálózat vonzóak a lakosság számára, így az északi területekről kisebb mértékű az elvándorlás, mint a tartomány déli területeiről.

Munkaerő-piaci jellemzők

A munkaképes korú lakosság jelentős hatást gyakorol adott térség gazdaságára és fejlődésére egyaránt. A 2008-as gazdasági világválság mind a két terület munkaerőpiacára hatással volt, de Burgenlandot kevésbé sújtotta, mint Győr-Moson-Sopron megyét.

2014-ben a foglalkoztatottak arányában a 15-64 évesek korosztály között jelentős eltérés nem volt. Győr-Moson-Sopron megyében ezen korosztályban 67,2%, míg Burgenlandban 69,8% volt a foglalkoztatottsági ráta. Érdekes tényező, hogy 2014-ben a munkanélküliségi ráta Győr-Moson-Sopron megyében 3%, Burgenlandban 4,8% volt. Korábban 2011-ben, a válság közepén a Győr-Moson-Sopron megyei munkanélküliségi ráta még jelentősen meghaladta Burgenlandét (4. táblázat) (www.ksh.hu).

4. táblázat: Munkaerő-piaci adatok, 2014

	Győr-Moson-Sopron Megye	Burgenland
Foglalkoztatottak száma (ezer fő)	205,7	133,7
Munkanélküliségi ráta (%)	3	4,8
Foglalkoztatási ráta (%)	67,2	69,8

Forrás: www.ksh.hu

Burgenland tartomány esetében a legtöbben az iparban, építőiparban, illetve a közigazgatás, oktatás, humán-egészségügyi ellátás területén dolgoznak, addig Győr-Mo-

son-Sopron megyében kiemelkedő az iparban, azon belül is a feldolgozóiparban dolgozók aránya (5. táblázat).

5. táblázat: Adott ágazatokban foglalkoztatottak aránya

Megnevezés	Burgenland	Győr-Moson-Sopron megye
Ipar, építőipar (%)	26,2	41,8
ezen belül feldolgozóipar (%)	13,2	32
Közigazgatás, oktatás, humán-egészségügy (%)	24,9	15,8
Kereskedelem, gépjárműjavítás (%)	15,3	13

Forrás: EuRégió számokban

A KSH és Munkaügyi központ adatai alapján Győr-Moson-Sopron megyében nagy munkaerőhiány mutatkozik kvalifikált szakmunkásokból (pl. gépipari szerszámgyártók, minőségi hegesztő, CNC gépkezelő) és a gépiparhoz, gépjárműgyártáshoz kapcsolódóan például gépészmérnökökből, villamosmérnökökből, minőségbiztosítási mérnökökből. A hiányszakmák jelzik a megyében folyó, magas szinten működő gépjárműgyártást. Az Audi Hungária Motor Kft. foglalkoztatott létszáma elérte a 13.500 főt és a diesel motorok körül kialakult válság ellenére is folyamatos a termelés növekedése és munkaerő felvétele. A megyében álláskeresőik közül mindössze 0,6% az, aki egy évnél hosszabb ideje keres munkát. (Feladatellátási, intézményhálózat-működtetési és köznevelés-fejlesztési terv Győr-Moson-Sopron Megye 2013–2018).

Migrációs jellemzők

A migráció kérdésköre mind a két területet jelentősen érinti. Győr-Moson-Sopron megye esetében egyszerre beszélhetünk pozitív hatásokkal járó belföldi vándorlásról, hiszen jelentős az ország többi részéről idetelepülők aránya, ugyanakkor a nemzetközi migráció esetében negatív hatások érik a megyét. Jelentős a külföldre tartósan kivándorlók és a napi szinten külföldre ingázó aránya is (6. táblázat). Burgenland esetében a belső migráció okoz gondot, a nemzetközi kivándorlás nem érinti jelentősen a térséget. Burgenland aprófalvas szerkezete és csupán egy nagyobb városa miatt jelentős belső vándorlási problémákkal küzd. A falvakban élők a többi tartomány nagyvárosaiban, vagy a fővárosban keresnek maguknak munkát, emiatt a Burgenlandban élők átlagéletkora egyre magasabb, a tartomány az elvándorlás miatt az öregedő társadalom problémájával küzd.

6. táblázat: Népmozgalom – vándorlási adatok Győr-Moson-Sopron megyében
év/fő

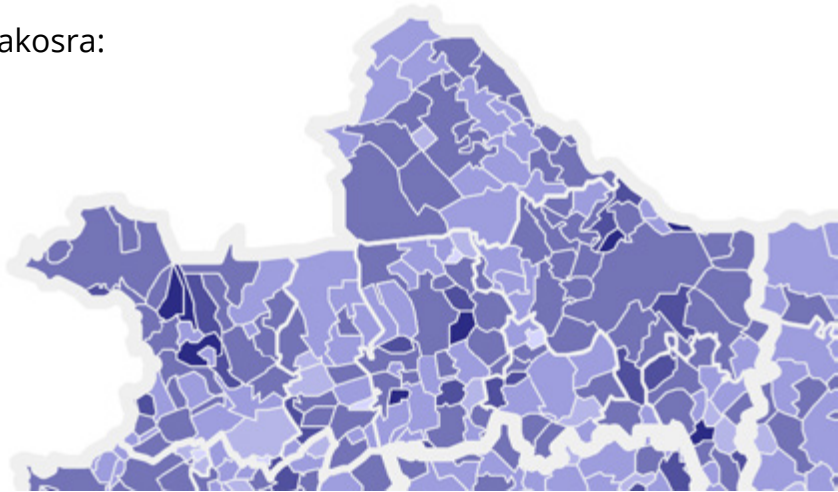
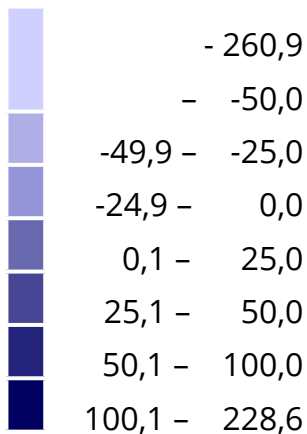
	2000	2009	2010	2011	2012	2014
Belföldi odavándorlás (fő)	16 702	17 605	17 773	22 677	24 639	25 798
Belföldi elvándorlás (fő)	15 753	15 687	15 796	20 081	21 241	23 054
Belföldi vándorlási különbözet (fő)	949	1 918	1 977	2 596	3 398	2 744
Nemzetközi vándorlási különbözet (fő)	1 156	668	1 009	723	1 424	932
Megyében tartózkodó külföldiek (fő)	2 703	6 604	7 532	6 190	6 971	7 648

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal Győr-Moson-Sopron megye Statisztikai évkönyve 2014.

A Győr-Moson-Sopron megyébe bevándorlók száma (belföldi és külföldi egyaránt) jelentősen meghaladja az elvándorlók számát, mely pozitívan hat a megye gazdaságára és demográfiai összetételére is. 2000-ben a belföldi vándorlási különbözet 949 fő volt, ez 2012-ben 3398 fő, 2014-ben pedig 2.744 főre változott. Mindezek mellett a megyében tartózkodó külföldi állampolgárok száma is jelentős növekedést mutat. A Győr-Moson-Sopron megyében tartózkodó külföldi állampolgárok számában 2000-ben 2703 fő, 2012-ben 6971 fő, 2014-ben pedig már 7.648 fő volt.

Tovább vizsgálva az adatokat, 2010 és 2011 között a belföldi vándorlás adatai mutatnak egymáshoz viszonyítva nagymértékű különbséget. A különbség okai közt feltételezhető a megyében letelepedő multi vállalatok (pl. Audi) munkaerő-szükségletének felfutása – kapcsolódó fluktuáció, minőségi kiválasztódás. Erre az időszakra tehető a külföldi munkavállalás, köztük az ausztriai munkavégzés jelentős emelkedése. Ezen munkavállalók Győr-Moson-Sopron megyében, Vas és Zala megyében való letelepedése igen jellemző. A belső migráció során Győr-Moson-Sopron megyében a legtöbben a Sopron agglomerációjában lévő településekre költöznek be. A belföldi vándorlási különbözet évi átlaga ezer lakosra mutató mértéke Hidegség, Nagylózs és Fertőhomok falvak esetében kiemelkedően magas. Ennek oka lehet Sopron illetve Ausztria közelsége. (4. ábra)

Vándorlási különbszet ezer lakosra:

4. ábra: Belföldi vándorlási különbszet évi átlaga ezer lakosra Győr-Ménfőcsanak-Sopron megyében, 2013.

Forrás: <http://www.ksh.hu/interaktiv/terkepek/mo/nepmozg.html?mapid=WNVB001&layer=set&color=1&meth=sug&catnum=7> [letöltve:2016. február 11.]

Burgenland településeinek több mint fele ingázókat kibocsátó település. Az ingázás elsősorban Bécs és a többi közeli nagyváros irányába a legjellemzőbb. Az Osztrák Statisztikai Hivatal ingázókra vonatkozó adatai szerint 2013-ban 133.000 aktív burgenlandi munkavállalóból 97.000 fő volt ingázó. 48.000 fő Burgenlandon belül, 26.000 fő Bécsbe, 16.000 fő Alsó-Ausztriába, 6500 fő Stájerországba, valamint 500 fő az előbbiektől eltérő tartományokba ingázott. Az ingázók 15%-a heti ingázó, 85%-uk napi ingázó (<http://www.statistik.at>). Ausztrián belül Burgenland tartományban a legnagyobb az ingázók aránya, fordított az arány viszont a tartományi székhelyen, Eisenstadtban. Ez a település arányaiban a legnagyobb ingázókat fogadó város, az itt dolgozó munkavállalók háromnegyede nem lakik Eisenstadtban. A város 13. 000 lakosára megközelítőleg 14.000 munkavállaló jut (<http://www.burgenland.at>).

Számos burgenlandi településen hétköznap szinte kizárólag nyugdíjasok élnek, példa erre a 840 fő lakosú Heiligenbrunn. Beköltözés a településre de facto nincs, a gyermekszületések száma nagyon alacsony, a fiatal munkakeresők a jobb munkalehetőség és a magasabb életszínvonal reményében a nagyvárosokba, elsősorban Bécsbe költöznek. Miután Heiligenbrunnról fél óra a legközelebbi autópálya és az utak állapota sem megfelelő, így a napi ingázás erről a településről nem optimális. Egy másik, hasonló példa Heugraben település, amely Güssing körzetben található. A 3,44%-os elvándorlási arányért a polgármester véleménye szerint nem a település a felelős. A helyi politikusok úgy vélik, sem a kedvező árú építési telek, sem a változatos, sokszínű programok

nem segítenek az elvándorlás megfékezésében, ha a környéken nincs munkalehetőség. (<http://kurier.at/chronik/burgenland/bevoelkerungsstatistik-der-norden-waechst-weiter-waehrend-der-sueden-vergreist/52.841.881> (letöltve: 2016. augusztus 30.).

Burgenlandban Güssing és Jennersdorf körzetben a legnagyobb az elvándorlás mértéke, ennek következtében 2014-ben tovább csökkent a lakosság száma. Güssing körzetben 0,4%-kal csökkent a népesség, így a lakosság száma 26.272 főre csökkent, Jennersdorf körzetben 0,93%-kal csökkent a népesség, így a lakosság száma 17.215 fő volt. Az Osztrák Statisztikai Hivatal adatai szerint 2014-ben Güssing körzetben csak 9 település lakossága nőtt, a többi 19 település lakossága csökkent. Ugyanilyen a helyzet Jennersdorf körzetben is, ahol nyolc település lakossága csökkent, míg négy településé nőtt. (Statistik Burgenland: http://www.burgenland.at/fileadmin/user_upload/Downloads/Land_und_Politik/Land/Statistik/Menschen_und_Gesellschaft/Bev%C3%B6lkerung/T1_Bevoelkerung_Bezirke_VZ.pdf).

A lakosság elöregedése a fenti esetek miatt csak tovább erősödik. 2075-ban a 65 év felettek aránya várhatóan Burgenlandban lesz a legmagasabb Ausztriában, a lakosság több mint egyharmada lesz 65 évnél idősebb, több mint 63000 lakos lesz nyugdíjas. Sok településre az elnéptelenedés vár.

(http://www.statistik.at/web_de/statistiken/menschen_und_gesellschaft/bevoelkerung/demographische_prognosen/bevoelkerungsprognosen/index.html (letöltve: 2016. augusztus 30.)).

A helyi politikusok sürgős intézkedéseket követelnek, úgy vélik, hogy mindenekelőtt az infrastruktúra fejlesztésére és hosszútávú befektetésekre lenne szükség ahhoz, hogy e folyamatokat megállítsák. A vezető helyi politikusok szerint az elvándorlás egyik fő oka, hogy Dél-Burgenlandban nincs megfelelő úthálózat, a vasúti fejlesztések is a tartomány északi részére korlátozódnak. Miközben Észak-Burgenlandban remek a vasúti összeköttetés a nagyvárosok, elsősorban Bécs irányába, délen ún. falubuszok szállítják a lakosságot a legközelebbi pályaudvarra, amelyeket a helyi önkormányzatok kénytelenek finanszírozni (<http://kurier.at/chronik/burgenland/bevoelkerungsstatistik-der-norden-waechst-weiter-waehrend-der-sueden-vergreist/52.841.881> (letöltve: 2016. augusztus 30.)).

Egyéni és közös intézkedések a területek fejlesztésére

Burgenlandban, mint láthattuk a legnagyobb probléma az elvándorlás és az elöregedő társadalom. A burgenlandi tartományi kormány 2009 óta támogatja a falvak revitalizációját elősegítő projekteket, amelyeknek ökológiai, ökonómiai, szociokulturális és

otthonteremtési aspektusai a legkiemelkedőbbek. A cél, hogy a falvak lakóinak életminősége javuljon, a kulturális hagyományok fennmaradjanak, így próbáljanak az elvándorlás ellen hatékonyan fellépni. A burgenlandi települések jelentős részét érinti az elvándorlás, ennek következtében a települések központjai folyamatosan elnéptelenednek. Ennek a folyamatnak szeretne az „élő falu” (Lebendiges Dorf) projekt gátat szabni. A projekt célja a települések központjainak újjáélesztése és felvirágoztatása, a kis üzletek támogatása, az életminőség általános javítása. A projekt az elvándorló fiatalokat kívánja megszólítani, részükre attraktív lakástámogatást kínál, arra törekszik, hogy újra felértékelődjön a falu központja, napjainkban is divatos legyen a falu központjában lakni. (<http://burgenland.orf.at/news/stories/2679726/> (letöltve: 2016. augusztus 30.)).

A terület fejlesztésére ugyanakkor nem csak egyéni, hanem a két ország közötti, sőt uniós együttműködési program is született már. Ilyen uniós program az EuRégió West/Nyugat-Pannónia elnevezésű programja, mely során a 2014–2020-as uniós költségvetési periódusban is hatalmas támogatást kapott a térség (EuRégió).

A két ország között már a rendszerváltás után indultak közös területfejlesztési intézkedések, melynek célja a két terület közös fejlesztése volt. 1992-ben ezen ok miatt alakult meg a Határ menti Regionális Tanács. Célja volt, hogy konkrét lépéseket fogalmazzanak meg a határterü-

let fejlesztésével kapcsolatban. Ebből jött létre 1998-ban a West/Nyugat-Pannónia EuRégió program, melyhez Burgenland és a Nyugat-Dunántúli régió csatlakozott. Ezen program célja mindvégig a szakmai együttműködés elmélyítése, a határon átvelő fejlesztések összehangolása és a Nyugat-Dunántúli régió Unióhoz való integrálódása volt. További cél volt a gazdasági, és infrastrukturális különbségek csökkentése, valamint a határmenti területek élet-színvonalának növelése (EuRégió).

Összegzés

Bár Burgenland és Győr-Moson-Sopron megye hosszú évszázadokig összefüggő területet alkotott, a történelem viharai gazdaságát és társadalmát is igen távol sodorta egymástól. A Monarchia megszűnése után a két terület eltérő gazdasági, társadalmi és fejlődési utat járt be. A két területet Magyarország szovjet megszállása után a vasfüggöny választotta el egymástól. A vasfüggöny leomlásakor a két térség már eltérő gazdasági adottságokkal és demográfiai tulajdonságokkal rendelkezett. Győr-Moson-Sopron megye földrajzi elhelyezkedésének és iparának, továbbá a betelepülő külföldi tőkének köszönhetően folyamatosan fejlődött. Napjainkra Győr-Moson-Sopron megyéről elmondható, hogy gazdasági fejlettségi mutatói az országos értékek felett helyezkednek el. Az ország egyéb megyéiből jelentős a megyébe költözők száma és a foglalkoztatás

területén a munkanélküliség az országos átlag alatt alakul. A megye vonzó lehetőség lett a be- és letelepülni szándékozó vállalkozások és munkaerő részére is. Bár Ausztria fejlettsége, ipara és gazdasága még mindig jelentősen meghaladja Magyarországét, Burgenland tartománya mégis jelentős gondokkal küzd. Ennek oka, hogy Burgenlandból jelentős az elvándorlók aránya, falvaira az egyre öregedő társadalom a jellemző. Az öregedő társadalom és az elvándorlás a jövőben vélhetően egyre több negatív következménnyel fog járni Burgenlandban. Kihaszíratlanság és finanszírozási nehézségek miatt bezárnak a létfontosságú intézmények, mint például az óvoda, iskola, üzlet, bank stb. Nem kerülnek megrendezésre különböző kulturális rendezvények, bálók, falunapok, amelyek Burgenlandban különösen nagy tradícióval rendelkeznek, valamint nagy szerepük van a regionális öntudat és az összetartozás érzésének megtartásában. Csökkennek, elmaradnak a gazdasági fejlesztések, hiszen a beruházók nem szívesen fektetnek be egy olyan területen, ahol a nagymértékű elvándorlás következtében a beruházások valószínűleg veszteségesek lesznek. Ugyanakkor gazdasági fejlesztések hiányában ezek a területek tovább veszítenek a vonzerejükből, elsősorban a fiatal lakosság számára. További súlyos probléma a közlekedési fejlesztések hiánya, amely következtében a település hátrányba kerül más településekkel szemben és megakadályozza nagy vállalatok letelepedését a környéken.

Ezzel ellentétben Győr-Moson-Sopron megye az ipari és gazdasági fejlesztéseknek, jó infrastruktúrájának köszönhetően vélhetően folyamatos demográfiai növekedést fog produkálni a következő időszakokban is. A belföldi vándorlás pozitív hatásai ellensúlyozzák a természetes fogyást, és a külföldre irányuló migráció mértékét, akár az ingázókról, akár a tartósan elköltözőkről beszélünk. Vélhetően e demográfiai, társadalmi és gazdasági tényezők tovább segítik, hogy a jövőben Győr-Moson-Sopron megye tovább fejlődjön és erősödjön.

A jövőbeni szorosabb együttműködés Győr-Moson-Sopron megye számára további pozitív előnyöket, Burgenland számára pedig megoldást jelenthet. Fontos lenne a jövőben az infrastruktúra közös fejlesztése Vas és Zala megyével együtt, továbbá az ipar, a kultúra, és a turizmus közös fejlesztése is. A Fertő-tó, vagy az alpokaljai területek közös fejlesztése pozitív hatással lehetne az egész térség életére, akár csak az iparban, a beruházásokban való közös együttműködés is. A szoros együttműködés mind a két ország számára számos előnnyel járhatna.

Irodalom

Amerikai Egyesült Államok bevándorlási évkönyv, 2014

Bódi Ferenc (2008): A helyi szociális ellátórendszer: Tanulmánygyűjtemény: Migrációs folyamatok az újkori Magyarországon, 321-332. p. MTA Politikai Tudományok Intézete

Burgenlandi Tartományi Statisztikai Hivatal és Központi Statisztikai Hivatal 2015: EuRegio in Zahlen – EU-régió számokban Eisenstadt-Győr-Szombathely-Zalaegerszeg

Diczházi Bertalan (1997): Külföldi tőkebefektetések hatása a regionális gazdaságra. Tér és Társadalom, 11. évf. 1997/2: 67-79. p.

Dövényi Zoltán (2009): A belső vándormozgalom Magyarországon: folyamatok és struktúrák Statisztikai Szemle, 87. évfolyam 7-8. szám

Estók János (2004): Magyarország története 1849–1914. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Feladatellátási, intézményhálózat-működtetési és köznevelés-fejlesztési terv Győr-Moson-Sopron Megye 2013–2018. http://dload.oktatas.educaio.hu/megyei_fejlesztési_tervek/Gyor_Moson_Sopron_Megyei_Fejlesztési_Terv_2013.pdf [letöltve: 2016.08.11.]

Feladatellátási, intézményhálózat-működtetési és köznevelés-fejlesztési terv Győr-Moson-Sopron Megye 2013–2018. http://dload.oktatas.educaio.hu/megyei_fejlesztési_tervek/Gyor_Moson_Sopron_Megyei_Fejlesztési_Terv_2013.pdf (letöltve: 2016.08.11)

Győr-Moson-Sopron a dinamikus, innovatív és otthonos megye Győr-Moson-Sopron megye Területfejlesztési Konceptiója Egyeztetési változat 3.1. http://www.terport.hu/webfm_send/4157 ([letöltve: 2016.08.21.])

Győr-Moson-Sopron megye statisztikai évkönyve 2012, Központi Statisztikai Hivatal Győri főosztálya, Győr, 2013.

<http://burgenland.orf.at/news/stories/2679726/> (letöltve: 2016. augusztus 30.)

<http://kurier.at/chronik/burgenland/bevoelkerungsstatistik-der-norden-waechst-weiter-waehrend-der-sueden-vergreist/52.841.881> (letöltve: 2016. augusztus 30.)

<http://kurier.at/chronik/burgenland/bevoelkerungsstatistik-der-norden-waechst-weiter-waehrend-der-sueden-vergreist/52.841.881> (letöltve: 2016. augusztus 30.)

<http://www.ksh.hu/interaktiv/terkep/mo/nepmozg.html?mapid=WNVB001&layer=sett&color=1&meth=sug&catnum=7> (letöltve: 2016. február 11.)

- http://www.statistik.at/web_de/statistiken/menschen_und_gesellschaft/bevoelkerung/volkszaehlungen_registerzaehlungen_abgestimmte_erwerbsstatistik/index.html
(letöltve: 2016. augusztus 30.)
- http://www.statistik.at/web_de/statistiken/menschen_und_gesellschaft/bevoelkerung/demographische_prognosen/bevoelkerungsprognosen/index.html (letöltve: 2016. augusztus 30.)
- Járások gazdasága <http://www.jaras.info.hu/jarasok-gazdasaga> [letöltve: 2016.0614.]
- Katus László (2012): A modern Magyarország születése Magyarország története 1711–1914. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesült Kronosz Kiadó
- Kerekes Lajos (1984): Ausztria hatvan éve 1918–1978. Gondolat, Budapest, 69–72.
- Központi Statisztikai Hivatal (2012): Burgenland és Nyugat-Dunántúl – a határ két oldala 2012. augusztus
- Központi Statisztikai Hivatal: Demográfiai Évkönyvek
- Lendvai Paul (2008): Az osztrák titok. Sanoma, Budapest
- Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal (1918): A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt.
- Németh István (2012): Az osztrák út. Grotius E-könyvtár/49
- Österreich Tatsachen und Zahlen. Hrsg. vom Bundespressedienst, Wien, 1998.
- Pándi Lajos (1995): Köztes-Európa 1763–1993 Térképgyűjtemény. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest
- Statistik Burgenland: http://www.burgenland.at/fileadmin/user_upload/Downloads/Land_und_Politik/Land/Statistik/Menschen_und_Gesellschaft/Bev%C3%B6lkerung/T1_Bevoelkerung_Bezirke_VZ.pdf (letöltve: 2016. augusztus 30.)
- Statisztikai tájékoztató Győr-Moson-Sopron megye 2013/2. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/megy/132/gyor132.pdf> [(letöltve: 2015. augusztus 9.)]
- Szakács Sándor (2000): Gazdaságtörténet II. Főiskolai jegyzet 2. javított kiadás, Budapest SZÁMALK Kiadó
- Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs
- Taylor A.J.P. (1998): A Habsburg Monarchia 1809–1918. Scolar Kiadó, Budapest

Mikó Eszter
doktorandusz
Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar

Kalmár Erika
doktorandusz
Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar

Hornyák Edina
doktorandusz
Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar

DR. HABIL. K. FARKAS CLAUDIA

„VISSZASZEREZNI AZ ISKOLÁT”

Párhuzamok a diszkriminatív oktatási törvénykezésre Mussolini Olaszországában

Absztrakt

Olaszországban a fasiszta korszakban diszkriminatív oktatási törvénykezéssel szembeültek a dél-tiroli németek és a zsidók. A kormányzat az 1920-as évek derekától bezáratta a Dél-Tirolban működő német iskolákat, a 30-as évek végén pedig a zsidó közösséggel szemben fogalmazott meg jogkorlátozó rendelkezéseket, kizárva őket az állami oktatásból.

A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy mely kormányzati megfontolás húzódott meg a dél-tiroli németeket és az olasz zsidókat ért diszkriminatív oktatásügyi döntések mögött, vizsgálja, hogy milyen közösségi válaszok születtek mindegyikre, és elemzi az ún. Katakombaiskolák és az ún. zsidó iskolák jelentőségét. A tanulmány a szintetizáló elemzés módszerével, olasz és német nyelvű elsődleges források – oktatásügyi jogszabályok, visszaemlékezések – és másodlagos forrásmunkák felhasználásával válaszolja meg a kutatói kérdéseket.

Abstract

„Get Back The School”

Parallels of the Discriminative Educational Legislation in Mussolini's Italy

In Italy during the fascist era, the Germans of South Tyrol and the Jews were suffered by discriminative educational legislation. The government made close down the in South Tyrol working German schools from the middle of the 1920s, and placed restrictions against the Jewish community at the end of the 30s, excluding them from state-owned education.

The article will reveal what consideration of the government lied behind the illicit educational measures, examines how the involved communities responded, and analyses the importance of the so-called Catacombs schools and Jewish schools. The article answers the researcher's questions with the method of synthetising analysis, using laws on education and memoires as primary sources, and secondary sources, in Italian and German.

Olaszországban a fasiszta korszakban diszkriminatív oktatási törvénykezéssel szembesültek a dél-tiroli németek és a zsidók. A fasiszta kormányzat az 1920-as évek derekától bezáratta a Dél-Tirolban működő német iskolákat, a 30-as évek végén pedig a zsidó közösséggel szemben fogalmazott meg jogkorlátozó rendelkezéseket, kizárva őket az állami oktatásból. Az írás témaválasztásának relevanciáját részben az adja, hogy a két világháború közti Olaszország oktatásügyének feltárása a hazai neveléstörténeti kutatók figyelmétől javarészt távol esett (K. Farkas 2015a, K. Farkas 2015b), másfelől a kutatás a korszakban a dél-tiroli németeket és a zsidókat az iskolai szintéren ért diszkriminációt új megközelítésben és párhuzamba állítva értelmezi, hozzájárulva a korszak pedagógiai múltjának rekonstruálásához. A tanulmány célja annak feltárása és értelmezése, hogy mely kormányzati szándék húzódott meg az 1920-as évek derekán a Dél-Tirolban lévő német iskolák bezárásának hátterében, milyen közösségi válasz született mindezen, és milyen jelentőségük volt az ún. Katakombaiskoláknak. Párhuzamos vizsgálat tárgya, hogy mely kormányzati indítékok vezettek ahhoz, hogy Olaszországban az 1930-as évek végén a zsidókat kizárják az állami oktatási intézményekből, és mit jelentett a diszkrimináció és az ún. zsidó iskolák az érintettek számára.

A diszkriminatív oktatási törvénykezés e két megvalósult példáját állítja párhuzamba a tanulmány, feltérképezi a jogsértésre

adott válaszokat, oly módon, hogy a szélesebb (oktatás)politikai összefüggések, és a történeti mikrofolyamatok vizsgálatára is hangsúlyt helyez. Jelen kutatás analitikus jellegű, értelmező, a forráselemzés, tartalomelemzés és a szintetizáló elemzés módszerét alkalmazza. Elsődleges forrásként a korabeli vonatkozó oktatásügyi jogszabályok szolgáltak, továbbá – speciális és fontos forráscsoportként – a diszkriminációt átélt emberek visszaemlékezései. A másodlagos forrásokat az olasz fasizmus politikátörténetére és oktatáspolitikájára vonatkozó szakirodalom jelentette (Caffaz 1988; Chiappano 2005; Gabrielli 2015; Palermo 2011; Sarfatti 2009; Di Michele 2010, stb.)

Benito Mussolini „feketeinges diktatúrájában” az oktatáspolitikát különös tengely mentén járt. A korszakban önálló pedagógiai rendszer formálódott ki, ahol az iskola ügye stratégiai kérdéssé emelkedett. A rendszer vezetői az iskola küldetését abban ragadták meg, hogy megalkossa és megerősítse a nacionalista és fasiszta tudatot az új generációkban, minden társadalmi rétegben, az iskolára „a fasizmus szolgálóleányának” szerepét illetve. Az iskolát a kritikai gondolkodás hiánya jellemezte, fasiszta ideológia járta át. Fasisztlásához hosszú és rögös út vezetett, teljesnek mégsem mondható, mert Mussolini országában paradox-karneváli módon együtt éltek fasiszta vezényszavak és modern pedagógiai áramlatok, igaz, ez utóbbiak inkább felszín alatti, rejtett áramlatként (Renzetti 2005).

Mussolini rendszerének első jelentős közeledése az iskola világához az 1923-as ún. Gentile-reformhoz köthető. Giovanni Gentile – aki 1922–1924 között az Olasz Közoktatásügyi Minisztériumot irányította – oktatásügyi reformja jelentős változásokat hozott az olasz iskola világába (K. Farkas 2015b; Nigro 2014). Gentile számára az oktatáspolitikai irányításához az 1922. december 3-i ún. „különleges törvények” teremtettek ideális körülményeket, mert a Mussolinitól nyert különleges felhatalmazás birtokában terveit minisztertanácsi jóváhagyást és uralkodói ellenjegyzést követően életbe léptek. Az 1923-as reform alapját törvényerejű rendeletek alkották. Intézkedéscsomagja politikai értelemben cseppfolyós volt: nem közvetlenül a fasiszmus ihlette, autoriter és liberális metódusok egyaránt fellelhetők voltak benne (Mazzatosta 1978; Gaudio 1995; Nigro 2014). A Közoktatásügyi Minisztérium (majd 1929-től Nemzetnevelési Minisztérium) élén sűrűn váltották egymást a miniszterek, és a legteljesebb mértékben feláldozták Giovanni Gentile reformját, hogy eleget tegyenek Mussolini oktatásügyi víziójának, miszerint az oktatás minden szintjén és minden intézményében a fasiszmus szellemében kell nevelni az ifjakat. A folyamatos változtatások és „kiigazítások” az 1923-as „Origó-reformon” végül azt eredményezték, hogy a Giuseppe Bottai által kidolgozott és a Fasiszta Nagytanács által 1939 elején elfogadott „Carta della Scuola” programpontjai a nevelést már egyértelműen politikai tevékenységként értelmezték.

Tényleges „belső harc” színterévé változott az iskola, itt kellett (volna) „az új ideálokat” beleplántálni a lelkekbe. Mussolini az iskola világát „fasisztává” kívánta formálni (Tognarini 2002). Az iskola alárendelt szerepe mellett a rezsim propagandájának kényszerű terjesztője lett (Mazzatosta 1978). A fasiszta indoktrináció a rendszer fennmaradását volt hivatott szolgálni (K. Farkas 2015b). A korszakban az iskolai erőter fokozatos fasiszálódott, a harmincas évek végére pedig a „fasiszta” jelzőn túlmenően már a „rasszista” jelző is ráillett. A rendszer nem tűrte a különbözőséget, a fasiszmus alatt a kisebbségek – vallási, nemzeti – üldözésnek voltak kitéve. A tanulmány első részében a Dél-Tirolban élő németeket ért oktatási diszkriminációra koncentrálok, ezt követően pedig a zsidókat sújtó jogsérelmekre.

Az első világháborút lezáró békerend értelmében Ausztria elveszítette ősi tartományának, Tirolnak a Brenner-hágótól délre eső részét. Az 1919. szeptember 10-i Saint Germain-i békeszerződéssel Olaszországnak juttatott mintegy 7400 km² kiterjedésű területen 250 000 ember élt, közülük azonban az 1910-es népszámlálás során csak 2,9% vallotta magát olasz nemzetiségűnek (Lozoviuk 1993). A Brenner-hágó természetes határként és törésvonalként húzódott Észak- és Dél-Tirol között. A Dél-Tirolban élő mintegy 220 000 német hirtelen egy új állam határai között ébredt, kisebbségi helyzetben. A békediktátum nem kötelezte Olaszországot a Dél-Tirolban élő kisebbségek jogainak

tiszteletben tartására. Kezdetben elhangzottak olyan ígéretetek – az olasz király, III. Viktor Emánuel és liberális politikusok részéről – miszerint az annektált területeken élők megőrizhetik iskoláikat, egyesületeiket és intézményeiket (Hartungen 2002; Adami Gallo 2013), a dolgok azonban másként alakultak.

Dél-Tirol baljós jövő előtt állt. Az itt élő németek „olaszosításának” több frontvonala alakult ki: az egyiket az iskolák jelentették, ahol a harcot az olasz kormányzat a német nyelv használata ellen vívta; a másikhoz a németek kitelepítése és az olaszok betelepítése tartozott az etnikailag kompakt dél-tiroli területen (Lozoviuk 1993; Adami Gallo 2013).

Különösen fájdalomteljes változásokat hozott az 1923-as esztendő. Az új hatalom megalakította Trentino tartományt, amely Dél-Tirolt is magában foglalta. A Fasiszta Nagytanács 1923. július elsején megszavazott egy programtervet Alto Adige jövőjéről, „Rendelkezések Alto Adige-ről” címmel (Tolomei 1923). A főbb programpontok az alábbiak voltak: 1. Alto Adige és Trentino egy tartománnyá történő egyesítése, Trento központtal; 3. az állampolgárság felülvizsgálata; 5. a német bevándorlás megakadályozása; 6. az 1921-es népszámlálás felülvizsgálata; 7. az olasz nyelv a hivatalos nyelv; 11. a „Südtirol” és a „Deutsch-Südtirol” nevek használatának tilalma; 12. a „Der Tiroler” című lap bezűntetése; 13. a német helységnevek olaszosítása; 14. a helységekben a feliratok olaszosítása; 15.

az utcanevek olaszosítása; 16. a német családnevek olaszosítása; 23. támogatás az olasz nyelv és kultúra terjesztésére; 24. olasz óvodák és elemi iskolák létesítése; 25. olasz középszintű iskolák létesítése; 29. szigorú ellenőrzés az egyház felett; 32. a katonai hadosztályok számának növelése Alto Adige-ben (Flaim 2010a; Tolomei 1923).

Gentile 1923-as oktatási reformcsomagjának részét képező, 1923. október 1-jei keltezésű 2185. sz. Törvényerejű Rendelet 4. paragrafusa értelmében „a Királyság összes iskolájában a tanítás az Állam nyelvén történik. Azon helységekben, ahol hagyományosan más nyelvet beszélnek, ez tananyag lesz, plusz órák keretében.” (RD, n. 2185, 1923:6505). A rendelet szerint a második nyelv oktatása kötelező a kisebbségi nyelvet beszélők számára, számukra szüleik és törvényes gondviselőik feladata, hogy jelezzék az igényt. A kisebbségi nyelv tanítási programjait a Közoktatásügyi Minisztérium felügyeli. A 6. paragrafus arról beszél, hogy amennyiben nem tudnak megbízni a második nyelv tanításával az adott iskolában dolgozó tanítót, a módszertani igazgató, a tanfelügyelő és a tankerületi igazgató jóváhagyásával olyan szakképesítéssel rendelkező tanerőt bízhatnak meg az oktatással, aki azt egyidejűleg több iskolában, (kisebb csoportokban) látja el (RD, n. 2185, 1923). A 17. paragrafus tartalmazta azt az előírást, mely szerint az 1923/1924-es tanévtől kezdve az elemi iskolák első osztályaiban a tanítás nyelve az

olasz lesz, a rendszert felmenő jelleggel vezetik be, míg a teljes elemi és középszintű oktatás olasz nyelvűvé válik. A kisebbségi nyelvet „plusz órákban” van lehetőség tanítani és tanulni (RD, n. 2185, 1923). Ez utóbbi inkább a látszat fenntartására szolgált, hogy kevésbé tűnjön agresszívnek a rendelkezés. A valóságban megvoltak az eszközök arra, hogy „elbátortalanítsák” azokat, akik szerettek volna élni a 17. paragrafusban megfogalmazott lehetőséggel.

A Gentile-paragrafusok lesújtottak a dél-tiroli német iskolákra. A tiltakozások hamar megindultak. 1923 novemberében például „500 bátor anya” tiltakozott azért, hogy újra a német anyanyelven történjen az oktatás, eredménytelenül (Flaim 2010b). A német nyelvű iskolákat bezárták, 1927/1928-ra a teljes elemi oktatási szint olasz nyelvűvé vált. A rendelkezés a középiskolákat is hasonlóan érintette, így 1927-ben a fasiszta Olaszország nyugtázhatta, hogy néhány vallási iskola (papi szemináriumok) kivételével, minden német nyelvű középiskola bezárta kapuit (Di Michele 2010).

Az oktatási szférára hárult az a feladat, hogy olaszokat varázsoljon a rebellisnek tartott dél-tiroli németekből. „Iskolaháború” zajlott, az iskolák világában evidenciává vált az „olaszosítás” és a „tisztoztatás”, a németek „olaszosítás” és faszizálás kettős szorításába kerültek. Az új iskolai közegben a német tanárok feleslegessé váltak.

A Gentile-törvény oktatási diszkriminációjára a közösség hamarosan méltó válaszokat adott. Kiemelkedő szerepe volt ebben Michael Gamper-nak – katolikus pap, a „Tyrolia” Kiadó elnöke és a „Volksbote” szerkesztője –, aki erőteljes munkába kezdett. Próbálta felrázni a közvéleményt, hogy semmiképpen se szakadjanak el az anyanyelvtől, javasolta, hogy magánúton tanulják a nyelvet, és felvetette, hogy német nyelvű iskolákat kell nyitni. 1923 novemberében a „Volksbote” hasábjain így írt: „Képzeljétek el, milyen lesz, ha a gyerekeitek, akik most kötelezően olasz iskolába járnak, felnőnek...Legtöbbjük már egy levelet sem fog tudni megírni nektek az anyanyelvén. [...] Azt kell tennünk, amit az őskeresztények. Amikor már nem voltak biztonságban, [...] az üldözésre válaszul az otthonaikba húzódtak. Itt együtt imádkoztak és ápolták a vallást. Amikor az üldözők ide is utánuk értek, akkor a földalatti sírkamrákba, a katakombába menekültek” (Flaim, 2010b:51). 1923 novemberében ezt javasolta: „Ameddig nem szereztük vissza, küzdelemmel a német iskolánkat, nem marad más, mint az otthoni tanítás. [...] Hányszor ismétlem, hogy neked kell, német anya, megtanítanod a gyermekedet a német betűre” (Flaim 2010b:51).

A német családok elszánt cselekvésbe kezdtek, hogy a gyermekeik németoktatásban részesüljenek. Kezdetben legális keretek között képelték el a nyelv ápolását. A gyakorlati megvalósítást azonban több tényező is befolyásolta. Sok esetben a szülők, vagy a nagyobb testvérek vállalták a tanítást, de ez nem volt mindig megoldható ill. elégséges.

Ezen a ponton jutottak szerephez a tanításból elbocsátott német tanítók, akik kiadó jövedelmük pótlásaként próbálkoztak magánóraadással, hogy szerény megélhetéshez jussanak. 1923-ban legálisan kezdett formálódni a magántanítási hálózat, a falvakból kiinduló helyi kezdeményezés nyomán. A magánkurzusok nem jelentettek titkos-illegális tevékenységet. Ez az „oktatási háló” azonban nem tudott sokáig fennmaradni: az emberek szegénysége is akadálya volt annak, hogy a német szóhoz ily módon jussanak hozzá, majd főleg a folyamatos fasiszta presszió, a tanítók és a szülők megfélemlítése miatt (Flaim 2010b).

Titkos iskolák, úgynevezett Katakombenschule-k (másszóval Geheimschule, Notschule) jelentették a megoldást, amelyek 1924-től szerveződtek, azoknak a gyermekeknek, akiket megfosztottak az anyanyelvű oktatás lehetőségétől. Az anyanyelv ápolása természetesen a szülők feladata is volt, de nem mindenki tudta gyermekét megtanítani a gót betűs írásra, ráadásul dialektust beszéltek, így különösen nehéz volt átváltani az irodalmi nyelvre.

A titkos iskolák fenntartásában jelentős szerepet vállalt az egyház és persze a családok, anyagi lehetőségeik függvényében. Érkeztek külföldi támogatások is. A Katakombaiskolák megszervezésének kiemelkedő alakjai voltak Michael Gamper, Josef Noldin, Maria Nicolussi, Hildegard Seeber Meghin, Eduard Reut-Nicolussi. „Gamper főleg a Katakombaiskolák finanszírozásá-

val foglalkozott. [...] ő gondoskodott a tankönyvekről, a tanítók kiképzéséről” (Flaim 2010a:57). Sikerült egy szerteágazó „földalatti” iskolahálózatot létrehozni.

Nagy felelősséget igényelt a hálózatban tanítók kiválasztása, mert ők lettek a szervezet tényleges teherhordói. Gamper és munkatársai jó módú családok fiatal lányait igyekeztek megnyerni tanítónőnek, akiknek nem voltak családi elfoglaltságaik, és körülményeikből kifolyólag vállalni tudták, hogy a német iskola nélkül maradt gyermekeknek megtanítsák az anyanyelvet. Felkészítő kurzusokat szerveztek számukra, persze mindezt titkosan. El kellett sajátítaniuk a megfelelő módszertant, és a közös kurzusok arról is meggyőzheték őket, hogy nincsenek egyedül, sokan tevékenykednek és vállalnak kockázatot a német nyelv megőrzéséért (Cossetto 2010). Josefa Haller Auckenthaler 1930 és 1940 között, parasztcsaládok szobáiban tanította a német nyelvet. Így emlékezett: „Mielőtt a Katakombaiskolában a tanítást elkezdhettem, egy fogalmazást kellett készítenem, amit értékeltek. Ha ez jó sikerült, taníthatott az illető a Katakombaiskolában, egyébként nem” (Walter és Reich 2015). Ő fizetést is kapott a tanításért, 400 Lírát havonta, ami nagy pénznek számított akkoriban. Josefa előtte bejárónőként havi 70 Liráért dolgozott. Mint Katakombenlehererin, nagyon megbecsültnek számított a közösségben.

Helene Rössler visszaemlékezésében fellelveníti, miként kezdett tanítani a titkos

iskolahálózatában. Egy napon, amikor hazaért az iskolából, három kislány csengett be a házukba, akik megkérték, hogy tanítsa őket németre. Helene Rössler azt felelte: „Igen, ezt sokan szeretnék” (Hager 2015). A kislányok második elemibe jártak. Megbeszéltek egy időpontot, aztán Helene Rössler hetente egyszer tanította őket. A tanításért semmiféle díjazás nem járt. Megküzdött azzal, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő taneszköz, kezdetben csak egy ábécéskönyve volt. „Egy szép régi ábécéskönyv volt, azt használtuk, és a gyerekek örömmel jöttek és elkezdtük a német írás tanulását” (Hager 2015). Amint elterjedt a híre a közösség körében, hogy németre tanít, sok anya hívta őt a gyermekeihez.

A gyerekek második elemiben kezdtek el a Katakombaiskolába járni, mert addigra már tudtak írni és olvasni. A német ábécé magánházak padlásain, pincéiben, istállóiban csendülhetett fel. Miután a kisdíákok hazajöttek az „olasz iskolából”, elmentek, hogy megtanulják a német betűket, olvassák a régi ábécéskönyveket, táblácskáikra felírják az első szavakat, titokban és csendesen. Hanna Goldmann úgy emlékezett, hogy a katakombaiskolai tanulás során mindig az asztalon volt a gyerekek előtt egy játék, a „Mensch-ärgere-Dicht-nicht” és ha jött valaki, azonnal a fiókba dugták a füzeteket és a játékkal kezdtek el foglalkozni (Goldmann 2015).

A Katakombaiskola-szervezet hatékony volt, ahol szigorú szabályok érvényesültek. A gyerekeknek évenként mintegy 50 órájuk volt. A tankönyveket az egyes tanítók szolgáltatták főleg. A csoportokban legkevesebb három, legfeljebb hat gyermek lehetett; a tanítás nem kezdődhetett reggel hét óra előtt és nem taníthattak este hét óra után; az érdekteleneket ki kellett zárni a Katakombaiskolából; a tanítónőknek szigorúan meghatározott program szerint kellett haladniuk. A tanítanivaló a lényegre korlátozódott, mert titokban, gyorsan kellett tanulni. A könyveket el kellett dugniuk, sokszor csak lapokat vittek magukkal, vagy egy füzetet, mert azokat könnyebb volt szállítani, elrejteni. Az előírások betartása azonban nehéz volt, sokszor nem is sikerült, mert a gyerekek délután négy óra után értek haza az iskolából, pihenniük kellett, kikapcsolódnival, mert fáradtak voltak. Gyakran este hat és tíz óra között is tanultak. A vasárnap a német nyelvű hittané volt. Sok memoritert tanultak. A gyerekek itt a bújkálás miatt folyamatosan stressznek voltak kitéve, féltek, nehogy megtalálják őket (Cossetto 2010).

A Katakombaiskolákban tanítók az állandó félelem légkörében éltek. Mindezt Martha Ebner is kiemeli: „az odavezető úton nagyon óvatosnak kellett lenni, hogy senki ne kövessen. A füzetemet mindig a kabátom alá dugtam. Akkoriban félelemben éltünk” (Walter és Reich 2015). Ha a titkos tevékenységre fény derült, a tanítónők szigorú büntetésre számíthattak, börtönre, vagy arra, hogy otthonuk elhagyására kényszeríthetik őket. A fasiszta rendszer szemében politikai disszidensek voltak. Így nem lehet csodálkozni

azon, hogy sok szülőt és tanítót is félelem kerítette hatalmába. Az alábbi visszaemlékezés megvilágítja a szituációt: „Amikor megszervezték a katakombaiskolákat, a tanárnő eljött anyámhoz és kérdezte, megengedné-e, hogy odajárjunk. Anyám nemet mondott és elküldte, mert félt a fasisztáktól, meg aztán szegények voltunk. [...] a németet, az írást, az olvasást anyámtól tanultam” (Flaim 2010:55).

Anna Schwarz di Meltina így emlékezett a Katakombaiskolában töltött időre: „Először egy rokon pap tanított. Aztán a szüleim felvettek valakit, Caldaro-ból, aki foglalkozott velünk: nyolcan voltunk gyerekek és egy kis németet tanított nekünk. [...] Egy szép napon jött valaki, akit nem ismertem. Azt mondta nekünk, hogy nem jó, hogy mi tudunk németül, mások pedig nem. És így lettem Katakombenlehrerin. Veszélyes volt, nagyon veszélyes, és télen sítalpon is elmentem a legtávolabbi helyre is. [...] kis papírokat kaptunk, utasításokkal, hogy hová kell mennünk tanítani. Elrejtettük a ruhánk alá. A tanítás végeztével, este sítalpon mentem haza” (Miclet 2014:30). Hamarosan elkezdődtek a találgatások. „Ő lehet, hogy nem is dolgozik, mindig síelni jár; nekünk bezzeg dolgoznunk kell” (Miclet 2014:30). Visszaemlékezése megerősíti, hogy a tanítás a lehető legnagyobb titokban ment, olyannyira, hogy adott esetben a részt vevő családok sem tudtak a másikról. Anna Schwarz di Meltina két éven keresztül, 1938-ban és 1939-ben dolgozott a Katakombenschule-ban. Visszaemléke-

zésében ő is említi a rendelkezésre álló taneszközkészlet szűkösségét. Az ábécés-könyv mellé saját anyagokat állított össze a tanításhoz. „A teljes ábécés-könyvet lapokra szedtük, mert így jobban el lehetett rejteni” (Hager 2015). Fedőneve is volt, „Salten A”. Mint emlékezett, „Mindenkinek volt fedőneve. Létezett egy hosszú lista. Ha a német iskolát vissza akartuk szerezni, minden helységben, minden községben egész Dél-Tirolban kellett hogy legyen Notschullehrerin” (Hager 2015). Tanítói tevékenysége úgy ért véget, hogy valaki feljelentette, és menekülnie kellett. Hanna Goldmann Katakombenlehrerin édesanyját többször is letartóztatták, de mivel gyermeket hordott a szíve alatt, elengedték (Goldmann 2015).

1934 és 1936 között kb. 15000 gyerek tanult a rejtett iskolahálózatban, 650 tanárt „alkalmaztak”, 250000 tanítási óra került megtartásra. Az iskolák világát erősen németellenes propaganda járta át, ez a rezsimmel szemben ellenséges magatartást váltott ki. Az nemkülönben, hogy a gyerekektől a fasiszta értékrenddel történő kritika nélküli azonosulást várták el. „Kettős értékrend” volt: az iskolában azon kellett versengeni, hogy „ki a jobb fasiszta”, a dél után pedig a gót betűk felfedezésére várt.

Dél-Tirolban 1934-ben már egy német nyelvű tanító sem volt. Új tanítók érkeztek, Itália különböző megyéiből, többségükben fiatalok, akik számára nem jelentett problémát a lakhelyváltás, az új környezet. Sokan azonban csak egy évig maradtak, a

tanárcserék állandósultak, mert egyáltalán nem volt könnyű ebben a közegben dolgozni-élni. Tipikus volt, hogy az olasz tanárokat ellenségesen fogadták a helyiek, és gyűlölet övezte a személyüket, Olaszország „követeként” tekintettek rájuk (Cossetto 2010). A Katakombaiskolák mintegy másfél évtizeden át, az 1940-es évek elejéig működtek és töltötték be küldetésüket.

A Mussolini-rezsim idején az olaszországi zsidó közösség is súlyos jogsérelmeket szenvedett el. Az 1938-as esztendő alapvető változásokat tartogatott számukra, „felejthetetlen év” volt, de negatív értelemben, és többé „már semmi sem volt olyan, mint régen” (Ravenna L. 1988:89). A rezsim zsidóellenes politikája következtében a zsidók hirtelen kítaszítottak lettek, átírásra szorult az országhoz fűződő kapcsolatuk és szertefoszlott a „befogadó Olaszország” illúziója.

Az iskola világát érte az első, valódi faji alapú „támadás” a fasiszta Olaszországban. Az iskola „a legneuralgikusabb, legkényesebb területnek számított” (Stefani 1988:95), és az egyik legféltebb terület volt, mindkét oldalról: zsidó oldalról, és az ellenséges rezsim szemszögéből is. 1938 őszén kizárták a zsidókat az állami iskolákból. A fasiszta rezsim egy kicsiny közösség ellen indított támadást. 1938-ban Olaszországban 58 412 embernek volt legalább egyik szülője zsidó és 46 656 ember vallotta magát zsidónak. Ez a teljes népesség egy ezrelékének felelt meg (Sarfatti 2009:141). Az olasz zsidó közösség a kítaszítottság érzésével és gyakorlati következményeivel kellett szembenézzen. A nevelési-oktatási szféra „zsidótlanítása” szerves részét képezte egy nagyobb politikai (ezzel együtt nevelésügyi) paradigmának. Mussolini az oktatás szférájában minden kormányellenes elemmel le kívánt számolni, hogy újabb kaput nyisson az olasz nép ideológiai homogenizációja felé. Zsidók elleni programja e ponton szorosán összekapcsolódott az olasz nép „teljes fasizálásának” programjával (is) (K. Farkas 2015a). A rezsim a zsidók kizárásával a nem zsidóknak is üzent. A fasizmus az „új ember megteremtése” negatív utópiájának bűvöletében élt, a fiatal olaszokba bele akarta nevelni saját felsőbbrendűségüket, egyúttal a „zsidók” alsóbbrendűségét (Gabrielli 2015).

A zsidóellenes törvények „sokkolták és szétszabdalták az olasz zsidók színes világát” (Ravenna P. 1988:38). Az 1938. szeptember 5-i keltezésű, 1390. sz. Törvényerejű Rendelet a „Fajvédelmi intézkedések a fasiszta iskolában” címet viselte. A rendelet értelmében állami, állami felügyelet alatt álló, vagy nem állami iskolába, amely törvényesen elismert végzettséget ad, bármilyen rendű és szintű is az intézmény, nem vehetnek fel zsidókat (betű szerint „zsidó fajú” egyéneket). Zsidókat egyetemen nem alkalmazhatnak tanársegédi állásban és egyetemi magántanári címet sem szerezhetnek. 1938. október 16-i határdátummal a zsidó tanárokat felfüggesztik állásukból, ugyanez érvényes az igazgatókra, az elemi iskola felügyelő személyzetére, a tanársegédekre, az egyetemi se-

géd személyzetre és az egyetemi magántanárokra. Elbocsátás várt az Akadémiák, az Intézetek, a Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társulatok zsidó tagjaira. Zsidónak azt tekintette a rendelet, aki zsidó szülőktől származott, akkor is, ha nem gyakorolta az izraelita vallást (RDL, n. 1390, 1938). A jogi dokumentum tartalomelemzése arra világít rá, hogy a kormányzat az oktatás terepének tökéletes „zsidómentessé” tételét kívánta végrehajtani, mégpedig igen rövid idő alatt.

Az év őszén a fasiszta kormányzat korrekciós rendelkezéseket tett a zsidók kizárásának kérdésében. Az 1938. szeptember 23-i, 1630. sz. Törvényerejű Rendelet az „Elemi iskolák létesítése a zsidó fajú gyerekek számára” címet viselte. Eszerint a zsidó közösségek a Nemzeti Nevelés Minisztériumának jóváhagyásával elemi iskolákat nyithattak. Előírás volt, hogy állami tankönyveket használjanak. Az iskolák fenntartási költségeit az izraelita hitközségeknek kellett állniuk, és itt taníthattak zsidó tanárok. A jogszabály értelmében a diákoknak a vizsgákat állami bizottság előtt kellett letenniük (RDL, n. 1630, 1938).

Az új tanévet már úgy akarta elkezdni a kormányzat, hogy nincsenek zsidók az állami iskolák falai között (Gabrielli 2015). 1938. október 16-án, a tanévkezdés napján Giuseppe Bottai rádióbeszédet intézett az olaszokhoz. Ebben tudatta, hogy „A zsidóknak, az Államon belül, saját iskolájuk lesz: az olaszoknak is az övék” (Bruni 2005:85).

1938 novemberében további rendelkezés született, „Az olasz iskolában alkalmazott fajvédelmi intézkedések összevonása és összehangolása egy jogszabályban” című, 1938.11.15-i keltezésű, 1779. sz. Törvényerejű Rendelet. Legfontosabb pontja az volt, hogy az izraelita hitközségek, vagy zsidó magánszemélyek létrehozhatnak középszintű oktatási intézményeket a zsidó gyermekek számára. A zsidó egyetemi hallgatókat érintő rész szerint a már megkezdett egyetemi tanulmányokat – ideiglenes rendelkezésként – folytathatják (RDL, n. 1779, 1938). A zsidóellenes rendelkezésekhez minisztériumi körlevél- és távirat-áradat kapcsolódott (Tanti 2002).

A Nemzeti Nevelés Minisztériumát akkortájt vezető Giuseppe Bottai a „Critica Fascista” 1938. szeptember 5-i számában rávilágított, miért az iskola világát érték az első fajvédelmi intézkedések: „Az iskolában formálódik az ember személyisége, ezért az iskolában kell elkezdni a tisztogatást. Ha száz százalékos olaszokat akarunk, akkor olyanná kell formálnunk őket; tehát száz százalékosan olasz iskolát kell teremtenünk; ez vonatkozik a tanítási tartalomra, a könyvekre, a diákokra. Vagyis minden szintre” (5 settembre 1938, 2012).

Az olasz nyelvű források különböző adatokkal szolgálnak az iskolai kirekesztés következményeiről. A leggyakrabban az alábbi adatok szerepelnek: 96 egyetemi tanár, 133 egyetemi tanársegéd, mintegy 200 egyetemi magántanár, 200 egyetemi hallgató, 279 középiskolai igazgató és ta-

nár, több mint 100 elemi iskolai tanító, 1000 középiskolai és 4400 elemi iskolai tanuló került kizárásra (Feltri 1995; Palermo 2011; Caffaz 1988).

Olasz nyelvű forrásmunkák szintetizáló elemzése és visszaemlékezések tartalomelemzése révén, a makro- és mikrotörténet metszetében vélemények rajzolódnak ki a diszkrimináció következményeiről. A kizárás híre feldúlta a tanárokat és a diákokat egyaránt. A ferrarai Paolo Ravennát és Giampaolo Minerbit egy napon hívatta irodalomtanárnőjük, Vera Dallarmi. „Rövid jelent volt. 38 októbere volt, az első iskolai napok egyike másoknak, de nem nekünk. A tegnap még szigorú tanárnő megváltozott: 'Ha valamire szükségetek lenne – mondta –, jusson eszetekbe, hogy mindig a tanárotok maradok.' Elmosolyodott, majd kikísért minket. Tehát nem voltunk egyedül” (Ravenna P. 1988:39). A tanárnő szavai a fiúkat arról győzték meg, hogy a fasiszta közeg nem változtatta meg az embert. Ugyanakkor fájdalmas volt rádöbbenniük arra, hogy a barátok elmaradtak, a ritka utcai találkozások alkalmával nem is üdvözölték őket. Oka lehetett, hogy a nem zsidó közösség is félt és kockázatosnak tartották, ha zsidókkal mutatkoznak és tartanak kapcsolatot. A sok rossz után aztán megpróbálták új célok felé elindulni.

Az események váratlanságára mutat rá Cesare Cases visszaemlékezése. Szerinte semmit nem lehetett érzékelni a zsidók ellen készülődő viharról, és az iskolába „nem visszatérni [...] egyszerűen valami abszurd volt” (Coen 1988:32). Ezt az álláspontot erősítik Wanda Lattes szavai is: „Aztán jöttek a zsidótörvények, amelyek nagyon kemények voltak, és most visszagondolva, több volt, mint szörnyű embertelenség, és [...] a gyerekeket kitették az iskolából, az emberek nagyrészt az állásaikból, egész sereg egyetemi oktatót, [...] egyik napról a másikra, előkészítés nélkül. [...] nem mehettünk többé iskolába, sok gyerek járt hasonló cipőben; de ez csak az első jel volt. [...] elveszítettük [...] a megszokott életünket” (Lucci 2001:57).

A velencei Roberto Bassi az 1938/1939-es tanév első napján, október 16-a reggelén elment az iskolába, és beült apadba. Tanárnője, a fasiszta érzelmű De Nardis, aki egyébként mindig egyenruhában járt, hosszas politikai monológot tartott a gyerekeknek, amiből azok gyakorlatilag semmit nem értettek. Azt fejtegette, hogy a Duce szerint „hazaárulók vannak köztünk. Hallgattam és kicsit rosszul esett, amikor azt mondta, hogy a mi osztályunkban én vagyok egyedül a haza ellensége. Felállított és kiküldött a teremből. Meg kell mondanom, nagyon fájt, mert még soha nem küldtek ki az osztályból” (Bassi 2009). Az iskola igazgatója, Bressan Tanár Úr azonban odament hozzá és vigasztalni kezdte: „Nyugodj meg. Meglátod, minden jóra fordul” (i.m.). Padtársát nagyon megviselte a dolog. Évekkel később, már felnőttként találkoztak újra, ekkor mondta el Roberto Bassinak, hogy pszichés problémái lettek, ugyanis nagyon félt attól, hogy a ki-rekesztés vele is megisméltódhat.

Luisella Ottolenghi Mortara az iskolai kizárás évében nyolc éves volt. Szerette tanárát és a társait, aztán „egy szép napon anyám azt mondta, hogy már nem engedik, hogy iskolába járjak, és hogy zsidó iskolába kell járnom” (Ottolenghi Mortara 1989:99). Nem értette az okát, de érezte, hogy nagyon súlyos igazságtalanság történik vele. Carla Ovassa a zsidótörvények idején Torinóban tanult. A D' Azeglio diákja volt, ahol természetes volt a diákság vegyes összetétele, katolikus túlsúllyal. A faji intézkedéseket megelőzően soha nem gondolt arra, hogy más lenne, mint a többiek. Így tragédiaként élte meg, hogy megtiltották neki az iskolába járást. „Számomra tragédiával ért fel. [...] Azt mondtam, nem lehetséges, hogy ne legyek többé a diáktársaimmal, hogy ne láthassam többé a tanáraimat” (Ovassa 1986:174).

A szülők nehéz pillanatokat éltek át, fájdalmas volt elmagyarázni a gyermekeknek, hogy többé nem léphetik át az állami iskolák küszöbét. Enzo Levi a következőket írja erről: „eszembe jut a gyerekeim könnyes arca és elkeseredése az iskolából történő kizárás miatt... Valahányszor, amikor az árja gyerekek kiabálását hallottam, akik a közeli iskolából hazafelé tartottak, arra gondoltam, hogy nem mostanában lesz, amikor mi is hazatérhetünk az iskolából és a gyerekeinket, szégyenünkre, nem tartják méltónak arra, hogy a többiekkel együtt tanuljanak az állami iskolában” (Coen 1988:32).

Az 1938. szeptember 23-i és november 15-i rendelkezések lehetőségként jelölték meg a zsidó iskolák létesítését, a közösség azonban parancsként értelmezte. Biztosítani kellett a fiatalok oktatását. A zsidó iskolák megnyitásával új fejezet kezdődött. A nagyobb zsidó hitközségek, mint például Róma, Milánó, Trieszt, Velence, Torino, Firenze, Genova, Velence, Livorno, iskolákat alapítottak, esetleg a már meglévő-működő iskolákat bővítették további osztályokkal.

Az állami iskolákból kizárt zsidó diákok megkönnyebbülést éreztek, amikor először lépték át a zsidó iskolák küszöbét. Lina Corinaldi szerint „nagyon szép volt a zsidó iskola. A zsidó gimnáziumot a Zsidó Hitközség közelében létesítették azokkal a tanárokkal, akiket az utcára küldtek az állami iskolákból és egytől-egyig kitűnő tanárok voltak. Nagyon szép emlékem ez, csodálatos” (Coen 1988:103).

Paradox jellemző, ám a zsidó iskolák belső életét nem ellenőrizte a fasiszta kormányzat, így ide nem hatolt be a fasiszta nevelési doktrína. A zsidó diákok izolált világba kerültek, zárt tanítási-tanulási színtérre. A zsidó iskola jelentőségéről Bruna Schreiber, a Trieszti Zsidó Iskola egykori diákja így vallott: „Az állami iskolákból történő kizárás azzal fenyegetett, hogy elveszi tőlünk a jövőnket. A zsidó iskola ezt próbálta részben pótolni, a napi iskolai feladatokkal, a felelésekkel” (Gross 2008). Ines Levi Colla, a Bolognai Zsidó Iskola iskola egykori tanára szerint „a légkör [...] békés

volt, akkor is, ha nagyon izoláltak voltunk. [...] Persze, szórakoztunk is, de a tanulásra komoly gondot fektettünk. [...] Talán nem is gondoltunk bele, hogy ezek a 'normál' órák segítettek nekünk megőrizni a nyugalmat olyan időkben, amelyek egyre nehezebbek lettek" (Levi Colla 2012).

Az összegyűjtött és elemzett források révén összefoglalóan megállapítható, hogy a dél-tiroli német gyerekek és a zsidó diákok a fasiszta iskola áldozatai lettek. A dél-tiroli németekkel, majd pedig a zsidókkal szembeni párhuzamos oktatásügyi diszkrimináció lényegileg azonos forrásokból nyerte indítékait. Oktatási diszkriminációjuk egy nagyobb politikai paradigmának – „az olasz nép teljes és tökéletes homogenizációja” – képezte részét. A fasiszta kormányzat belső jellemzőiből fakadt, hogy úgy a pár évtizede annektált Dél-Tirol németjeivel, mint a sok évszázada az országban élő zsidókkal szemben a jogfosztás nyelvét beszélte: a németekkel szembeni oktatásügyi irányelvek hívószavai „olaszosítás” és „asszimiláció”, a zsidókkal kapcsolatosak „fajvédelem” és „disszimiláció” fogalmi körében mozogtak.

A fasiszta rezsim az iskolák terepén vívta az „olaszosítás” ideológiai háborúját Dél-Tirolban. Az itt élő németek a kulturális elnyomásra az ún. Katakombaiskolák megszervezésével és fenntartásával feleltek, amely alulról szerveződő mozgalomként hatékonynak bizonyult az olasz kormányzat beolvasztási szándékaival szemben és segített megőrizni a nyelvi és etnikai identitást.

A zsidók elleni oktatási diszkriminációs program a „szellemi fajvédelem”-ből táplálkozott. A zsidó iskolák létesítésének lehetőségét a közösség parancsként értelmezte. A zsidó iskolák a közösséghez tartozás érzését adták, és a „tanulás joga” visszaszerzése önmagán túlmutató eredmény volt.

Levonható az a következtetés, hogy „az iskola visszaszerzése” – az erős önvédelmi mechanizmusból létrehozott „saját iskolarendszerek”, a Katakombenschule-k és az ún. zsidó iskolák – révén lehetségessé vált az identitás és a hagyományok megőrzése és ápolása egy olyan korszakban, amely mindezeket megvonta az érintettektől.

Irodalom

15.7.1923: Ettore Tolomeis 32 „Provvedimenti per l' Alto Adige”.

<http://www.uibk.ac.at/zeitgeschichte/zis/library/19230715.html> (2015.08.02.)

5 settembre 1938. Un estratto.

<http://thule-italia.com/wordpress/archives/6128?lang=it> (2012.10.10.)

Adami Gallo, Margit (a cura di) 2013 Manuale dell' Alto Adige. Giunta Provinciale di Bolzano, Bolzano. <http://www.provincia.bz.it/usp> (2015.08.02.)

Bassi, Roberto 2009 Ricordi d'infanzia di Roberto Bassi. Bambino ebreo perseguitato dalle leggi razziali fasciste. http://www.anpivenezia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=76&Itemid=82 (2010.10.10.)

Bruni, Elsa 2005 Greco e latino: le lingue classiche nella scuola italiana (1860–2005). Armando Editore, Roma.

Caffaz, Ugo (a cura di) 1988 Discriminazione e persecuzione degli ebrei nell' Italia fascista. La Giuntina, Firenze.

Charnitzky, Jürgen 1996 Fascismo e scuola. La Nuova Editrice, Firenze.

Chiappano, Alessandra 2005 Il fascismo e l' antisemitismo di stato. In: Minerbi, Alessandra (a cura di) 1938–1945 La persecuzione degli ebrei in Italia. Fondazione CDEC, Milano. 14-20.

Coen, Fausto 1988 Italiani ed ebrei: come eravano. Casa Editrice Marietti, Genova.

Cossetto, Milena é.n. Dalla scuola asburgica alla Katakombenschulen: vita quotidiana a scuola. http://www.gemeinde.bozen.it/UploadDocs/2661_Dalla_scuola_asburgica_alle_Katakombenschulen.pdf (2010.10.10.)

Di Michele, Andrea é.n. Die Schule in Süd-Tirol zwischen Fascismus und Nazismus. <http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/Dossier/Dossier02/pdf-it/dossier2-03-07ScuolaAA.pdf> (2010.10.11.)

Feltri, Francesco Maria 1995 Il nazionalsocialismo e lo sterminio degli ebrei. La Giuntina, Firenze.

Flaim, Letizia 2010a Scuole italiane in Bassa Atesina. <http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/storiaeRD/StoriaE-2010-123/strumenti/pdf/Scuole03.pdf> 11-26. (2015.07.28.)

Flaim, Letizia 2010b Le „Katakombenschulen” in Bassa Atesina.

<http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/storiaeRD/StoriaE-2010-123/strumenti/pdf/Scuole07.pdf> 51-70. (2010.11.18.)

Gabrielli, Gianluca 2015 Come nacque la „scuola di razza”. In: CESP (Centro Studi per la Scuola Pubblica) (a cura di): Sui banchi del regime. CESP, Bologna. 20-24.

- Gabrielli, Gianluca 2012 Scuola di razza. <https://scienzeumanegiudici.wordpress.com/2012/03/03/gianluca-gabrielli-scuola-di-razza-1-razzismo-e-societa-italiana-2-gli-anni-del-fascismo-e-quelli-delle-classi-ponte/> (2012.04.10.)
- Gross, Daniela 2008 Gli alunni della scuola ebraica 70 anni dopo le leggi razziste. <http://moked.it/triestebraica/2008/12/02/trieste-70-anni-dopo-le-leggi-razziste-gli-alunni-della-scuola-ebraica-s%E2%80%99incontrano/> (2010.03.05.)
- Goldmann, Hanna é.n. Mutter lehrt in Katakombenschule. http://www.virtuelles-haus-der-geschichtetirol.eu/jart/prj3/vhdgt/main.jart?contentid=1239028816462&personen_id=1236865510966&rel=de&reserve-mode=active&videos_id=1248123657303 (2015.08.30.)
- Hager, Maria é.n. Ehemalige Katakombenschullehrerinnen berichten Rössler. 1. Helene Rössler 2. Anna Schwarz http://www.emscuola.org/dofras/scuole/scuole_ted/M_Curie/interviste.htm (2015.08.04.)
- Hartungen von Christoph H. 2002 Breve storia contemporanea dell' Alto Adige (1928-2002) Consiglio della Provincia autonoma di Bolzano, Bolzano. http://www.giovani.consigliobz.org/smarteredit/documents/download/storia_alto_adige.pdf (2015.08.04.)
- K. Farkas Claudia 2015a Jogfosztástól a zsidó iskoláig. Fajvédelem és oktatáspolitiká a fasiszta Olaszországban. Belvedere Meridionale, Szeged.
- K. Farkas Claudia 2015b Olasz pedagógiai modellek. PTE FEEK, Pécs.
- K. Farkas Claudia 2015c Olasz pedagógiai modellek. Virágmandula Kft., Pécs.
- Levi Colla, Ines é.n. Ricordi di un' insegnante della Scuola Media Ebraica di Bologna. http://www.comunitadibologna.it/index.php?option=com_content&task=view&id=7 (2012.02.02.)
- Lozoviuk, Petr 1993 Tirol – kettéosztott tartomány az egyesülő Európában? Regio, 1993/3. 21-33. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00015/pdf/02.pdf> (2015.08.01.)
- Mazzatosta, Teresa Maria 1978 Il regime fascista tra educazione e propaganda 1935-1943. Nuova Universale Capelli Editore, Bologna.
- Miclet, Renzo é.n. Storie di scuola. <http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/Rivista/Rivista05/download/StoriaE06-2004.pdf> (2014.01.12.)
- Nigro, Pietro Antonio é.n. La Scuola in Italia dalla legge Casati all' Autonomia scolastica. http://www.istitutodegasperi-emilia-romagna.it/pdf/nigro_1.pdf (2014.06.06.)
- Ottolenghi Mortara, Luisella 1989 Testimonianza. In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú. Spazio Libri Editori, Ferrara. 99.
- Ovassa, Carla 1986 Intervista. In: Caracciolo, Nicola: Gli ebrei e l' Italia durante la guerra 1940-1945. Bonacci, Roma. 172-175.

- Palermo, Giulio 2011 L' Università dei baroni. Edizioni Punto Rosso, Milano.
- Ravenna, Leone 1989 Testimonianza. In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú. Spazio Libri Editori, Ferrara. 82-94.
- Ravenna, Paolo 1989 Testimonianza. In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú. Spazio Libri Editori, Ferrara. 38-42.
- Regio Decreto 01.10.1923. n. 2185.
- Ordinamento dei gradi scolastici e dei programmi didattici dell' istruzione elementare. Gazzetta Ufficiale, 24.10.1923. 6505-6507.
- Regio Decreto Legge (RDL) 5 settembre 1938-XVI, n. 1390. Provvedimenti per la difesa della razza nella scuola fascista. <http://www.olokaustos.org/archivio/documenti/italia/380905-1390.htm> (2012.03.13.)
- Regio Decreto Legge (RDL) 23 settembre 1938-XVI, n. 1630. Istituzione di scuole elementari per fanciulli di razza ebraica. <http://www.olokaustos.org/archivio/documenti/italia/380923-1630.htm> (2012.03.13.)
- Regio Decreto Legge (RDL) 15 novembre 1938-XVII. n. 1779. Integrazione e coordinamento in unico testo delle norme già emanate per la difesa della razza nella Scuola Italiana. In: Elmo, Luciano (1939): La condizione giuridica degli ebrei in Italia. Baldini&Castoldi, Milano. 167-170.
- Sarfatti, Michele 2009 Contenuto e modalità della persecuzione antiebraica dell' Italia fascista 1938-1943. In: Garlati, Loredana - Vettor, Tiziana (a cura di): Il diritto di fronte all' infamia nel diritto. Giuffré Editore, Milano. 137-146.
- Stefani, Piero 1989 Testimonianza. In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú. Spazio Libri Editori, Ferrara. 95-98.
- Tanti, Giovanna (a cura di) 2002 La politica razziale del fascismo. Documenti dell' Archivio di Stato di Pisa. Quaderni del Centro per la didattica della Storia. Bandecchi&Vivaldi, Pontedera.
- Tognarini, Ivano (coord.) 2002 Il vecchio libro. La scuola del ventennio fascista: balilla e piccole italiane, soldati e massaie. Edizione Polistampa, Firenze.
- Walter, Carolin - Reich, Elisabeth: Ehemalige Katakombenschullehrerinnen berichten 3. Josefa Haller Auckentaler. 4. Martha Ebner http://www.emscuola.org/dofras/scuole/scuole_ted/M_Curie/interviste2.htm (2015.08.04.)

Szerzői bemutatkozás:

Dr. habil. K. Farkas Claudia történész, a Pécsi Tudományegyetem docense. Kutatási területei közé tartozik az olasz fasizmus oktatáspolitikája, az olasz és a magyar zsidók jogi helyzete a XIX–XX. században. A témában könyvei jelentek meg az utóbbi években: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* (Napvilág Kiadó, 2010), *Zsidósors Mohácson 1944-ben* (PTE FEEK, 2015), *Jogfosztástól a zsidó iskoláig. Fajvédelem és oktatáspolitiká a fasiszta Olaszországban* (Belvedere Meridionale, 2015), *Olasz pedagógiai modellek* (PTE FEEK, 2015)

SURÁNYI RÁCHEL

BOURDIEU ÉS AZ IZRAELBEN ÉLŐ MAGYAROK IDENTITÁS- ÉS INTEGRÁCIÓ-STRATÉGIÁJA

Absztrakt

Bourdieu társadalmi tér elméletét többen is alkalmazták már a migráció, és azon belül is az integráció kutatásánál. Ez a tanulmány – a korábbiakhoz hasonlóan – is azt kísérli meg, hogy ezt az elméletet egy ilyen kontextusban tárgyalja. Az Izraelben élő magyarok identitás és integráció-stratégiája lévén a fókuszban, a tanulmány célja, hogy megvizsgálja, milyen pozícióban helyezkednek el az interjúalanyok, illetve milyen tőkékkel és habitusokkal rendelkeznek.

Abstract

Bourdieu's social field theory was applied repeatedly in migration studies. This paper – similarly to the previous ones – uses this theory in such context. The research topic is the identification and integration strategies of Hungarians in Israel. Hence, the aim of this paper is to examine in what field the interviewees are situated and what capitals and habitus they possess.

Bevezetés

Ebben a dolgozatban azt fogom megvizsgálni, milyen pozícióban helyezkednek el a kutatásban résztvevő interjúalanyaim, és milyen habitusok kapcsolódnak ehhez. Az Izraelben élő magyarok identitásának és integrációjának kutatása kvalitatív módszertannal készült: több mint hetven interjút készítettem – két alcsoporttal. Az egyik nagyobb alcsoportot (negyvenhatan) azok képezik, akik jelenleg is (vagy legalábbis az interjú készítésekor) Izraelben élnek, míg a másik részük (huszonheten) jelenleg egy másik országban (többségük Magyarországon, míg egy-egy Németországban, Ausztriában vagy Észak-Amerikában) él. A kutatás célja feltáró kutatást készíteni az eddig nem (vagy csak szakdolgozatok keretében) kutatott csoportról. Az Izraelben élő magyarság érdekessége és talán különlegessége abban áll, hogy ugyan a számuk az izraeli kontextusban (vagyis az össz-bevándorláshoz képest) és az európai kontextusban (a kiküldő országokhoz képest) a magyar zsidóság kivándorlása egyaránt elhanyagolható, ezen belül a különböző (OECD és KSH számokra alapozó) becslések szerint nagyon magas a vissza-

térők aránya. Ahhoz, hogy ezt a jelenséget megértsük, szükséges egy ilyen kutatás. A végleges tanulmány tehát részben javaslatokból fog állni, melyek a sikeresebb izraeli integrációt célozzák meg. Azonban a minta nem-reprezentativitása miatt az eredmények nem általánosíthatóak. Így az eredményeim kizárólag az interjúalanyaimra igazak – és nem az Izraelben élő magyarság egészére.

Az elmélet alkalmazása migrációs kutatásban nem idegen terep: ebben a kontextusban Péter Zoltán a Bécsben élő magyarok felmérésénél is ezt a vonalat követte (2005). De ezen kívül számos más tanulmány született, ahol az elmélet különböző részeit használták fel a bevándorlók integrációjának vizsgálatához (néhány példa: McKay 2001; Friedmann 2002). A dolgozat első felében bizonyítom a Bourdieu-i elmélet alkalmazhatóságát az elemzés alatt álló csoportra. Ezt követően részletezem az elméletet, majd bemutatom röviden az eredményeimet és végül konklúzióval zárom.

Mi a kapcsolat Bourdieu és az izraeli magyarok között?

Bourdieu egyik legfontosabb kutatási területe a társadalmi reprodukció: azt vizsgálta, hogy a társadalmi osztályok hogyan tartják meg szerepüket, s ezt a tőkeelmélettel magyarázta. Ennek újdonsága abban áll, hogy az eredeti értelemben vett tőke csak a gazdasági tőkére vonatkozik. „A tár-

sadalmi világ struktúráját és működését akkor ítélné meg csak helyesen, ha a tőke fogalmát nem csupán a közgazdaságtanból ismert formában, hanem *valamennyi megjelenési formájában* vezetjük be” (Bourdieu 1999: 156, eredeti kiemelés). Bourdieu elméletének további erénye, hogy kontextus-specifikus: *„Ügyelnünk kell arra, hogy ne tekintsük egy adott csoport (legyenek nemesek, samurájok vagy akár munkások vagy alkalmazottak) szükségszerű és lényegi tulajdonságainak azokat a jellemzőket, amelyekkel csupán egy adott pillanatban, meghatározott társadalmi térben elfoglalt pozíciójának következtében rendelkezik a lehetséges javak és gyakorlatok kínálatának pillanatnyi állapota szerint. Vagyis minden társadalmat minden pillanatban társadalmi pozíciók összességének kell tekintünk, amelyek egyenként megfeleltethetők bizonyos tevékenységek (golfozás vagy zongorázás) és javak (nyaraló vagy nagy értékű festmény) együtteseinek (homológia)”. (Bourdieu 2002: 15).*

Mező, tőke és habitus

A mező a társadalmi térnek egy szegmensére vonatkozik. Társadalmi tér alatt pedig az emberek közötti társadalmi távolságot leíró, nem fizikálisan értelmezendő teret kell érteni. Társadalmi távolság a jövedelem, iskolai végzettség és egyéb szocio-demográfiai tényezők mentén alakul ki a társadalom tagjai és csoportjai között. Ebben a térben a cselekvők folyamatosan

versenyeznek az erőforrásokért. Ezért, mivel ezek a különbségek változnak az ember élete során, ez a tér nem statikus. A mező határa vitatott, de feltétlenül lehatárolt.

„A társadalmi mező pozíciók többdimenziós tereként írható le úgy, hogy minden aktuális pozíciót egy többdimenziós koordinátarendszerben határozunk meg, amelynek értékei a különböző releváns változók értékeinek felelnek meg. Így a cselekvők eloszlását az egyik dimenzióban az általuk birtokolt tőke össz mennyisége, míg a másik dimenzióban az általuk birtokolt tőke összetétele határozza meg – vagyis az, hogy a különböző tőkefajták a birtokukban lévő összes tőkemennyiségen belül mekkora részarányt képviselnek” (Bourdieu 2010: 166).

Mivel Bourdieu szerint a szociológus feladata a társadalom leleplezése, a társadalmi egyenlőtlenségekre sok hangsúlyt fektetett.

A fent említett erőforrások, melyekért a harc folyik, az úgynevezett tőkék. A tőke fogalmát Bourdieu kiterjesztette és három, illetve egy negyedik – absztrakt – tőkefajta között különböztet meg egymástól: gazdasági, kulturális, társadalmi és szimbolikus. *„A tőke vagy anyagi formában, vagy elsajátított, 'inkorporált' formában felhalmozott munka”* (Bourdieu 1999: 156). A tőkék mindegyike pénzzé transzformálható, a különbség a gazdasági és a másik két tőkefajta között, hogy míg az előbbi közvetlenül, az utóbbiak csak közvetetten konvertálhatóak pénzzé (Bourdieu 1999). Ezentúl mindegyik tőkefajtának a felhalmozása az idő függvénye. A tőkék eloszlása tükrözi a társadalmi világ struktúráját, illetve leírja a belső harcokat. Bourdieu (2002) nem önmagában vizsgálja ezeket a tőkét, hanem egymással összefüggésben, amit ő relationalitásnak hív. A kulturális tőkének további három altípusát különbözteti meg: inkorporált, intézményesült és objektivált (1999: 159-166). Az inkorporált tőke egy belsővé tett képességet, tehetséget vagy tudást takar, melynek elsajátítása a szocializáció során történik, tehát nem adható át rövid idő alatt. Személyes befektetést igényel ezeknek elsajátítása. Az intézményesült tőke az inkorporált tőke intézmények által hitelesített verziójának tekinthető, például ilyen egy diploma, egy bizonyítvány, stb. Megszerzéséhez az időn kívül gazdasági tőkére van szükség. Az objektivált, vagy tárgyasult tőke olyan tárgyakra vonatkozik, melyek kulturális értékkel bírnak. Ilyen például egy könyv vagy egy festmény. Mivel könnyen átadható és a legmegfoghatóbb formája a kulturális tőkéknek, ez hasonlít a legjobban a gazdasági tőkére. Ezenfelül ennek elsajátítása nemcsak személyesen történhet. A három altípus nem különíthető el egymástól: ahogy fentebb is említettem, az inkorporált tőke nélkül az intézményesült tőke nem szerzhető meg (tudás nélkül nehéz papírt szerezni az adott tudásról), inkorporált tőkéhez objektivált tőke szükséges (hiszen ezt a tudást valamilyen eszköz segítségével szerezzük meg) és ennek megszerzése pedig inkorporált tőkét feltételez (mert az elsajátítása tudást feltételez). A kulturális tőke koncepciója fontos

előrelépés a társadalom- és nyelvtudományok területén egyaránt: a kultúra erőforrásként való megfogalmazása lehetőséget nyújt a fogalom egy új megközelítésére (Lareau – Weininger 2003). Bourdieu fontosnak tartotta, hogy ne csak gazdasági értékekkel fogjuk meg a társadalmat, hanem a kultúrára is sok hangsúlyt tegyünk.

Ehhez képest a társadalmi tőke kapcsolatok révén elérhető erőforrás, vagyis egy csoporthoz való tartozáson alapszik (Bourdieu 1999: 167-172). Nagysága a kapcsolati háló nagyságától, illetve a hálóban lévő emberek tőkéjétől és erőforrás-megosztási hajlandóságától függ, vagyis a kapcsolatainak mobilizálhatóságától, melyet később a saját hasznára fordít. Végül pedig a szimbolikus tőke egy olyan absztrakt tőkefajta, mely a birtokolt javak társadalmi eszmei értékét fejezi ki, tehát kultúránként változhat. Ezek az erőforrások becsület, presztízs és elismerés útján válnak elérhetővé. A tőkék átválthatóak egymásba, de ezek a rekonverziós stratégiák már az egyén helyzetétől, motivációjától stb. függenek – ahogy látni is fogjuk.

A cselekvő és a mező között a habitus közvetít: míg a habitus a mező lenyomata, mely a szocializáció során vésődik a cselekvőbe, egyúttal a cselekvéseinket is ez generálja. Habár a fogalmat már korábban is használták (Szívós 2009), Bourdieu népszerűsítette a szociológia területén először. Bourdieu a módszertani individualizmus és kollektivizmus közti dichotómia eltörlésére vagy feloldására törekedett,

mely előbbit a szabad cselekvések, míg az utóbbi a társadalmilag determinált struktúrák jellemzik. A habitus ennek az egyik eszköze: a társadalmi elvárások és értékrendszer beépítése a diszpozícióba (Kelyly – Lusi 2006). A fogalom kialakulását fontosnak tartom témám szempontjából. Bourdieu Algériában végzett megfigyelései során észrevette, hogy a városba költözött parasztok fenntartják bizonyos szokásaikat, melyek teljesen, vagy részben elvesztik céljukat a környezetváltozásnak köszönhetően. Ez indította meg az elmélet megalkotására, mondván, hogy bizonyos szokásokat megtartunk – hiába válnak okafogyottá (Szívós 2009). Az elmélet kontextusa szorososan kapcsolódik az Izraelben élő magyarok helyzetéhez, akik szintén környezetet váltanak.

Az elmélet alkalmazása

Ebben a dolgozatban tehát azt szeretném megvizsgálni, hogy a 73 interjúalanyom, illetve amennyit az Izraelben élő magyarokról lehet tudni általában, milyen tőkékkel rendelkeznek, milyen habitusokat gyakorolnak és milyen mezőben helyezkednek el a bourdieu-i szemlélet alapján.

Az integráció szintjének mérését két tényezőcsoportra lehet osztani: az objektív és a szubjektív mérőkre. Míg ez utóbbi az egyén érzésén, vagyis a hovatartozás élményén és elégedettségén alapszik (Amit 2010), az objektív faktorokhoz az illető munkaerő-piaci státusza, lakhatása, egész-

ségügyi helyzete és az iskolázottsága tartozik (ld. például Ager & Strand 2008). Ezenkívül természetesen fontos tényezők még a nyelvtudás, a társadalmi kapcsolatok (Ager & Strand 2008) meg az állampolgárság megszerzéséhez szükséges feltételek és annak nehézségi foka (Castles & Miller 2014, King & Skeldon 2010, Kovács 2011). A bourdieui elméletre lefordítva, a társadalmi kapcsolatok értelemszerűen a társadalmi tőkével egyeznek meg, a nyelvtudás és az iskolai végzettség a kulturális tőkének egy nagyobb részéről adnak számot (még ha nem is teljesen kielégítően), míg a lakhatás, a munkaerő-piaci státusz és az anyagi helyzet, mely utóbbi részben ez utóbbiból következik, a gazdasági tőkével való ellátottságot fejezik ki. Ezekből lehet következtetni, hogy mely mezőben helyezkednek el az izraeli magyarok. A habitus pedig az interjúban elmondott és részletesebben kifejtett életmódból szűrhető ki, amennyiben kitértünk mind a migráció előtti, mind a migráció utáni életükre.

Tőkeviszonyok

Tekintve a gazdasági tőkéjüket, az izraeli magyarok – ahogy a migránsok általában – hatalmas változáson mennek keresztül az áttelepülés során. Ahogy a Kovács András-féle kutatás (2004: 15) kimutatta, a magyarországi zsidóság a magyar társadalmi átlagnál jobb pozícióban van, habár biztosan nem állítható, csak valószínűsíthető, hogy az Izraelbe vándorlók között is sok a jó gazdasági helyzetből kiinduló egyén. Ezt a nézetet az egyik interjúalanyom (18) is osztja: *„Ritkák a szegény zsidó családok. Hozzá vannak szokva az elkényeztetéshez, mert jó pénzügyi háttérrel jönnek. Idejönnek, és kezdenek a nulláról”*. Az egyik munkahipotézisem,¹ hogy az interjúalanyaim nagy része azok közül, akik visszatértek, azért hagyta el Izraelt, mert gazdaságilag nem volt kedvező a helyzetük Izraelben. Köztudott, hogy Magyarországon a lakástulajdonlás elterjedt forma, míg Izraelben egy lakás birtoklásához sok pénzre van szükség (tehát egy magyarországi lakás árából egy izraeli lakás tizedét sem lehet megvásárolni). Tehát még azok is, akik viszonylag (a magyarországi viszonylatban legalábbis) jó helyzetből jönnek, megszenvedik a bevándorlást. A gazdasági helyzet tehát nagyon fontos szempont az indulásnál. Többen fejezték ki magukat Interjúalany49-hez hasonlóan: *„Amíg meg nem tanulod jól a nyelvet, amíg ki nem tudod fejezni magadat és megérteni, hogy mi történik körülötted, mindenki hátrányos helyzetben van – hacsak nem nagyon sok pénzzel jön”*. Összességében nem könnyű gazdaságilag megélni, ahogy Interjúalany4 ezt kifejezte:

Egy olyan helyet választottam, ahova, ha nincs ideológiai kötődése az embernek, nem éri meg jönni. [...] Ahol mi élünk, tényleg a leggyönyörűbb és legcsodálatosabb ország, de nyilvánvalóan azok jönnek ide, akiknek van ideológiai kötődése, mert gazdaságilag egyáltalán

¹ Mivel az interjúk még feldolgozás alatt állnak, és mert egy kvalitatív kutatásnál nem szokás hipotéziseket felállítani, munkahipotézisnek hívom az első benyomás alapján tett állításokat.

nem éri meg, hogy úgy mondjam. Nagyon sokáig tart, amíg stabilizálódunk annak ellenére, hogy mindketten rendesen dolgozunk, mindketten tanult emberek vagyunk, stb.

Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az izraeli kedvezményes bevándorlás-politika kedvezményekre jogosítja fel az odavándorlókat. Ez az ösztönző mechanizmus kevés más országra jellemző, és sokban közrejátszik a magyar (és más csoportok) migrációs döntésében (az előbbire bővebben lásd Váczi 2014, az oroszok esetében lásd például: Leshem & Shiron 2004; Tsuda 2009).

Ahogy ezekből az idézetekből kiderül, a munkavállalás, a korábbi anyagi helyzet és a nyelvtudás tehát szorosan összefügg. Interjúalanyaimra (azok közül, akik ma is Izraelben élnek) általában jellemző egy közepes² gazdasági pozíció, mely azonban társadalmi és kulturális tőkétől is függ, illetve attól, hogy milyen volt korábban a helyzetük. Ami lakáshelyzetüket illeti, összességében azt el lehet mondani, hogy 1) akinek izraeli párja van, könnyebben jut lakáshoz, vagy 2) aki párban ment ki és olyan szándékkal, hogy örökre kint szeretne maradni, hajlandóbbak befektetni egy lakáskölcsönbe (amihez az izraeli állam támogatást ad – bizonyos feltételek mellett).

Kulturális tőkájuk tekintetében összetettebb a helyzet. Egyfelől a magukkal hozott intézményesült kulturális tőke alatt a legmagasabb iskolai végzettséget és egyéb

papíron is bizonyítható tudást (pl. nyelvvizsga bizonyítvány) lehet elsősorban érteni. Mivel az interjúalanyaim egy jó része 18 éves korában vágott neki a migrációnak, ők érettségivel rendelkeztek, míg az idősebb korban érkezők közül sokan diplomával rendelkeztek. Ez nem mindig jelent előnyt, ahogy Interjúalany22 meséli: *„Minél magasabbról jössz, annál nehezebb, ahogy én látom. [...] Először is, az étellánc alján vagy. Még akkor is ha kúl voltál Magyarországon, mert 2-3 nyelvet beszélsz, itt ez nem egy újdonság. Itt ez nem újdonság. Nincsenek olyan munkák, ahol két-három nyelven folyékonyan beszélő embereket keresnek”*. Egy másik fontos ismérve a kulturális tőkének, és amiről Bourdieu is sokat írt, az a nyelv. Az izraeli bevándorlásnál természetesen főleg a héber nyelvtudást kell érteni ezalatt.

Én: És mit gondolsz, mi a titka a sikeres integrációnak, vagy ha visszamész Izraelbe, mit fogsz másképp csinálni?

Interjúalany50: [...] Öööö... Ezt [utalva az előtte elhangzottakra], és majd megpróbálok héberül beszélni. Mert ez volt a legnagyobb hibám. Amikor valaki héberül próbál – azok, akik nem hajlandóak semmit mondani, ők³ – még annak ellenére is, hogy mindenki beszél angolul, akadályokba fognak ütközni előbb-utóbb. Egy ideig elvagy [az angollal], de hosszútávon nem elég.

² Anélkül, hogy belemennék a részletezésébe, a közepes alatt azt értem, aki nem szenved hiányt anyagiakban, de nem is tud sokat tartalékolni.

³ Ez annak a jelzése, amikor az interjúalany megszakítja a saját gondolatmenetét.

A héber nyelvtudás azonban jelen lehet a Bourdieu által definiált kulturális tőke mindkét formájában: inkorporált és intézményesült. Izraelben – az interjúalanyaim elmondása alapján – nem feltétlen szükséges, hogy papírt tudjanak felmutatni erről, elég, ha héberül zajlik az állásinterjú, azonban a nyelv használata elősegíti az integrációt. Amikor arról kérdeztem az interjúalanyokat (mindkét alcsoportban), hogy szerintük mitől lesz Izraelben egy magyar integrációja sikeres, az egyik leggyakrabban említett indok a nyelvtudás volt – azonban csak az Izraelben élők csoportjában. A harmadik típusú, tárgyiasult kulturális tőkének talán kevesebb jelentősége van egy bevándorló helyzetében. Az, hogy hány könyvvel és egyéb tárggyal rendelkeznek, kevésbé segíti őket hozzá a sikeres integrációhoz. Az interjúkban ez a téma a magyarországi helyzettel való összehasonlítás kontextusában fordult elő. Például arról számolt be Interjúalany22, hogy milyen elképzelése volt a zsidókról korábban, és ez hogyan alakult át Izraelben: „*Steiner Kristóf⁴ beszélt erről az illúzióról, hogy a zsidók kulturált emberek. Mert Magyarországon ez tényleg így van. És ez sokkolta őt, hogy ez nem így van. És ez tényleg igaz. Nekem is volt egy ilyen illúzióm, hogy itt magasabb kulturális háttér van, de viszonylag hamar rájön az ember, hogy ez nem így van*”. Tehát a kulturális tőke e formájának és inkorporált formájának egyaránt talán kevesebb szerepe van, sőt, még hátrányos is lehet az izraeli integrációnál. Egy másik interjúalany (2) az inkorporált tőke felhasználatlanságáról számolt be:

Tudom, hogy a gyökereim itt vannak, a kultúrámm itt van. Nem, a gyökereim eltűntek, de a kultúrámm itt van. Ha valakivel elkezdek beszélgetni és a beszélgetés olyan, akkor József Attila és mindenféle más idézetek fognak feljönni: ez sose lesz meg Izraelben. Tudom, hogy van ilyen, láttam egy beszélgetést, ahol pingpongoztak különböző bibliai idézetekkel, ahogy mi is csináljuk a helyi idézeteinkkel. Ez nekem sose lesz meg. És ez rendben van. Mindig van valami, amit elveszít az ember.

Ami a társadalmi tőkét illeti, köztudott, hogy a bevándorlók hátrányt szenvednek a kapcsolataik hiánya miatt. Ezt kompenzálандó, mind családi, mind közösségi szinten igyekeznek pótolni – szerveződések és társadalmi hálózatok kialakítása révén (Portes 1998). Ennek egyik előnye a könnyebb munkához jutás. Ezt Sanders és Nee (1996) kutatása alátámasztja az amerikai kontextusban, míg az izraeli kontextusban sokan (például Rajzman & Semyonov 1998, Remennick 2003b) foglalkoznak ezzel. Azonban ahogy ez fokozottan igaz az orosz ajkú bevándorlókra, az Izraelben élő magyaroknál kevésbé észlelhető ennek jelenléte. (Természetesen ez összefüggésben van a magyarok kisebb számával és szétszórtabb földrajzi elhelyezkedésével.) Sőt, egy ezzel ellenkező jelenséggel találtam magam szemben: több interjúalanyom számolt be arról, hogy ők hogyan kerütek (vagy még mindig kerülnek) messziről a kint élő sorstársaik társaságát többnyire

⁴ Magyarországon is ismert celeb, aki jelenleg Izraelben él.

azért, mert „lehúzóknak találják őket”, vagy egyszerűen csak szerették volna gyakorolni a hébert, és ehhez a magyarok társasága nem megfelelő. Az előbbi kategóriához egy példa:

Én: Mit tudsz a magyarokról, akik Izraelben élnek?

Interjúalany19: Eleget ahhoz, hogy elkerüljem őket.

Én: Miért?

Interjúalany19: Nem tudom, mert nem viselkednek szépen.

Én: Volt valami rossz élményed?

Interjúalany19: Nagyon sok rossz történet van, nem is akarok beszélni róla. Ahogy mondtam, vannak magyar barátaink,⁵ de elkerüljük a nagyobb társaságokat. Nem nekünk való. Mi már asszimilálódtunk és nem tetszik nekünk ez a, tudod, pletykálás, egymás háta mögötti kibeszélése, kritizálása, stb. Ez egy nagyon magyar dolog és nem szeretjük. Lehet, hogy mi is ilyenek voltunk, de már nem. Remélhetőleg (nevet).

És egy példa a másodikra Interjúalany27-től:

Mondjuk úgy, hogy kerültem a magyarokat. Nem akartam folyton velük tölteni az időmet. Izraeliekkel voltam, hogy beszéljek és tanuljak. Az elején ez szándékos volt, és aztán mivel folyton izraeliekkel voltam előtte, utána is velük voltam feleségem is az. Csak most, mióta gyerekeim vannak, kezdtem el azon gondolkodni, hogy magyarokkal kéne lenni, hogy mástól is hallják a magyart, ne csak tőlem. Mások is vannak így, de nem találkoztunk

gyakran, mert mindenki máshol él, de ezen most dolgozni kell. (nevet)

Ezt az attitűdöt érdemes lenne megnézni más magyar bevándorló csoportoknál, hogy jelen van-e. Ezek alapján valószínűleg nehezebb egymásra számítani, egymás erőforrásait kihasználni a szó pozitív értelmében.

A tőkénél még érdekes lehet megemlíteni azokat, amik kontextus-specifikusak – Bourdieu nézőpontjához híven. Ezek megfelelhetők a szimbolikus tőkének, melyek a helyi értékeket képviselik. Idetartozik a hadseregben való részvétel, ami mind inkorporált, mind intézményesített tőke szintjén fontos: az elmondások alapján ahhoz, hogy valaki munkát találjon, könnyítő körülménynek számíthat, ha szolgált az izraeli katonaságban. Az integráció sikerességéhez szintén sokat számít: itt egyfelől meg lehet ismerni a társadalmat, barátokat lehet szerezni, és nem utolsósorban a legkönnyebb módja a nyelv elsajátításának – az elmondások alapján. Egy másik fontos kulcsa az integrációnak az állampolgárságra való jogosultság, mely kiegészül a zsidó léttel, hiszen Izraelben az állam és a vallás nincs elválasztva, tehát például, ha valaki zsidó temetőben szeretne temetkezni, ahhoz nem elég állampolgárnak lenni. A betérés sokszor előkerült az interjúkban. Ez szintén mindkét formában fontos lehet, de az intézményesült módja több interjúalanyomnál merült fel, mint maga a tudás, amit a betérési folyamat során elsajátíthatnak (ez kizárólag a vallásosoknál jött

⁵ Feleségével ment ki.

szóba: volt két interjúalanyom, aki kétszer csinálta meg a betérést, mert a magyarországit nem fogadták el kint, és az egyikük kifejezetten élvezte ezt a helyzetet). A helyes információkkal való rendelkezés is fontosnak bizonyult, amit kizárólag azért említek meg itt külön, mert az izraeli bevándorlás egy specifikus helyzet a már korábban is említett kedvezményes bevándorlás politika miatt. Sőt, a bevándorlásra való ösztönzést közvetlenül és közvetve a Szochnut végzi, ahol – egyesek elmondása szerint – nem teljesen a valóságnak megfelelő információkat kapják a bevándorlás előtt állók.⁶ Ezt is említették mint visszatérésre való okot.

Habitus

Habitusukat tekintve, a magyarok (pontosabban az interjúalanyaim) stratégiái nagyon eltérőek. Egy részük – és ahogy említettem egy nagy részük – visszajön (vagy továbbmegy, vagy visszajön, és azután megy csak tovább), ők azok, akik valószínűleg – és ez egy másik munkahipotézisem – nem, vagy csak kevésbé tudtak változtatni a habitusaikon. Ezt egy fenti interjúalanyom idézetéből láthattuk (ld. a 93. old. közepén). Bourdieu elméletében – antimarxista lévén – azt próbálja bizonyítani, hogy az emberek viselkedését nem az határozza meg, milyen társadalmi osztályba születtek, hanem, hogy milyen társadalmi potenciállal rendelkeznek. A habitusaink tehát mindig ugyanolyanok lesznek, hiába váltunk környezetet. Úgy tűnik, hogy ezzel vannak, akik könnyebben tudnak együtt élni, ők ott maradnak, és vannak, akik kevésbé – ők a visszatérők és ők vannak többségben.

Konklúzió

Az interjúalanyaim főleg egyéni utakon tartják meg az identitásukat, az oroszokkal szemben, akik csoportosan is megtehetik ezt.⁷ Ez főleg a kultúrafogyasztásban és a nyelv átadásában merül ki. A kultúrafogyasztás alatt a magyar nyelvhasználatot, magyar ételek fogyasztását és ennek fontosságát, stb. értem, a nyelv átadásán pedig a gyerek magyar nyelvre való tanítását.

A többségi társadalomhoz képest – elmondásaik szerint – magasan képzetek, több az általános tudások, mint a helyieknek. Tehát itt inkább az inkorporált tőkéről van szó, semmint az intézményesültről. Gazdasági tőkéjüket tekintve azonban nyilvánvalóan kedvezőtlenebb helyzetben vannak hozzájuk képest, ám ha a többi bevándorló csoport-

⁶ „A Szochnut (The Jewish Agency For Israel) elsődleges célja, hogy kapcsolatot teremtsen Izrael és a diaszpóra zsidósága között. Eredetileg cionista szándékkal hozták létre közel száz éve, a mai napig is az Izraelben letelepedni vágyók legfőbb segítője” (ld. <http://www.szochnut.hu/szochnut>)

⁷ Orosz nyelvű iskolába adják a gyerekeiket, orosz közösségben élnek le akár az egész életüket, stb. Erről bővebben lásd például: Remennick 2002, 2003a, 2003b, 2003c; Amit 2012; Ben-Rafael 2006.

hoz hasonlítanánk őket, ez nem lenne ilyen egyértelmű. Az izraeli társadalom alapvető közel-keleti (mizrahi) és kelet-európai (askenázi) eredetű zsidók közti megosztottsága és egyenlőtlensége miatt a magyarok a privilegizált csoporthoz tartoznak alapértelmezett helyzetben, vagyis anélkül, hogy bármit tennének érte. Ebből fakadóan tehát például az etiópokhoz és irakiakhoz képest jobb helyzetben vannak. Egy másik fontos szempont a küldő ország gazdasági helyzete: így az amerikaiakhoz és franciákhoz⁸ képest már inkább rosszabb helyzetben vannak – legalábbis induláskor.

---

⁸ Annak ellenére, hogy a franciák között sok a szefárdi eredetű.

Bibliográfia

- Ager, A. – Strand, A. (2008) Understanding Integration: A Conceptual Framework. *Journal of Refugee Studies*, 21(2):166-191. doi: 10.1093/jrs/fen016
- Amit, K. (2012) Social Integration and Identity of Immigrants from Western Countries, the FSU and Ethiopia in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 35(7):1287-1310.
- Amit, K. (2010) Determinants of Life Satisfaction Among Immigrants from Western Countries and from the FSU in Israel. [Az élettel való elégedettség meghatározó FSU és nyugati országokból érkező bevándorlók között Izraelben.] *Soc Indic Res* (2010) 96:515-534. DOI 10.1007/s11205-009-9490-1
- Ben-Rafael, E. (2006) *Building a Diaspora: Russian Jews in Israel, Germany and USA*. Boston: Brill.
- Bourdieu, P. (1999) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 156-177.
- Bourdieu, P. (2002) *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bourdieu, P. (2010). A társadalmi rétegződés. Digitális Tankönyvtár. Mentés: 2016. június 11-én: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch04s02.html
- Castles, S. – Miller, M.J. (2014) The age of migration: International population movements in the modern world. [A migráció kora: nemzetközi lakossági mozgások a modern világban.] New York, Guilford Press.
- Elias, N. (2004) *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.
- Friedmann, J. (2002) "Placemaking as project? Habitus and migration in transnational cities". In Jean Hillier – Emma Rooksby (eds). *Habitus: A Sense of Place*. Aldershot: Hants, 299-316.
- Kelly, P. – Lusic, T. (2006) Migration and the transnational habitus: evidence from Canada and the Philippines. [Migráció és transznacionális habitus: bizonyíték Kanadából és a Fülöp-szigetéről.] *Environment and Planning*, 38:831-847.
- King, R. – Skeldon, R. (2010) 'Mind the Gap!' Integrating Approaches to Internal and International Migration. [Vigyázz! Integráló megközelítések az országon belüli és nemzetközi migrációhoz.] *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10):1619-1646. doi: 10.1080/1369183x.2010.489380
- Kovács A. (2004) Jews and Jewry in contemporary Hungary: results of a Sociological Survey. [Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon: egy szociológiai survey eredményei.] András Kovács (szerk.) *JPR Reports* 1.

- Kovács A. (szerk.) (2011) *Magyarrá válni: bevándorlók honosítási és integrációs stratégiái*. Budapest: MTA.
- Lareau, A. – Weinger, E. B. (2003) Cultural Capital in Educational Research: a Critical Assessment. [Kulturális tőke az oktatás kutatásában: egy kritikus értékelés.] *Theory and Society* 32 (5–6):567-606.
- Leshem, E. – Shiron, M. (2004) The Soviet Immigrant Community in Israel. [A szovjet bevándorló közösség Izraelben.] In Uzi Rebhun – Chaim I. Waxman (szerk) *Jews in Israel: Contemporary Social and Cultural Patterns* [Zsidók Izraelben: Mai társadalmi és kulturális minták.] Hanover: Brandeis University Press.
- McKay, D. (2001) Migration and masquerade: gender and habitus in the Philippines. *Geography Research Forum* 21:44-56.
- Péter Z. (2005). Helyváltozások és habitus. In Kovács Nóra (szerk.) *Tanulmányok a diaszpóráról*. Budapest: Gondolat – MTA Nemzeti Etnikai Kisebbségkutató Intézet, 30-40.
- Portes, A. (1998) Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24:1-24.
- Raijman, R. – Semyonov, M. (1998) Best of Times, worst of times and occupational mobility: The case of Soviet Immigrants in Israel. [Jó idők, rossz idők és foglalkozási mobilitás: az Izraelben élő szovjet bevándorlók esete.] *International Migration*, 36(3):291-312.
- Remennick, L. (2002) Transnational Community in the Making: Russian Jewish Immigrants of the 1990's in Israel. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28(3):515-530.
- Remennick, L. (2003a) A Case Study in Transnationalism: Russian Jewish Immigrants in Israel of the 1990s. In Rainer Münz – Rainer Ohliger (eds.) *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and the post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. London: Frank Cass, 370-384.
- Remennick, L. (2003b) What does integration mean? Social Insertion of Russian Immigrants in Israel. *Journal of International Migration and Integration* 4(1), 23-49.
- Remennick, L. (2003c) From Russian to Hebrew via HebRush: Intergenerational Patterns of Language Use among Former Soviet Immigrants in Israel. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 24(5):431-453.
- Sanders, J. M. – Nee, V. (1996) Immigrant self-employment: the family as social capital and the value of human capital. [Bevándorlók önalkalmazása: a család mint társadalmi tőke és az emberi tőke értéke.] *American Sociological Review*, 61(2):231-249.
- Szívós P. (2009) Az elsődleges és másodlagos habituszociológiai és tudományszociológiai fogalma a személyes és a hallgatólag tudás elméletének szemszögéből. *Polanyana*, 1–2:29-52.

Tsuda, T. (2009) "Why Does the Diaspora Return Home?". In Takeyuki Tsuda (szerk.) *Diasporic Homecomings: Ethnic Return Migration in Comparative Perspective* [Miért megy haza a Diaszpóra? Diaszporikus hazajövetelek: visszatérés etnikai összehasonlításban], Stanford, CA: Stanford University Press, 21-43.

Vácz G. (2014). *In-betweenness: is Hungarian aliyah a migration phenomenon?* Retrieved from CEU Sociology Department master theses. (2014/16).

Surányi Ráchel PhD-hallgató az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és 4 éve az Izraelben élő magyarokat kutatja. Három hónapot élt Izraelben Erasmus+ ösztöndíjasként, és korábban is volt ott terepmunkát végezni. Junior kutatóként két nemzetközi kutatásban is részt vett, melyeknek fő témája a kisebbségi identitás volt. Szabadidejében önkéntesként részt vesz különböző nemzetközi és helyi projektekből, melyek az interkulturális, illetve vallásközi együttélést segítik elő.

A FÉRFIAK NŐTÖRTÉNELME

Arisztotelész és a nemi hierarchia

A matriarchátus bomlása után kialakuló polisz-társadalomban Platón a nők és férfiak egyenlőségét nem kérdőjelezte meg, sőt elképzelhetőnek tartotta a nemi szerepek felcserélődését (pl. gyermeknevelés). Korában némileg érezhető volt a matriarchátus hatása, de a későbbi tanítványok időben és gondolatiságban eltávolodtak a korábbi rendtől. Az ész, az érzelem hierarchiájának elterjesztése révén vált magasabb rendűvé a vezető /férfi/ ész, és lett mesterségesen leértékelt a vezetett /nő/ érzelem sztereotípiája. (Nő és férfi elvi azonosságának nézete, és a nemek egyenlőségre törekvése legközelebb a XIX–XX. században jelent meg.)

Platón tanítványa, Arisztotelész a férfi–nő kérdésében radikálisabb irányt követett mesterénél – nyíltan szembefordult például (az) *Az államban* leírt nő-, gyermek- és vagyongözösségi rendszerrel –, és az általa közvetített nemi paradigma az európai kultúra meghatározó elemévé lett. Napjaink társadalmi nemi berendezkedése is e töről fakadhat, miszerint a férfiak a hatalom- és haszon-orientált szférában tevékenykedjenek, a nők pedig kiszolgálóként a háttérszférában. Az alább idézett diskurzusok nyilvánosság előtt hangzottak el, s a nőkre mért negatív hatásuk felbecsülhetetlen volt, mivel az írástudók terjesztették, a hallgatóság pedig leginkább kritika nélkül elfogadta a rétor véleményét. Az alábbiakban igyekszem ennek nyomait bemutatni, az idézetek nagy része Arisztotelész: *Politika* című művéből származik. Arisztotelésznek a nemekkel kapcsolatos állításai közel sem voltak oly alaposak és helytállóak, mint más területen megalkotott szellemi hagyatéka. A férfihatalom aprioritásából fakadó premisszákat ellenpróba nélkül jelenítette meg, amelyek univerzalitását a követő évszázadokban sem kérdőjelezték meg. A társadalmi rend ismertetésében leszögezte: az állam olyan közösség vagy társulás, amelyet férfiak és nők, szabadok és szolgák alkotnak, viszonyuk minden szinten kölcsönös, de közöttük minőségbeli különbséget kell tenni:⁹

„A hím és a nőstény viszonya természettől fogva az, hogy amaz erősebb, emez gyengébb, amaz uralkodó, emez az alárendelt elem. S szükségszerűen így kell ennek lennie mindenütt az emberek között is. Akik közülük annyira különböznek másoktól, mint a lélek a testtől vagy az ember az állattól (ennyire vannak azok, akiknek munkája nem más, mint testüknek foglalkoztatása, s ez az ő legértékesebb teljesítményük), azok

⁹ Arisztotelész, 1994:5.

természet szerint szolgál, akiknek javukra van, ha amazok vezetésének alárendelik magukat”.

Arisztotelész a nők alacsonyabb státusát egyfajta *természetes hierarchiaként* kezelte, a közéletből, és a politikából pedig kizárta a női érdekvérvényesítést. Szerinte férfi és nő *eredendő* természete miatt nem lehet egyenlő, amely jelleg veleszületett esszencia. A nők vezettségét *politikai* szükségszerűségnek, a társadalmi működést támogató és előrevivő felosztások közé sorolta, viszont különbséget tett a gyermek vezetése és az asszony vezetése között. Előbbit szeretettelisége, és az idősebb jogán (szülő) gyakorolt hatalmánál fogva magasabb rendűnek tartotta, mint a nők vezetését. A későbbiekben ehhez csatlakozva kifejlődött a női- agy és a férfi- agy megkülönböztetését hirdető az esszencialista felfogás, miszerint: a férfias értelem – nőies érzelem, az erény – bűn egymást kizáró bináris nemi oppozíció.¹⁰ Arisztote-

¹⁰ Az esszencializmus lényege, hogy a dolgok kétféleképpen rendelkezhetnek tulajdonságokkal. A férfi és nő fogalompár eredetileg az eltérő testi jegyeket jelezte, a biológiai különbség alapját képező elsődleges és másodlagos jelleg szerint. Ezáltal a társadalmi nemi szerepek taglalásakor más háttértartalmat foglalt magában például a női- munka, és mást a férfi- munka fogalma. Az azokhoz kapcsolódó sztereotípiák preconcepciók képében jelentek meg, és fizikai adottságok figyelembevétel nélkül behatárolták, mely munkákat végezzenek férfiak, és melyeket nők. A felvetést – ahogyan a hasonló, egyoldalúan meghatározott állítás – számos kételyt vetett fel, közülük csak egy: ha a sztereotípiák szerint a férfimunka értékesebb a nőinél, a dolgozó kvalitása is behatárolttá válik, és a képességek, teljesítmény figyelembe vétele nélkül hatalmi hierarchia alakul ki. Nagl-Docekal 2006:175-184.

lész az erkölcs tekintetében is különbséget tett:

*„...nem ugyanolyan az asszonyi józanság, mint a férfiu, de a bátorság és az igazság sem ugyanolyan, mint ahogy ezt Szókratész gondolta, hanem az egyik fajta bátorság vezetésre, a másik engedelmességre van hivatva, s ugyanígy a többi erény is”.*¹¹

A férfi–nő ellentétpár megalkotása, és hierarchikus viszonyának felvázolása is ilyen alapokon nyugodott, amelynek elutasítása a feminista hatalomkritika alaptétele lett.¹² A kontradiktórus ellentétpárok absztrakciója, mint például a test és lélek, a forma és anyag, a jó és rossz, az értékes és értéktelen, a világos és sötét, pozitív, ill. negatív besorolással beépült a férfi–női viszonyrendszerbe, és a nemek interakciójának meghatározó logoszává vált. Mindez kiegészült azzal az esszencialista megállapítással, hogy: *„a férfi természeténél fogva inkább vezetésre hivatott, mint a nő, hacsak nem természetellenesen fejlődött”.*¹³ A nemek ekképpen kialakított társadalmi rendjét univerzális axiómaként kezelték. Arisztotelész:

„Ha aztán egyetlenegy férfi vagy többen, de mégsem annyian, hogy a teljes városállamot alkothatnák, annyira kimagaslanak erényeikkel, hogy velük (...) az összes többi polgárok kiválósága és politikai képessége együttvé-

¹¹ uo. II. k 126 0a

¹² Arisztotelész: uo. és ld. még: Arisztotelész – Metafizika. Nagl-Docekal, 2006: 175-195

¹³ Arisztotelész, I. k 125 9b

ve sem mérhető össze; akkor nem szabad őket a városállamnak csupán alárendelt részeseiül tekintenünk; mert rájuk nézve igazságtalanság volna, ha másokkal csak egyenlő elbánásban részesítenénk őket, amikor azoktól erény és politikai képesség szempontjából annyira különböznek; hiszen ilyen férfi az emberek között istenszámba megy”.¹⁴

Az ekképpen kialakított *nemi hierarchia* női szemszögből nézve tehát ugyanolyan polarizált hierarchikus rendszerként is értelmezhető, mint az arisztokrácia, melyben egy bizonyos kiválasztott csoport uralkodik egy másik csoport fölött. Nemi arisztokrácia esetén – ellentétben a klasszikus értelemben vett, csekély létszámú arisztokrata réteggel – az uralkodók száma nagyjából azonos azokkal, akiken uralkodnak (férfiak–nők). Magyarozatként sokat közvetített *idea* volt, hogy a nő függőségben tartása, alávetése, és kiskorúsítása a közjó érdekében történik, amely szöges ellentétben állt az aktuális paradigma, a demokrácia alapelveivel. Arisztotelész:

„A demokráciát nem szabad csak úgy általában meghatároznunk, mint egyesek szokták, hogy az olyan alkotmány, melyben a többség van hatalmon (...), majd pontosított: (...) az a demokrácia, amikor a szabad emberek kezében van a főhatalom.”¹⁵

Szókratész, a férfi–női erények tekintetében megengedőbb volt Arisztotelészénél. Szerinte a férfiúi és az asszonyi erény között mindössze fokozati, nem pedig minőségbeli különbség van. Enyhébb véleményét azzal támasztotta alá, hogy a kor egyik hatalmi kiváltságának számító közös étkezési lehetőséget a nőknek is megadta volna. Arisztotelész viszont ellenzett minden kiváltságot és egyenlőséggel kapcsolatos elgondolást, mert az, szerinte túlságosan családias városállamokhoz vezetne. Továbbra is kitartott eredeti véleménye mellett: a nő a „*legelvetemültebb és legvadabb, s a nemi élvezetben és az evésben a legaljasabb lény*”.¹⁶

A patriarchátusban a férfiközpontú gondolkodás elterjedt és stabilizálódott. Arisztotelész szerint, a társadalomban az alávetettek lázadásának oka általában a következő lehet:

„Meg kell határoznunk: milyen viszonyok közt keletkezik forrongás, mi célból, és harmadszor, mi az eredete a politikai zavaroknak és az egymással szemben folytatott harcoknak. (...) Az egyik fél ugyanis az egyenlőségért küzd s azért támaszt zavart, mert úgy véli, hogy bár egyenlő jogú azokkal, akik egyre jobban fölébe kerekednek, mégis hátrányos helyzetben van; a másik fél pedig az egyenlőtlenségért és a maga érvényesüléséért harcol, mert úgy véli, hogy bár másokkal éppen nem tekinthető egyenlőnek,

¹⁴ III. k. 128 4a.

¹⁵ uo.: IV. k.129 0a (4)

¹⁶ uo.

mégsem jut annyihoz, amennyihez a vele egyenlők, hanem még kevesebbhez (ez a törekvés pedig lehet jogos, de jogtalan is); ha rosszabb sorban vannak, azért zavarognak, hogy egyenlők legyenek, ha meg már azok, akkor azért, hogy még többjük legyen”.¹⁷

Szerinte az elégedetlenség és viszálykodás általában valamely haszon vagy köztszetelet érdekében történik, mely ilyenolyan mértékben hatalomszerzéssel vagy annak megtartásával jár. Az arisztokráciában előforduló nézeteltérések a hatalomgyakorlásból kiszorított felek elégedetlenségéből adódik, amikor a vezető tisztségek megszerzése még a rátermettek között is csak kevesek privilégiuma. Az alkotmány idővel engedményt tesz a változást követőknek, és átalakul, a lázadók elérik céljukat. Ilyen eredmény azonban, Arisztotelész megítélésében, nem lehet női diadal, ezért az esetleges női hatalmat a demokrácia extrém állapotaként írta le:

„A szélsőséges demokráciában észlelhető jelenségek is türannikusak: asszonyuralom a családban, hogy aztán a férjükről mindent besúgjanak, aztán a rabszolgafegyelem meglazítása ugyanezen okból, mert szolgák és asszonyok nem fondorkodnak a türannoszok ellen, sőt, ha jól megy soruk, szükségszerűen jóindulattal vannak a türannisz és a demokrácia iránt (hiszen a nép maga is egyeduralomra tör). Ezért mindkettőjük előtt nagy a

becsülete a hízelgőknek, a demokráciában pedig a népámítónak (a démagógosz ugyanis hízeleg a népnek), a türanniszban viszont azoknak, akik megalázkodnak; és éppen ez a hízelgő ember munkája”.¹⁸

A hatalom és a megegyezés tekintetében felvázolta a megoldást, és a nemi hierarchiában értelmezhető módszert írt le az esetleges nemi demokrácia mint diszfunkció működésére:

„(...) Mert hiszen nem is lehetnek valami kiválóak annak tettei, aki legalábbis annyira nem különbözik polgártársaitól, mint a férfi az asszonytól, az apa a gyermekeitől, az úr a szolgájától; és aki valamit egyszer megszegett, az aztán később már nem hozhat helyre annyit, mint amennyire eltávolodott az erénytől. Az egymáshoz hasonlóknál viszont az a helyes és igazságos, ha váltják egymást, mert hiszen éppen ebben áll az egyenlőség és a hasonlóság, mert az egyenlőtlenység az egyenlők és a különbözőség a hasonlók között természetellenes, márpedig semmi természetellenes nem lehet nemes”.¹⁹

Tehát asszonyra díszít továbbra is a hallgatagság hozhatott, mely viszont erénytelenségnek számít a férfikörökben, mivel akkor 'ő, olyan kifejejetlennek tűnne, mint a tudatlan gyermek.²⁰

¹⁸ V. k. 131 3b.

¹⁹ VII. k. 132 5b

²⁰ Morus, 1989: 65

¹⁷ V. k. 130 2a

in summa

A matriarchális társadalmak megítélése vegyes, mivel létezését a kortárs, hasonló államberendezkedések jelenléte ellenére is mindössze a matrilineáris leszármazással kapcsolatban tárgyalják. A klasszikusként leírt matriarchátusban a hatalom a nők kezében van. Kiváltságos helyzetük olyan automatikusan és praktikusán jelenlévő struktúra, amely szilárd alapot ad a létfenntartáshoz és a fajfenntartáshoz. Az őskori és a modern korokban jelenlévő matriarchátust hierarchikus, de hatalmi erőszakszervezet nélküli formulaként vázolják fel, melyben nem az agresszió és az erőszakos tulajdonszerzés dominál. Ismeretlen a bűnözés és a nemi erőszak fogalma, s nincsenek hatalommegszilárdító állami intézmények és központi vallási szervezetek.

A patriarchális eszmék szerint a közéletiben- és családi életben, a matriarchátus bukása óta eretnek gondolatnak számított a nem férfi uralkodó, vagy vezető megválasztása, és a nemi viszonyok nézőpontjából a fent említett erények (elvárások) potentát birtokosai kizárólag csak férfiak lehettek. Az ember, a nép terminológiája a férfiak csoportját jelölte, és a nemzetség létrehozásában jelentős szerepet játszó nőket, anyákat kihagyták fogalmából. A nőket és gyerekeket a birtokviszonyokba, a férfiak javai közé sorolták.

A társadalmi rendet és az alá-fölérendeltségi viszonyokat a hatalomgyakorlás módja felől határozták meg. Az ókori társadalmakban a teljes jogú polgár státusának elnyeréséhez mindössze férfinak kellett születni, és a cenzusban harmad-negyedíziglen igazolni a polgári származást.

A származási és vagyoni státus mellett privilegizált területté vált a műveltség, nők részvétele nélkül. Ily módon kialakulhatott egyfajta nemi arisztokrácia, a hatalom egyedüli birtokosa a férfit lett.

Ezután fölmerülhet egy államszervezési kérdés: a modern demokráciában a nők egyenlőségének és jogainak rendszere épülhet-e olyan ókori struktúrára, melyben a teljes társadalom másik felét alkotó népesség (a női) nem képviseltetheti magát egyenlő és igazságos arányban a közéletben?

Kulcsszavakban: Női sztereotípiák: negatív nemi megítélés, alávetettség, az anya és az anyaság értékelése csökken, önállótlanág, háttérszerepek, közéleti tevékenységektől elzártság, műveletlenség. Férfi sztereotípiák: pozitív nemi megítélés, hatalomgyakorlás, apakultusz, határozottság, közéleti szerepek, műveltség, alkotás.

Őseredeti modernitás

Gazdaság és társadalom

Az ókorból napjainkba történő átkötéssel az arisztotelészi kori nemi sztereotípiák, valamint a mai nők negatív megítélésnek hasonlóságát szeretném bemutatni. Az alábbiakban

összehasonlítom az ókori patriarchátusban kialakított női szerepköröket a napjainkban ismert tudományos közgondolkodók által vázolt elvárásokkal. E fejezetben Weber és Tönnies gazdasági-szociológiai, Simmel és Foucault etikai, Comte-Sponville általános paradigmaalkotó megállapításait idézem. A szövegekben a tudományosság és a nyelvezet fejlődött, a férfias nézőpont maradt, amely apriori igazságként kezelte a hatalom férfi általi birtoklását, kinyilvánítási agresszióját és a társadalmi nemi szerepek szilárdságát.

Max Weber *Gazdaság és társadalom* című munkájában a patriarchátus kialakulásának és megszilárdulásának stációit taglalta. Különbséget tett a *közösség* és a *társadalom* fogalmai között, és a társadalmi cselekvéseket szubjektív értelmük szerint határozta meg. E két alapegység szétválasztásánál ő szintén az ókori demokráciákból ismert nemi sztereotípiákból indult ki, s bár több ponton hivatkozott rá, nem ismerte el semmiféle gazdaságilag és szociológiailag értékelhető államberendezkedés létezését az apajogú társadalmak előtt (matriarchátus).²¹ Weber a nemek jogegyenlőségének csíráját a spártai kényszer-berendezkedéshez hasonlította, amikor a háborúskodó férfiak helyett nők és anyák vezették a ház-

tartást, olykor a közösséget, ami szerinte összeférhetetlen a patriarchális elvekkel:²²

„A házközösség a tisztelet és a tekintély őseredeti formája, (...) alapja 1. az erősebbek és 2. tapasztaltabbak 'tekintélyének' azaz: a férfiak tekintélyének az asszonyokkal és a gyermekekkel szemben, a harcra készek és munkaképesek tekintélyének a védtelenekkel és munkaképtelenekkel szemben, a felnőttek tekintélyének a gyermekekkel szemben és az öregekének a fiatalokkal szemben”.

Az őseredeti társulási formának a tartós szexuális közösségre alapított családformulát tartotta: apa, anya és gyermek közösségét. Szerinte a közösségi kapcsolatok közül csak az anya és a gyermek közötti reláció valódi és őseredeti, mivel a gyermekről gondoskodik mindaddig, ameddig önállóan táplálékszerzésre nem lesz képes.²³ Weber pozitívan nyilatkozott a *háZRól*, a *háztartásról*, a *házasságról* és a *házközösségekről*. Leszögezte, hogy a házközösség koránt sem primitív szervezet, mivel működtetésének feltétele a tervszerű gazdálkodás (pl. növénytermesztés), melyet nagyrészt a nők szerveztek és irányítottak. Ugyanakkor több helyen hevesen tiltakozott a matriarchátus fikciója ellen, és alaptézisként értékelte a patriarchátus hatalomrendszerét:²⁴

²¹ E ponton fölmerül a kérdés: Weber szerint a tradíció milyen időintervallumon belül értékelhető, és minek alapján mondható hitelesnek? Például a Platón és az Arisztotelész meghatározta androcentrikus társadalomberendezkedés, amely a polisztársadalmak mesterséges megalakításával, és a matriarchátus tradícióinak figyelmen kívül hagyásával, ilyenformán: előzmények híján jött létre, autentikusnak, illetve legitimnek tekinthető-e?

²² Weber, 1992: 58-65

²³ Id. uo.: érdekes pl. a „tejtestvérek” elnevezés, ami nem első sorban a közös szoptató anyát jelenti, hanem azokat a családon belül nevelkedő gyerekeket, akikről gazdaságilag közösen gondoskodnak.

²⁴ Weber, uo. 100

„Különösen az a hipotézis tarthatatlan, mely szerint az 'anyajog szerinti házasság' hajdan egyetemesen uralkodó forma volt. (...) A patriarchális uralomban a személyes alávetettség biztosítja az úr által bevezetett rendszabályok legitimitását, és csupán az úri hatalom tényét és korlátait kell 'normáktól' eredeztetni –, de nem lefektetett normáktól, hanem olyanokból, amelyeket a tradíció szentesít”.

A női önállósodás egyik formája volt a klasszikus patriarchátus idején, hogy amikor a ház ura távol került otthonától vagy meghalt, hatalma teljes egészében az otthon maradt új uralkodóra szállt, miáltal az alávetettek teljes birtoklási jogát is gyakorolhatta. Weber megjegyezte, hogy olykor valamelyik anya önálló autoritást próbált kiépíteni magának, melynek oka szerinte az volt, hogy: *„a nő volt a tulajdonképpeni 'gazdasági' feladatok legősibb végrehajtója – művelte a földet és elkészítette az ételeket, vagyis állandóan gondoskodott a táplálékról”.* E ténnyel elismerte a nők komplex családfenntartói képességét, habilitását, és az oikosz életének megszervezését, miáltal a nő méltán érezhette volna magát egyenrangúnak a férfiak megszervezésében. Ezek szerint, a női önállóság a korabeli közösségi életben is megnyilvánult, és ha rejtetten említve is, de jelen volt a későbbi, a középkori társadalmak működését elemző leírásokban is. Weber:²⁵

„Ugyanerre utal az az olykor előforduló szokás is, hogy a férj és feleség hátat fordít egymásnak, vagy hogy teljesen külön eszik, és az is, hogy a politikai szervezeten belül a férfiszervezet mellett önálló asszonyszervezetek vannak, saját törzsfőnöknőkkel”.

A tiszta patriarchátus rendjének megingását Weber a *patrimoniális* rend kiépülésével magyarázta, mely a következő: *„...amikor tehát a ház fiainak vagy más függő helyzetben lévő tagjainak földet és esetleg felszerelést adnak, s ennek következtében decentralizálódik a házon belül a hatalom”.*²⁶ A társadalmi rétegekre kivetett, politikai értelemben vett patrimoniális uralmi rendszerben pedig:²⁷ (ld. még itt²⁸)

„...az alattvalót csupán az úrért, és az úr szükségleteinek fedezéséért létező lénynek tekinti, és ilyenformán közel áll hozzá az a felfogás is, amely szerint az alattvaló létének értelme nem más, mint az általa végzett gazdasági tevékenység, vagyis az, hogy képességei szerint teljesítse az úrnak járó köz- és munkaszolgálatot”.–

²⁵ Weber, uo.

²⁶ Weber, uo.: 106

²⁷ Weber, uo.: 118

²⁸ Ezzel együtt kialakult a tradicionális alapokra helyezett földesúri hatalom, ami egyoldalúan felbontható kötelékbe rendezte alávetettjeit. A földesúri hatalom szinte semmiben sem különbözött a szűkebb oikoszban gyakorolt hatalomtól, az úr olykor fizikai kényszerrel, illetve fizikai fölényének biztos tudatában ért cél. Mindez vonatkozott a jobbágyokra, gyerekekre és nőkre egyaránt, akik az úr tradicionális hatalmát magától értetődő *legitim jognak* tartották. A szolgálat mindenkinek egyformán kötelező volt, hacsak az uralom birtokosa (valójában: *házbirtokos*, vö. háziúr) másképp nem rendelkezett. A munkaszolgálatot úgy lehetett zökkenőmentesen biztosítani, ha nemcsak örökletes pozíciók (tradíciók) kötötték az alávetett feladatainak ellátására, hanem e célra létrehozott szervezetek kérik számon tőlük (pl. céh, egyesület vagy más, de mindenképpen az uraság által létrehozott szervezet, amelyet később ő maga szabályozott, illetve hozott kedvező helyzetbe). Hatalomtechnikai szempontból bevált módszer, hogy az uraság (főnök, vezető vagy családfő, sohasem nő személyében) hatalmának alávetett személyekből állítja ki megbízottjait, akik ellenőrzik az alávetetteket.

Weber több helyen *általában* említette uralkodó és alávetett viszonyát, melyben az uralkodó a férfi, az alávetettek pedig férfiak és nők, akiken belül jelen van még egy lépcsőfok, ahogyan az ókorban is: az alávetett férfiak alávetettjei a nők, akik a hatalomból eleve kizárás mellett, saját köreik férfijainak is alávetettek, vagyis a többes alávetettség rendszerében élnek. Patriarchátus vagy patrimonialis rend – a hatalmi-uralmi rendszer birtoklása szempontjából indifferens. Weber androcentrikus hatalom-definíciója bár nem kifejezetten a férfi–női kapcsolatok taglalására irányult, általánossága és praktikus használata révén párhuzamosságokat mutat a férfi–női viszonyrendszeren belül kialakított határokkal. Területei kulcsfontosságúak: politika, gazdaság, intim szféra.

A dominanciáról alkotott elméletében éles határvonalat húzott a hatalom és az uralom között. Szerinte a különbség közöttük, hogy a *hatalom* érvényesítése a fizikai kényszer *fenyegetettségére* épül, míg az *uralom* a társadalom tagjainak azon *meggyőződésére*, hogy az őket vezető kormányzat legitim. A hatalom esetében a hatalomgyakorló közvetlenül kívánja érvényesíteni akaratát, míg az uralomban az úr, a cselekvő viselkedését befolyásolja oly módon, hogy a cselekvő önszántából, saját maga akarjon az uralomgyakorló elképzelései szerint cselekedni. A hatalom a társadalmi kapcsolatok egyik megjelenési formája akkor, ha „*van rá esély* – így Weber –, *hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul az esély*”. Az uralomnak első sorban funkcionális iránya van, hiszen az uralkodó akaratát a másik fél cselekvésére kényszeríti, mellyel saját érdekeit előtérbe helyezi, illetve hasznát általa kívánja növelni: ²⁹

„Az uralom, mint azt rövidesen kifejtjük, különleges esete a hatalomnak. Ahogy a hatalom más formáira, úgy különleges esetére, az uralomra is igaz, hogy birtokosának egyáltalán nem kizárólag – de még csak nem is többnyire – az a célja, hogy uralmát tisztán gazdasági jellegű érdekeinek szolgálatába állítsa, az pedig kiváltképpen nem mondható el róla, hogy birtokosa netán csak azt akarná elérni, hogy kielégítően el legyen látva gazdasági javakkal”.

Az uralom kialakulásának mechanikája Webernél:

érdek-konstelláció folytán:	általában monopolhelyzetben alakul ki; birtoktulajdonra vagy jártasságra épített hatalomérvényesítés
autoritásból kialakuló/eredő:	parancsadási hatalomból fakad, és engedelmességi kötelezettséget követel; érdekektől független alapkövetelmény (pl. a ház atyjának ura)

²⁹ Weber, 1992/2/3:47

Eszerint jelentős különbség mutatkozik az érdeken alapuló uralom (pl. piaci érdek), és az autoritáson alapuló uralom (pl. családban a családfőé) között. Előbbi a haszon megszerzésére koncentrál, utóbbi viszont a cselekvők egyéni érdekeit figyelmen kívül hagyó engedelmessegre épül. Tiszta formában, az érdekkonstellációból és az autoritásból eredő uralomszerzés esetében is jelen van az engedelmeskedő érdeke az engedelmeskedéshez. Weber az uralom két pólusára egyfelől az *uralkodók* autoritását és legitimitásra hajló igényét, a másikkra pedig a *cselekvők* engedelmessegre mutató hajlandóságát helyezte, és az uralom fogalmát szűkebb formában használta:³⁰

„Az uralkodó személynek vagy személyeknek a kinyilvánított akarata ('parancsa') befolyásolni kívánja, és ténylegesen befolyásolja is mások (az 'uralomnak alávetett' személy vagy személyek) cselekvését, aminek eredményeképpen ez a cselekvés – társadalmilag releváns számú esetben – úgy megy végbe, mintha az uralomnak alávetettek a parancs tartalmát önmagáért tették volna cselekvésük maximájává ('engedelmes-ség')”.

A nagy szervezetekben tehát általános szabályok biztosítják a vezethetőséget, és az emberek annak megfelelően, egymás cselekedeteire építve koordinálják tevékenységüket, igazodnak a közös kultúrához és morálhoz. Weber szerint e tevékenységek mikroszinten nem igényelnek különösebb irányítást, az alapszabályok és normák a közgondolkodás részét képezik, a nagyobb társulások tevékenységét azonban a működés elvi tisztasága és hasznossága érdekében szabályokhoz kell kötni. Hangsúlyozta, hogy az emberek tömegei kizárólag eszerint, vagyis *racionális uralom* segítségével irányíthatók, melynek feltétele, hogy csoportjai az uralom legitimitását önként elismerjék, valamint, hogy alkalmazkodni és engedelmeskedni akarjanak. A Weber által konstituált *legitim* uralmi formák:

1. *Racionális uralom*, amelynek alapja a tételes rendnek, s az általa az uralom gyakorlásával megbízott emberek utasítási jogának legalitásába vetett hit. Ez az alapja a bürokratikus szervezetnek.
2. *Tradicionális (királyi) uralom*, amely az ősidők óta érvényes tradíciók szentségébe és az általa tekintélyre hivatott emberek legitimitásába vetett köz-napi hit.
3. *Személyi (karizmatikus) uralom*, amelynek alapja az odaadás egy személy hősiessége vagy példamutatása, valamint az általa kinyilatkoztatott vagy létrehozott rend iránt.
4. *Transzcendentális uralom*, a hatalmat vallási érvekkel bizonyítják (pl. Egyiptomban a Napkirály).

³⁰ Weber, uo.:52

Weber legitimitással kapcsolatos elméletrendszerében kitért a demokratikus hatalomgyakorlásra. Kijelentette, hogy „*elvileg mindenki egyformán képes*” a közös ügyek intézésére, és minimálisra szűkítette azt a kört, amelyben parancsadási hatalom érvényesülhet. E kijelentés megengette volna a női érdekek érvényesítését is, de az egyenlőség ezen formája továbbra is a férfiak egymás közötti demokratikus viszonyát és jogrendszerét jelentette, ugyanis Weber leszögezte, hogy az autoritáson alapuló hatalomnak szinte kivétel nélkül a *tradíció szentsége jelenti alapját*. Szerinte, maga a tradíció írja elő, hogy a továbbiakban is úgy legyen, ahogyan addig volt. Empirikus legitimitás-elméletében kifejtette, hogy számára nem az uralom által feltételezett elvek és normák mérvadók, hanem maga a jelenség, annak fennállása, hogy az alávetettek engedelmeskednek a fensőbbiség akaratának, és a parancsok valamely normatív érvényességi ideológia részét képezik.

Az előbbieken vázolt patriarchális és patrimonialis uralmi rend szabályaiból kirajzolódik a hatalom maskulin mivolta – már ha csak terminológiailag nézzük is, mindvégig az úrról és az uralomról beszélünk –, mely közéleti-morális hatásánál fogva a családi élet moralitását is meghatározza. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy ezen eszmerendszer kedvezményezettjei átlépve a küszöbön, varázsütésre családon belüli egyenjogúságot adtak volna házuk népének, illetve házastársuknak, vagy

az ő érdekeiket figyelembe vevő pozícióba helyezték volna őket.

Közösség és társadalom

Ferdinand Tönnies a közösségi társadalmak és a modern társadalmak szerveződési formájának leírásával szintén a fallogocentrikus nézőpontot erősítette. A *Közösség és Társadalom* című művében a kapitalizmus, a modern kori és a korábbi, valamint a pre- és modern kapitalista társadalmak működési különbségeit taglalta. Fő gondolata volt, hogy a közösségi társadalmak organikusan működnek, a modern társadalmakat viszont az ember hozza létre. A téma szempontjából ennek azért van jelentősége, mert az általa alacsonyabb rendűnek tartott, introvertált közösséget nőies ismérvekkel, a magasabb rendű, extrovertált társadalmat pedig férfiasakkal ruházta fel. A közösség és a társadalom közötti különbségről Tönnies így írt:³¹

„Minden bizalmas, otthonos, kizárólagos együttélést közösségnek kell tekinteni. A társadalom viszont a nyilvánosság, a világ. Az övéivel az ember születésétől fogva közösségben él, minden gondjukhoz és örömhöz kötődik. A társadalomba mint idegen területre lépünk”.

³¹ Tönnies, 2004:9

Tönnies közösségre és társadalomra vonatkozó ellentét-táblázata:

Közösség	Társadalom
lényegakarát	választóakarát
lény	személy
birtok	vagyon
földbirtok	pénz
családjog	kötelmi jog

A lényegakarát és a választóakarát közötti különbségtétellel Tönnies alapvető társadalom-berendezkedést állapított meg. Lényegakarát: az emberi test pszichológiai ekvivalense, tkp. maga a gondolkodás (pl. a tudományos és a művészi szellem: képzeleti és gondolati komplexum). Formái mindig tevékenyebbek és hatékonyabbak, mivel az élethez tartoznak (motívumok). Nőkre vonatkoztatott akaratformák: tetszés, szokás, emlékezet; „...az egyes egyed észrevétlenül előrehaladó növekedés útján jut tökéletes és érett létéhez, hasonlóan az organizmushoz, melyet kifejleszt, kibontakozván abból a csírából, amely magában rejt az (mind pszichikai, mind fizikai) meghatározottságot, amely nemzőtől származó sejtekkel való összefüggésből ered”.³²

A választóakarát individuális képződmény, világos célokat követ, és mások számára megismerhető szubjektummal rendelkezik. Az állandó döntéskényszer miatt absztrakt szerződések jönnek létre, és minden újabb interakció többé-kevésbé új szerződésnek számít (vö.: piac, érték-ellenérték csere a szükséges mértékben, mechanikus üzlet). E viselkedési mechanizmus Tönnies megvilágításában a korábbi tradicionálisan férfiakra vonatkoztatott akaratformával egybecseng, mivel mindezek végrehajtásához szerinte jövőbelátásra, konspirációs képességre van szükség, amelyek tisztán férfitulajdonságok. Ebből arra következtetett, hogy minél inkább a jövő rejt a sikert, annál inkább a férfinak kell tisztánlátással cselekednie, vezetnie, irányítania. A helyben maradó, passzív nő alkalmatlan erre. Tönnies:³³

„A választóakarát megelőzi azt a tevékenységet, amelyre vonatkozik, s kívül marad rajta. Miközben neki nincs egyebe, mint egy gondolatba foglalt léte, addig a tevékenység hozzá mint az ő megvalósulása viszonyul”.

³² Tönnies, uo.: 99

³³ Tönnies, uo.: 160-163

A fentiek sem kifejezetten a férfi és női tulajdonságjegyek elemzésére létrejött fejtegetések, mégis kirajzolódik az a nézőpont, mely a nemek képességeit, lehetőségeit és feladatainak mesterséges szétválasztását jelzi. Tönnies (Kanthoz és másokhoz hasonlóan) a későbbiekben némileg rehabilitálta a nők képességeit:³⁴

„Ha a férfinak tulajdonítjuk az okosság érdemét, úgy az okosság semmi esetre sem azonos az egyáltalában vett intellektuális erővel. Amennyiben ez produktív, szintetizáló, annyiban sokkal inkább a női szellem benne az, ami jelentős”.

A Tönnies által fölvázolt tradicionális és modern társadalom közötti különbségtétel megerősítette az androcentrikus látásmódot, egyben további irányt szabott. A társadalom változásának része, hogy az egyes embernek a többiekkel szemben tanúsított magatartása tisztán érdekek mentén jön létre, és a *valamiért törekvés* aktivitása az alárendelt csoport engedelmissége nélkül lehetetlen. Az érték tehát Tönnies szerint a modernitásban a férfitulajdonságok erősítése szerinti viselkedés, vagyis olyan cselekedetek, amelyekkel az emberek képesek a kiadott szerepeket követni. Az ehhez szükséges képességek és tulajdonságok szerinte eredendően a férfiban lakoznak, és az annak megfelelés a tradicionális női princípiumokkal ellentétes. Az elgondolás rezonál azzal a paradigmával, hogy a bináris oppozíciók alkalmazása férfias mentalitásokat vált ki az emberekből, illetve az érvényesüléshez elengedhetetlen habitus-változásokat hív életre.

Horváth Júlia Borbála a BCE Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskolájának végzős hallgatója, disszertációja védelem előtt áll.

Bibliográfia

- Arisztotelész: Politika. Gondolat, MEK, 1994. <http://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm>
Morus Tamás: Utópia. Európa Könyvkiadó, 1989
Nagl-Docekal, Herta: Feminista filozófia (ford. Hell Judit.) Áron Kiadó, 2006
Tönnies, Ferdinand: Közösség és társadalom. Gondolat Kiadói Kör, 2004
Weber, Max: Gazdaság és társadalom II/1-3. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1992.

³⁴ Tönnies, uo.: 163

REFLEXIVITÁS

A.GERGELY ANDRÁS

ÉVEK, EMLÉKEZETEK, FORRADALMAK

1956 hatvanadik évfordulóján

Ötvenhatosok, ötvenhatok, magyar forradalmasság

Miközben az „56” vagy az „ötvenhatosok” a közbeszéd és közgondolkodás nemzeti téren szinte epitheton ornans lett, vagyis állandósult jelző, s ma már a díszítő értelmű, visszatérően fölértékelt fogalmak egyike, a történeti események évtized-fordulóin rendszerint újraélednek nemcsak viták, de értelmező-közösségi álláspontok is, megjelennek olykor a tisztázó, pontosító szándékú szakmunkák között olyanok, melyek távolságot tartanak, s mások meg primer helytörténeti vagy monografikusan eseménytörténeti hangsúlyokat kapnak. Rainer M. János tavaly kijött kötete, mely lakonikusan *Az 1956-os magyar forradalom* címmel jelent meg,¹ valóban nem cizellál, nem résztémát emel ki, hanem fölhatalmazza magát a korrekt történeti beszédmódok, a leíró aspektus cicomázás nélküli kivitelezésének feladattudatával. Olyannyira, hogy a Szerző, aki nem mellesleg az 1956-os Intézet meghatározóan vezető kutatója, már a könyv bevezetőjében is kinyilatkoztatja: bár keretet szabó nagy előszót csak „egész tudományágokról vagy – a történetírásban – nagy történeti folyamatokról, korszakokat meghatározó jelenségekről szokás írni. Az 1956-os magyar forradalom helye a nemzeteken átívelő és a nemzeti történelemben, emlékezetének sajátos szerepe a későbbi időkben, a róla szóló irodalom sokasága indokol egy ilyen összegzést. Olyat, amely elsősorban történeti problémákra, máig tartó szellemi hatásokra figyel. Azt kérdezi, miért meghatározó esemény 1956 a történelem távlatában, miért fontos a ma embere, társadalma, közösségei számára, miért az nekünk, magyaroknak, s fontos-e valamiért a világnak”. A könyvben azután (várható módon) maga teremti meg az október 23.-át időben körülvevő történeti és „rendszerelőzményi”, illetőleg „világeseményi” alapot, hogy azután további százhetven oldalon filologikus pontossággal kibontsa az előzményeket, a szimbolikus többletre szert tett napot, melynek akkori „hírértéke” a véres történések után sem csökkent, majd a forradalom és szabadságharc fontosabb októberi-decemberi eseményeit, s mindazokat a kísérleteket, melyek az eseménytörténetben a kivívott célok mentését, értékelhetővé tételét, majd a megtorlás folyamatát teszik világossá.

---

¹ Osiris Kiadó, 2016., 188 oldal.

S ha utaltam előhangként arra, hogy a forradalmi napok és előzményeik megjelenítésében már könyvtárnyi a forrás-irodalom, ezt épp Rainer egészíti ki, utalva arra a kötetre, melynek formálásában 25 évvel ezelőtt már részt vehetett: „A könyv az 1956-os magyar forradalomról szól, a szerzők – Litván György, Bak János, Kozák Gyula – és a lektor, Hegedüs B. András valamennyien 1956 cselekvő átélői voltak. A szöveg írói közül egyedüliként születtem a forradalom után /.../ Ez a szerzői kollektíva lett az akkor szerveződő 1956-os Intézet magja. A könyv előszavát a Magyar Köztársaság akkori elnöke, Göncz Árpád írta, aki maga is a forradalom és az azt követő szellemi ellenállás aktív résztvevője volt. Mindössze pár mondatot írt a könyv elé, ezek egyikében 1956-ot ‘újkori történelmünk legnagyobb tisztítóviharának, Köztársaságunk létének megteremtőjének’ nevezte. Bevezetőjében a könyv szerkesztője, Litván György a magyar történelem közelmúltjának arról a korszakáról beszélt, ‘amely körül talán legsűrűbb volt mindeddig a homály’. Az a könyv 1991-ben valóban egy új korszak hajnalán született. Arra vállalkozott, hogy az addigi, jórészt klaszszikus, elsődleges történeti források híján, az emigrációban és a hazai szamizdatban írtakat összegezze; rövid, közérthető összefoglalót adjon ‘a legfontosabb eseményekről, adatokról, kiemelkedő mozzanatokról’, illetve a ‘folyamatok lényegéről és fő összefüggéseiről’ – ahogyan ugyancsak Litván György fogalmazott. Huszonöt év

után elmondható, hogy a jelenkori magyar történelemnek nincs részletesebben feldolgozott eseménye, mint az 1956-os forradalom. Nincs olyan mozzanata a magunk mögött hagyott századnak, amelyről többet írtak volna – legfeljebb az első világháborút és a régi Magyarország történetét lezáró trianoni békeszerződést vagy a következő világháború végének véres magyar drámáját említhetjük. Nincs olyan eseménye a magyar történelemnek, amelyet ennyire számon tartanak, amit egyáltalán ismernének világszerte. /.../ Hasonló jellegű összefoglalók sokasága látott napvilágot a forradalomról, akad hosszabb és létezik még annál is kurtább. A kerek évfordulók (1996, 2006) újabb és újabb művekkel gyarapították 1956 nagy irodalmát. A résztémák kidolgozását újabb összegzések követték. Rövid összefoglaló helyett hovatovább rövid bevezetésre van szüksége annak, aki az irodalom olvasása előtt, majd azt tanulmányozva meg akarja ismerni a magyar forradalmat. A huszonöt évvel ezelőtti összefoglalásnak számomra nem volt folytatása. Amit a forradalomról tudtam, gondoltam, azt egyik fontos szereplője, Nagy Imre miniszterelnök életrajzába írtam bele – így az én nagy 1956-os történetem egyetlen személy köré rendeződött. Életem és az érdeklődésem úgy hozta, hogy különféle alkalmakkor sokszor kellett írnom és beszélnem 1956-ról: okairól, gyökereiről, előzményeiről, lefolyásáról, utóéletéről és következményeiről, olykor még összefoglaló igénnyel is”. Ezt

az igényt mélyíti el, szembesíti ezután a könyv lapjain, ahol előbb társadalomtörténeti háttérrel rajzol a „cselekvőkről”, akiknek jöttét, hovátartozását, származási környezetét és küldetéstudatát vagy motivációit mutatja be, majd a különböző „aktorok által beszélt nyelvel és az általuk használt jelekkel foglalkozik (*Cselekvők – társadalomtörténeti háttér*). Ezekből a szövegekből és jelzésekből (s nem az emlékezet, köztük a cselekvők emlékeztének utólagos konstrukcióiból) derül ki talán a legvilágosabban, mit is akartak azokban a napokban” (*Eszmék, szimbólumok, szervezetek*). Folytatja ezt a késő-modern kori forradalmak és szélesebb ívben „a köztérben zajló radikális cselekvés és a vele járó erőszak problémájával” (*Forradalmi mobilizáció és erőszak*). Minthogy „1956 sajátos helyzetben tűzte napirendre Magyarország nemzeti függetlenségének kérdését”, külön fejezetet szán „a forradalom és a világ(politika) viszonyára, amihez értelmezni kellett az ország nemzetközi környezetét” (*Nemzeti függetlenség és nemzetközi környezet*), vagyis mindazt, ami a forradalom napjaiban milliók reményeinek adott teret: befolyásolhatja-e a hazai történések sora a magyar és a nemzetközi politikát, a magyar társadalom és a világ gondolkodását. Emlékeztet arra is: „1956 magyarországi emlékeztének első pár évtizede – Mérei Ferenc pszichológus, a forradalom résztvevője szavaival: az össznemzeti elfojtás” nemcsak okkal kapott külön fejezetet, hanem maga az értelmező-emlékező gyakorlat is kiemelt szerephez, szimbolikus tartalomhoz jutott „a szovjet típusú rendszer válságának és összeomlásának folyamatában” (*Elfojtott emlékezet; 1956 és 1989*). Zárásképpen a művet 1956 történetírásának rövid áttekintése és történelmi jelentőségének felvetése zárja (*A történelmi esemény*). „Ez a szöveg bevezetés, nem (kis)monográfia, elsődleges kutatások terméke. Igyekeztem tehát kerülni a hosszú idézeteket és lábjegyzeteket. A felhasznált, illetve a könyvben röviden érintett kérdésekre nézve számomra irányadó irodalmat a könyv végén fejezetenként ajánlom az olvasó figyelmébe. Az ajánló válogatás, az enyém, teljességre pedig – ahogy másutt – itt sem törekedtem. Az ajánlott könyvek kézbevétele újabb és újabb eligazításokat ad az érdeklődő olvasóknak, akiknek ezt a kötetet szánom. A bevezetés témái közül egyik–Másikkal korábban, többször is foglalkoztam. Ekkor készült szövegeimet itt-ott felhasználtam e mostani írásakor is. 1956-ról nagyjából ebben a felfogásban és tematikai szerkezetben egy szemináriumon beszélgettem az utóbbi néhány évben az egri Eszterházy Károly Egyetem tanári és diszciplináris mesterszakos, illetve doktori hallgatóival /.../, meg az 1956-os Intézet munkatársai, kollégáim és barátaim aktív közreműködése” révén. A múlt időről, s magáról az 56-os Intézetről két éve készült interjúban is jelezte, hogy mindmáig nem voltunk/vagyunk képesek elkerülni, hogy az 56-os folyamatot Nagy Imre emigrációban kifejtett tevékenysége, az ötvenes évek elején emlékeztessé vált agrárpolitikájára, valamint emblemikus szerepére vonatkozó kérdéseket a maguk ellentmondásosságában ne

egyoldalúan tekintsük, s az emlékév forgatókönyvei között ne „a sérelemközpontú történet elbeszélése” és a primer haszonnal kecsegtető emlékezetpolitikai üzenet maradjon meghatározó: „...a forradalom évfordulója alkalmat ad a sérelemközpontú történet elbeszélésére, az áldozatok felmutatására az egyik oldalon, és a bűnösökére a másikon. 1956 hálás téma ebből a szempontból, hiszen az előzményeit könnyű felfűzni az ötvenes évek elejének terrorhullámára, a következményeit pedig az 1960-as évek elejéig tartó másokra”. /.../ De például izgalmas dilemmák tárgya volt és maradt, hogy „...forradalmi szerepével kapcsolatban is lehetségesek ellentmondások. Például, hogy megértette-e egyáltalán, mi történt itt október 23. után, vagy hogy a külpolitikai lépései mennyire voltak elhibázottak...”.²

Rainer könyve, saját minősítő jelzőjével is: bevezetés. Nemcsak egy még vastkosabb, még áttekinthetőbb és kimerítőbb monografikus összképhez, hanem az 56-os eseményekről alkotható belátásainkhoz, a szaktörténetírás forrásanyagaihoz képest, valamint a folytonosan bővülő, egyre magasabbra halmozódó kiadványtömeghez is, melynek teljes körű áttekintése esetleg nem huszonöt vagy hatvan, hanem akár száz esztendő múltán lesz esedékes, lehetséges. Akkor is értelmezések, emlékezetpolitikák, narratívák és konstrukciós játszmák révén...

² Legát Tibor interjúja, Magyar Narancs, 2015/45. <http://magyarnarancs.hu/tudomany/jelet-akart-hagyni-97068>

Határon innen vagy túl, ha együtt is

Ha a szaktörténész okkal és óvatosan a lehetséges jövő(k)be utalja a teljesebb körű befogadás, értelmezés és föltárás feladatát, lehet-e nekünk, laikus olvasóknak impozánsabb képet alkotni mindarról, ami az eseménysorokon belül, vagy körülöttük, távol vagy ellenükben történt?

A visszafogott választ, s a lehetséges megtévedések okát is magyarázza ama kötet, melynek tanulmányai a Kárpát-medence kisebbségi kultúráiban keresik nyomait, kortárs reflexióit, előzményeit és következményeit az 1956-os magyar forradalomnak. A Szesztay Ádám kisebbségkutató szerkesztette kötet a visszhangok, a megtorló perek, az állambiztonsági iratok és a kisebbségi intézményi reakciók körében mutatja ki a kölcsönösséget, határokon áthullámzó hatásokat, s főcímében az 56-os történések alaptónusát is egyetlen szóban emeli ki: *Együtt: Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok*.³ A szerkesztői bevezető a szomszédos országokban, hasonló politikai elnyomás alatt éledő népcsoportok felbuzduló szabadságkövetéseit és szolidaritási megnyilvánulásait körvonalazza az együttes létmódok közepette (7-10. old.). Fölsorolja és szerzőnként körvonalazza a kötet tanulmányainak tematikáját, ezen belül a rokon népcsoportok közötti szabadság- és mintakövetés, az eltérő műfajú írásokból is kihangzóan közös eseménymenetek szimmetriáit.

³ Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás könyvek, Budapest, 2006., 245 oldal.

Ez az áttekintő tanulmányt is tartalmazó elméleti-történeti rész aprólékos tipológiát és az összes tájegységre vonatkozó (mintegy 93 eseményt feltüntető) kimutatást foglal magába, szilárd alapot kínálva a további rész-térségek vagy események textusaihoz (11-32. old.). Váradi Natália kárpátaljai írása az 56-os magyar történések visszhangjáról szól (35-66. old), Bura László Szatmár megyei példái és Pál-Antal Sándor Magyar Autonóm Tartományban zajló folyamatkövetése, valamint Vekov Károly pompás összegzése a Szoboszlay-perről és 57 vádlottjáról alapos vázlatát adják az Erdély-szerte megtörtént eseményeknek, a kolozsvári Teológiától, a zsilavai és szamosújvári börtönökön át a sepsiszentgyörgyi büntetésekig, kényszermunkáig, deportálásokig, ítélezési gyakorlatig és elérhető statisztikai kimutatásokig mindenfajta retorziókról (71-157. old.). A felvidéki egyházi, oktatásügyi, kisebbségi és civil-polgári engedetlenségi kérdéskörök (Jozef Hal'ko, Vajda Barnabás, Koncsol László és Molnár Imre tanulmányaiban) mind-mind a rokonszenv, az együttérzés, a mintakövetés, a helyi lehetséges válaszok és változtatási tervek részleteivel vannak tele (161-223. old.), s csupán egy rövidebb áttekintés kap itt hangot Matuska Márton tollából, kinek írása viszont a titoista állam és a pártapparátusok közötti érdekháború helyi-helységenkinti lecsapódásait követi végig környezettanulmányként, s így a magyar változások és a Tito-féle kommunista diktatúra viszonyában meghatározó politikatörténeti folyamat leképeződésének részletrajza a fő erénye (227-244. old.).

Szesztay nem első és nem is egyetlen kisebbségtudományi opusza nem forog, vagy nem eleget fordul meg a szakmai olvasóközönség körében. Pedig, ha máskor nem, a népek közötti együttérzések, a szolidáris akciók, perszonális vagy lokális autonómia-kísérletek, máskéntgondolási alkalmak szempontjából tanulságos folyamatok leképeződései, momentumai, szereplői és eredményei akkor is megjelennek bennük, ha ez az Együtt-érzés csak távoli, identikus, szimbolikus vagy elkeseredetten elszánt példaként maradt meg belőlük, s ha épp a jubileumi alkalom volt jó arra, hogy ez összegző kötet kitekintsen nemcsak Budapest 56-jára vagy „a magyar 56-ra”, az országos történésekre, hanem átlásson a határokon, emberi és intézményes falakon, sáncokon és kerítéseken. Ennek révén talán ma sem kevésbé aktuális, sőt, félszáz év múltán ismét a legjellemzőbb módon esedékessé vált szolidaritás és példakövetés az, ami e kötet komoly sugallata, dokumentált hitele...⁴

---

⁴ Csak a direkt aktualizálásokról itt: Pécsi Györgyi 2006 A fordulat éveit Romániában. Az 1956-os magyarországi forradalom és következményei Romániában, 1956–1959. In Stefano Bottoni szerk. Források a romániai magyarság történetéhez sorozat. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2006. www.forrasfolyoirat.hu/0903/pecsi.pdf

56-os emlékvilág, erdélyi mártírok

Keresve sem akad méltóbb ürügy egy rövid könyvespolc-mustrára, mint az emlékévet lezáró emléknap (éppenséggel Nagy Imre és Maléter Pál kivégzésének évnapja is, egyúttal a rendszerváltás folyamatát előkészítő esemény, az újratemetési szer-tartások évfordulója és a Hősök terén lezajlott szimbolikus emlékezet-újraalkotás pillanata is), mely épp június 16.-án köszöntött be. Az 1956-os emlékévet lezáró állami események, visszaemlékezések, a hősök és mártírok iránti tisztelet kifejeződése, valamint az 56-os örökség vállalásának többrétegűen vitatható mivolta egyúttal a függetlenség és a demokrácia méltó(bb) vállalása vagy képviselése terén is megjelenik e percekben. Nem feledendő, hogy a magyar rendszerváltó elit politikai vitái, az 56-os felkelés többféleképp elmondható emlékezeti öröksége nem kizárólagosan magyar tulajdon, hanem számos hazai kisebbségé, határokon túliaké is, de nem kevésbé, mint a proletárdiktatúrából a polgári demokráciába lehetséges átmenet vagy a nemzetközi tiltakozások emlékezeti konstrukciói révén kimondhatóvá vált ismeretek köre: a romániai magyar (és román!) mártírok épp így érintettek voltak, s szellemi-erkölcsi vállalásuk ugyancsak emeli az emlékezés ünnepi fényét. A kézdivásárhelyi kivégzetteket, Szoboszlai Aladár perét és halálát, több ezer letartóztatott embert, több mint ezer kicsepott egyetemistát, összesen több mint

14.001 évet, melyet börtönbüntetések formájában kiosztottak, Teodor Margineanu 25 évesen kivégzett hadnagy egyéni lázadását a besztercei tankhadosztály élén... – mindezt, meg ezeken felül megannyi részletét a romániai 56-nak (melyekről Varga Andrea bukaresti magyar történész írásai, kiállításai, kutatásai is aprólékosan szóltak a tíz évvel ezelőtti évforduló alkalmával) érdemes fölidézni akkor is, ha a rendszerváltások története hol feledi, s máskor túlzottan fölértékeli a história meghatározó jelentőségű évfordulóit.⁵

Az 56-os emlékvilágból ma már jubileumi évtizedenként messzire kivilágít a nemzetpolitikai emlékezet-alkotás hatása, sőt célzatos törekvés is erre, de még mindig kevéske az érdeklődés a hazai szaktudományokban is a romániai magyarság körében a pesti és magyarországi eseményekkel egyidőben zajló tüntetések, felkelés, tiltakozások és megtorlások irányában. Az emlékező jelen és a szaktudományi elhivatottság egyik fontos lenyomatává lett éppen ezért az Erdély emlékezete sorozatban megjelent kötet, Tófalvi Zoltán munkája: *1956 erdélyi mártírjai. V. Az erdélyi kérdés, ahogy a túlélők látják*.⁶ A könyv címe is jelzi: ötödik kötet lévén előzményei is vannak, melyek hitelt érdemlő levéltári források alapján mutatják be a korszak leghírhedtebb romániai „hazaárulási” pert,⁷ melyek-

⁵ Érdemes az Olvasó figyelmébe ajánlani egy kiváló áttekintést, mely a 2006-os évforduló alkalmával bemutatott 1956-os tematikájú 300 kiadványt ismerteti: bukasz.c3.hu/web/072/1956.pdf

⁶ Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2012., 215 oldal.

⁷ A megjelent kötetek: *A Szoboszlai-csoport* (2007); *Az érmihályfalvi csoport* (2007); *A Dobai-csoport*

nek forrásközlési jelentőségét kevesen volnának, akik túlértékelhetnék. A legutóbbi könyv ugyanakkor szerves része a korábbi négynek, a feltáró kutatás nyomán megismert és megtalált túlélőkkel folytatott beszélgetések ugyanis nemcsak a források értelmezésében segítenek, hanem tükrözik egyfelől a kollektív emlékezet cseleit, kihagyásait, hangsúlyos túlzásait, választékos trükkjeit is, ugyanakkor hangsúlyosan hitelesítik a tudnivalókat, tudatosítják a jelentéstartalmak árnyalatait, föloldják vagy tovább-bonyolítják az eljárásmodok, megismeréstechnikák problematikáit. Tófalvi évtizedes munkája immár nemcsak a helytörténet, erdélyi tudományosság, 56-os emlékezetkutatás, a sajátlagos zsarnoksági mentalitástörténet, a proletárdiktatúrák valódi diktatorikus karaktere, s egyúttal a határon túli, nemzetpolitikai szempontból is jelentőségteljessé vált kutatás tekintetében kiemelkedő, hanem abból fakadóan is, hogy mindezt helytörténeti-levéltárkutatási téren pótolhatatlanná tette a CNSAS és SRI titkosszolgálati levéltárak dossziéi közötti értékmentéssel. Az 56-os történések szempontjából is kulcsfontosságú eseménymenetben az „erdélyi kérdés” nem igazán ismert a mai történettudomány szűkebb szféráján túl, holott a földrajzi dimenziók, gazdasági terek, társadalmi csoportrétegződési problematikák, etnikai tagolódás és represszió, vallási konfrontációk és mindezek „Erdély lehetséges elszakításának feltételezett szándékára” visszavezetett megtorlási következményei ma már ugyanúgy részét kellene képezzék a hazai 56-os emlékezetpolitikának, mint a határokon túli magyarok, az 56-os diaszpóra, a láger- és börtönpercek, ellenszegülések köztes-európai historikumának roppant sokféle más összefüggése is.⁸

Tófalvi könyve, s nemcsak interjúi, hanem a börtön-visszaemlékezések, hazaárulási koncepciók percek, mártírsorsok és „Erdélykérdés-megoldások” is kompakt egységben láthatók e kötetekben, igényes forráskritikával kezelt szövegekkel, a vallomástevők és emlékezők személyes jóváhagyásával, s túl az irattárak poros méltóságosságán, adatföltő bizalmatlanságán, történeti oktalanságán is.

Hitvita és a szakirodalom

A magyar történeti gondolkodás egyik első, összegző forrásműve volt talán Litván György előadása: *Az 1956-os magyar forradalom hagyománya és irodalma* című kiadványa,⁹ mely az események nem pusztán „a történettudomány hagyományos eszközeivel történő vizsgálatához (levéltári kutatás, forrásfeltárás, a szakirodalom és visszaemléke-

---

(2009); *A Fodor Pál-csoport* (2010).

⁸ Lásd még a kötet bevezetőjét ehhez, 5-26. old.

⁹ Előadások a Történettudományi Intézetben, No. 19. MTA, Budapest, 1992., 32 oldal.

zések bírálata stb.)” járult hozzá, hanem az Oral History Archívum anyagai, az egykori felkelők és visszaemlékezők, hivatásos kutatók, börtönviseltek és emigránsok között végzett, vagy tudásukkal kiegészített szemléletmód feltárásával is élt. Vitairata, mely „az 56-os örökség 'birtoklásáért' zajló, kevésbé épületes, nagyrészt meddő, politikai töltetű hadakozást” és „nem-szakmai jellegű bírálatokra és támadásokra” reagálást tárja föl, de a „pozitív egyoldalúság felszámolását” is sürgetni törekszik. Fölveti annak az esélyes forгатókönyvnek kérdését, hogy ha Nagy Imre és hívei másképp azonosulnak a levert forradalommal, s ha a nyugati visszhang is kevésbé egyoldalúan alakul, vagy ha a hazai pályán egyszerre lett volna esélye Déry Tibornak, Háy Gyulának, Losonczy Gézának és Lukács Györgynek is kétségbe vonnia a forradalom alapvetően demokratikus, progresszív irányát, ha elmaradt volna Sartre és Camus állásfoglalása, J. F. Kennedy patetikus megemlékezése, vagy másként alakult volna az ENSZ vizsgálata is. Kiemeli a forradalom kérdéseiről szakirodalmi opuszokban értekező Bill Lomax, Raymond Aron, Fejtő Ferenc, Molnár Miklós, Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Kende Péter, Méray Tibor, Kopácsi Sándor, Vásárhelyi Miklós szemléletmódját, Szabó Zoltán, Keresztúry Dezső, Ilyés Gyula, Németh László szerepét, a párizsi, müncheni, hollandiai, berni és amerikai emigránsok visszaemlékező iratait-könyveit, a konzervatív-jobboldali és a szélsőjobboldali, reformszocialista és nemzeti demokrata

felfogásmódok, iskolák és irányzatok, valamint a hatalomkritikus-ellenzéki máskéntgondolkodók '56-interpretációit. Összegző írásában a történetírás lehetőségét és feladatát is kifejti, romantika vagy mítoszformálás, tárgyyszerűség és egyszerűsítések („fehér partizánok”, „pesti srácok”, „forradalom vagy ellenforradalom”) megosztó vitáit is, hogy azután a kiadvány második felében a szaktörténész kutatók vitaanyagát is közreadja. Utóbbi hozzászólások kivonatos közlése ma már igen izgalmas emlékezet-történeti forrásanyag, mely nemcsak akkor időszerű álláspontokat rögzít (például az azóta elhunyt Szabó Miklós, a történész Veres Péter, Hajdú Tibor, Rainer M. János, Szász Zoltán, vagy a szociológus Nagy Endre aspektusait), hanem az ellenzéki, szamizdatos forrásfeltárás, fél-illegális kutatások, politikai indulatokat vagy lojalitásokat képviselő szakmabeliek megannyi értelmező állásfoglalását is.

A füzetke – szűk terjedelme dacára, s a végén Litván György vitakérdésekre adott válaszaival, izgalmas forrásjegyzékkel – érdemben járult hozzá az 56-os tematika hazai szaktudományos vitáihoz, s valójában már ma is harsányan érzékeljük, mennyi mindenféle későbbi átértelmezési kísérlet és aktualizálási eljárás előképét vetítette ki a szaktudomány felelősségére.

Történeti tudat, átbeszélés, újra-elbeszélés

Ha a történészek szakvitái és a sodró időben újra meg újra-keletkező forrásértelmezések egyre inkább mint az emlékezet konstrukciói kezdenek izgalmasak lenni, érdemes figyelmet kell szentelni a szegedi néprajzos-antropológus tanszéki kiadványsorozat tematikus kötetének, a Barna Gábor szerkesztette *1956 Emlékezés és emlékezet*-nek.¹⁰ A múlt mint tapasztalat, az ünnep mint funkció és megemlékezési szertartás megannyi formában és környezetben nyer értelmet/értelmezést, s ennek mindenkori, helyben aktuális és szimbolikusan „nemzeti”, szemtanúságra és jelenlétre visszatekintő (sőt visszaható) mivolta szerepel a kötet tizennyolc írásában, melyek tanulmányok vagy közlemények, elemzések vagy értelmezések sokféleségében hivatottak e tematikus körben fogant kutatásokat felmutatni (1997 és 2005 között keletkezett dolgozatok révén). A kötet a szerkesztő összefoglaló tanulmánya (241-261. old.) szerint is a SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék által az ünnepek és megemlékezések formáit föl kutatni törekvő, elemző és értelmező, rítusokat és közösségi szertartásosságokat átlátni próbáló törekvéseket tükrözi mindaz, amellyel október 23.-át mint a változó szimbolikájú, korábban tiltott napként értelmezett és a felejtésre ítélt, helyi emlékezetből kitörölni próbált jelenséget járják körül e kutatószeminárium diákjai. E törlési és re-konstrukciós folyamatnak fontossága a jobb- és baloldali politikai aspirációk terén, a narrációk mentén megoszló, az ideológiai és politikai tagoltságot is kifejező sajátos emlékezet-konstrukciókban mutatkozik meg, de jelen van az élethelyzet-függő, szimbolikus terekben és időkben formálódó egyéni emlékezetben is mint önálló érték vagy mérték. „A mai hatalom legitimitációját mégis innen eredezteti, s önmaga megerősítése érdekében felhasználja az ünneplést, valamint az újra-elbeszélést az iskolai oktatásban és nevelésben egy 'közös értelmi világ kialakításához', ...mely az elemzések, anyagközlések, falusi, városi, iskolai és pártünnepségeket, illetőleg fővárosi és vidéki emberektől rögzített visszaemlékezéseket” mutatnak be. Minthogy a szerkesztő, nem melleleg tanszékvezető egyetemi tanár, néprajzkutató főképpen a vallásos népelet, a rítusok, szokások, hiedelmek témakörében alaposan járatos szakember, a kötet címével egyező tárgykörű összegzésében épp az idő és az emlékezet, az ünnepfelfogások és rítusmegélések értelmezésében nemcsak az 50. évfordulót „köszönti”, hanem az október 23.-ához kapcsolódó emlékezet-rétegek fölfejtésében, tipológiájában is alapozó fontosságú különbségeket ír körül. Az emlékező rítusok, a hatalomhoz lojális magatartást elváró szertartásosságok,

¹⁰ *1956 Emlékezés és emlékezet. Október 23-a megünneplése és a forradalom történelmi emlékezetének megszerkesztése napjainkban. Egy kutatószeminárium tanulságai.* Szerk. Barna Gábor. Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 17.) Szeged, 2006. 264 oldal.

a rituális ismétlések, csoportszintű tér- és időbeli összetartozások identikus elemeit vonultatja fel, nem mellesleg a legitimációs eljárásmodok történeti emlékezetet és kulturális normatívákat erőltető mentális stratégiáinak természetrajzára irányítja a figyelmet. Ez a történetkezelési gyakorlat a „hideg” (elidegenítő) és „meleg” (serkentő, készítető) magatartási szabványok manipulálására vállalkozó hatalmi viselkedésmódot intézményesíti, hogy az ünnep magával ragadó, „az időből az örökkévalóságba” átlépő kommunikációs eljárásmodjait segítse uralmi technikává válni. E téren az ünnepek lebonyolítását és emlékezési szertartásosságuk karakterét meghatározó törekvések az emlékezet lehorgonyozását, a mitizálható jelenségek térnyerését, az emlékművek és tárgyi szimbólumok révén csoportidentitást is kínáló eszköztárat mozgatnak, szoborparkok cseréjét, emlékmű-váltást, emléktáblák vagy emlékezési helyszínek újjáavatását és létesítését is magukba foglalják, a kollektív emlékezetet a biografikus emlékezet segítségével mintegy átkódolni is igyekeznek, s az emlékezet-építést a konnektív (kapcsolatokra és kapcsolási viszonyokra építő), illetve kötelék-emlékezetté (a megosztó helyett a közösséget formálni szándékozó) rítusok újraformálásával szabályozó alakzatokat teszi ceremoniális viszonyrendszer nagyívű építményévé, a kulturális emlékezés szakralizálási szertartásává is. A kötet tanulmányainak, esetleírásainak záró

tanulságait e szavakkal fejezi be: „1956 nem szerepel a nemzeti emlékezet építő és erősítő történelmi események között. Megdöbbenő tárgyi tudatlanságról tettek tanúságot a kérdőíves vizsgálatokban megkérdezett tanulók. De ugyanez a negatív elutasító vagy közömbös viszonyulás tükröződhet az ünnepség alatti viselkedésben is. Ma semmi jel nem mutat arra, hogy emlékező rítusainkból egyfajta 'civil vallás' épülne Magyarországon. A jelenbe szövéődve szakadatlanul folyik a múlt újjáalakítása” (259. old.).

A kötet az emlékezés mítoszaira épülő, azok stratégiáiban időleges és pragmatikus eljárásrendeket követő gyakorlatok sokaságát kínálja helyi, települési és csoportminőségi példák révén. Az évtizedekig tiltott, de magánemlékezetben megtartott október 23.-a mint '56 szimbolikus megfelelője az alternatív emlékezet egyik kiemelt/kiemelhető példája is volt, mely egyértelműen rámutat: „az ünnepek értékötöttségeik révén megosztják a társadalmat, más és más érdekeket szolgálva. S gyakran ezek az értékek/érdekek másokkal nem összeegyeztethetőek, vagy egymást kizáróak...”.¹¹

¹¹ lásd még a Szerzőtől-szerkesztőtől az *Ünnep és ünneplés* címen összefoglalt kitűnő áttekintést a *Távlatok*. A magyar jezsuiták folyóirata. 2006:3. (73.) számában, <http://www.tavlatok.hu/6104zkult.htm>. Ugyanitt Mindszenty memoár-részletei és Camus korabeli nyilatkozata is olvashatók. <http://www.tavlatok.hu/73tanulmanyok.htm>

Önkény-találkozások

A tilalmazás, az alternatív emlékezet és a rendszert legitimáló mítosszá formált („magasabb rendű igazságot” hordozó) történet nemcsak értékszempontú, hanem normatív erővel ható, emlékezet-alakítást is befolyásoló funkciója ugyancsak érdek- és erőhatások összességével ható tünemény, amikor a múlt mintegy „szembe jön” velünk. Nóvé Béla könyve *Múltunk, ha szembejön – önkényuralmi emlékeink* címen épp e történelmi féligazságokkal találkozást, „a tények egyezményes minimumát mindinkább kikezdő feledést”, a „rohamos valóságvesztést” meg „a politika és a média célzatos önkénnyel naponként újraíró” hatásait veszi sorra hiánypótló forráskiadványában, mely több történelmi monográfia kapcsán az eltérő módokon megfogalmazott kortársi emlékezést veszi fókuszpontjába egy-egy írással.¹² Az 1956-ban született szerző egyik fő témaköre a huszonegy kritikai esszét tartalmazó kötetben épp 1956, avagy a tágabban értelmezett történelmi emlékezet, historikus narratívák és a köztörténelmi magántörténelem monografikusan földolgozott részkérdéseinek válogatása, mindenféle korfordulók, sorsváltások, rendszerváltások, impériumváltozások, s köztük '56 különböző narratívái is. Kötetek nyomán, élményvilágok fölidézésével, értelmezések egybehangzásainak játékos folyamatképeivel operál itt a Szerző, aki a „velünk élő történelem”, „a forradalom árvái” és örökösei, menekültjei, éppen csak nagykorúvá váló sarki srácok élményvilága, trianoni emlékezettel megvert nagyszülők csimotái, makacs térségi nacionalizmusok újra-éledését átélő korosabbak, vagy egyszerűbben és mindennapiban szólva a demokratikusnak remélhető átmenetek csalódott értékterének lakói felől veszi sorra, mitől életképes maradvány a Kádár-kori amnézia, az elsikkasztott '56-os vagy '89-es örökség, a kitartó cenzúra, a rendszerváltó értelmiségek esélymulasztó attitűdje, a sajtó vagy az egyházak bemaszatolódása, netán a politikai elitek erkölcsi elmállása. Nem vádaskodik ugyanakkor – talán gyakrabban kérdez inkább ehelyett, emlékeket szembesít, tényeket rekonstruál, történeteket értelmez, elbeszélésmódokat emel ki vagy tesz helyre, mások műveinek tanulságait emeli folyamat-képbe, különutas megoldásokat párhuzamosít, saját önismereti kérdései révén teszi föl a kortárs identikusság alapkérdéseit újra meg újra. Sugallja és vallja valamiképpen, ami tán menedék is lehetne: tisztább és tisztázottabb önismeretre volna szükségünk, hogy állni tudjunk a történelmi kérdések, a rákérdzők, faggatók tekintetét, s ne kelljen a múlttal takarásba kerülni próbálónknak szégyenkezve félrenéznie, amikor és „ha szembe jön” ez a múlt. Múlt-víziók és szemlesütő találkozások esélye mindennapossá vált élménye egyre nagyobb tömegeknek, az átideologizálhatatlan tisztábban látása egyre hétköznapi elvárás és érték-

¹² Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013., 260 oldal.

rend része lett, jószérivel kikerülhetetlen tehát a szembesülés, a megvallott gyász-munka, az életút-vallomások sokasodó tömege, az előzményekre és utóhatásokra perc-emberként tekintő kortárs felelőssége. Nevek és művek, politikai árnyjátékok s hozzá soktagú zenekar, még terjedelmesebb hallgatóság, s múltját megbűnhődő felfogásmódok válsága uralja a kötet írásait, ide értve a nemzeti önbecsülés, a tisztességes forradalmak óhajtása, az emléktoborzó rutinok, katarzispontok, egyedi pszichodramák, családiasított traumák, paternalista félmúltak, mazochistán túrt diktatúrák közérzeteit, melyek itt lakoznak e lapok között. Valahol, valamiképp '56-ok, élményben, hiányérzetben, elnyomottságban, besúgottságban, közösségben és fél-szekben, emberi különalkukban.

Félrenézésekben és morális üzemza-varokban, önként korlátozott tisztánlátásokban, erdélyi krónikákban és hazai szamizdatokban, hamis történettudományi teleológiákban, beszervezhetőségben, besúgások és vallomástételek önkéntességében, képzelt identitások vállalásában egyképpen... Saját önkényuralmaink minduntalan szembejönnek, s nemegyszer ha a múlt formáját öltik is, a mindenkori jelen lakozik bennük. Emlékekkel, vagy azok nélkül is...

Jelenből a változó világ

S ha már Nóvé Béla önkényuralmi játszmákban bővelkedő kötete kapcsolódást is kínál, jöhessen itt szó a kormány- és államváltás sajátlagos aspektusáról: hogyan vallanak az ötvenhatosok a nyolcvankilences rendszerváltásról, mikro- és családtörténeti meglátásokban, a tényleges ötvenhatos emlékezet és a rendszerátalakulás reményeinek 56-os időkbe kapcsolási percepcióiról. Molnár Adrienne könyve, *89:56 Ötvenhatosok a rendszerváltásról* címmel¹³ három nagyobb fejezetbe szedi a rendszerváltó napok, hetek, évek, idők fontosabb tematikus történetmenetét. A kulcsjelenségeket és korszakfordító jeleneteket is mind egyfajta „ötvenhatos” aspektusból láttatja, miképpen a változásban érdekelt korosztályok is előképként, emlékezet-építő eszközként, szimbolikus szervezőerőként gondolnak a forradalom történéseire, jelentőségére, örökségére. Nóvé Béla egy korrekt ÉS-recenziót formál e kötetéről, hangsúlyozva azt is, hogy a likas zászló és az emlékezetmunka megcsúfolása egyaránt megtörtént a 2006-os eseményekben és azokat követő mentális rendszerátalakulásban, a kötetben kialakított tematikus időrendet mintegy átírva is egy „dermesztő bohózatá”, de az 1988–1992-ig felölelt időszak előzményi és utóhatási együttesét is magába foglaló kötet mintegy ezzel az interjú- és riportválogatással

¹³ kiadta az 1956-os Intézet, Budapest, 2009., 286 oldal.

már a másképpgondolkodás előképét is megteremti. A megkérdezettek önvallomásai (példaképpen Hegedüs B. András, Forgách Pál, Andorka Rudolf, Donáth László, Ember Judit, Fejtő Ferenc, Göncz Árpád, Hann Endre, Karátson Gábor, Kuklay Antal, Szűrös Mátyás, Schiffer Péter, Vásárhelyi Miklós, Sárközi Mátyás, Pákh Tibor, Gyenes Judith, Horváth Ádám, összesen 89 interjú) egyfelől csupán csekély hányada az 56-os Intézet mintegy ezernél is több interjú-anyagából, másfelől ha nem is teljes létszámmal, de azok megidézését szolgálja, akik a politikai változásban '56 szerepét látták valamiképpen, s akiknek 56-os szereplése szereptudatot adott akkor is, midőn a 89-es fordulat végbement. /Innen a kötet cím 89:56 tükörcépe is/. A múltértékelés és az Emlékbizottság (TIB), a gyászmunka feladata és az emlékezetközösség fennmaradásának életvezetési, hangulati, világnézeti megmaradási törvényei együttes hatásukkal ülnek ezen a kötetben, beleértve a kritikai másképpgondolás aspektusait is, például Litván György kérdését: „...hoz-e áttörést ezen a téren a félévszázados évforduló?”, vagy Mécs Imrét, aki nehezményezi, hogy az emlékezések egysíkúsága nemcsak a hatalmi gépezet kitermelte történeti kép, hanem a 89-es „ötvenhatos” is sérelmet szenved, ha nem emlékezünk Rácz Sándor beszédére, de idézgetjük az ugyanott felszólalt Orbán Viktorét kultuszformálón sokszor is.

Nóvé szempontjai józanok, s a kötet mégis, egy évtizeddel később már egészen más jelentésűvé válik, magára öltve az időközben elhunytak, az azóta pártoskodásba fulladók, az elhunytak, a lépésváltók vagy lépésváltási parancsot kiadók társas közegét. Molnár Adrienne oral history-válogatási munkája ha nem is közvetlenül és csak az '56-ra emlékezést, de az életút-interjúk egyre nagyobb tömegének földolgozási aspektusai közül az egyik legfőbbiket idézi meg, kétségtelen dokumentáló erővel, az 56-os Intézet eredendő vállalásának szolgálatában. Világok és korszakok között, átmenet-közteségben és értelmezésköziségben.

Munka, munkás, munkástanács

Ha történész gyűjtő és közlő munkája kellő távlatból (is) érdemes, értelmes egészet alkothat, s ha egy „munkás évekkel” eltöltött életút lehet többre érdemes, mint valami hétköznapi „meló”, akkor bizony alapkérdéssé válik, mitől is másabb-kevesebb, értéktelenebb vagy hőstelenebb a proletársors, a gyári meló, a „munka világa” és mindennapjai Csepelen, Ózdon, Ikarusban vagy a Rudabányai Vasércben...?

Három nagyobb blokkban jelenítette meg az Eszterházy Károly Egyetem Történettudományi Doktori Iskolája, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és az 1956-os Intézet (OSZK) multidiszciplináris kötetében azt a tematikus konferenciát, ahol egyetemi okta-

tók és diákjaik prezentálják sorban a munkáslét és a történeti emlékezés viszonyát 1956 kapcsán. A *Munkások '56* című kötet, mely egyúttal az 56-os Intézet 2016–2017-es évkönyve is (XXII.),¹⁴ az évforduló kapcsán „a XX. századi magyar történelem egyik legjelentősebb eseményéről” szól, „amely világosan jelezte a szovjet típusú rendszerek válságát. 1956 októbere után már nemigen lehetett azt gondolni a szocializmusról, mint előtte. Ezzel párhuzamosan átalakultak a szocialista diktatúrákhoz való hétköznapi viszonyulás módjai is. A magyar 1956 nem elszigetelt esemény: része egy hosszabb, Sztálin halálával kezdődő és még évekig tartó nemzetközi folyamatnak” (jelzik a szerkesztők, 7. old.). A három nagyobb gondolati egységben azután a „Közelítések” fejezet munkáslét, munkásság, munkástanácsok magyarországi korszakolását és történésrendjét összegzi Varga László és Valuch Tibor két áttekintő írásban (13-54. old.). A második nagyobb blokkban a forradalom pesti és vidéki történéseit, majd közvetlen következményeit járja körül Papp Andrea, Bódy Zsombor, Nagy Péter, Kiss András és Rainer M. János (57-153. old.). A befejező fejezet a munkástanácsok és a munkásönigazgatási kísérletek 1956 utáni időszakát fogja össze (157-259. old.) Bartha Eszter, Alabán Péter, Somlai Katalin és Szegő Iván Miklós írása révén.

¹⁴ szerkesztette Rainer M. János és Valuch Tibor, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2017., 260 oldal

Mindezek körvonalai mentén persze szinte lehetetlen az egyes írások részletes bemutatása, bár megérné... Az alapvonalak mentén szinte az előadók/szerzők mindvégig azt kérdezik, taglalják, s tartják szem előtt, lehetséges-e a munkáslét és munkáshelyzet e korszakra, a 20. század mintegy jó felére/háromnegyedére jellemző időszakára vonatkoztatott alapkérdés, miszerint mit ígérhetett a nem kapitalista típusú fejlődés, az egyenlőtlenségek rendszerével szembeszegülő, a párt vezette bolsevik programosságra épülő társadalomszervezeti modell, mely a mindennapokban és hétköznapi életben a szociológiai, történeti, helyi életformában és társadalomfilozófiai stratégiában egyaránt a munkást, a munkásságot és munkáslétet tünteti ki stratégiai győztes szereppel. Az előadások kivonatai, visszhangja is megtalálható az egri egyetemi és az 56-os intézeti weboldalakon, de itt az eredeti 258 jelentkezőből (javarészt hazai, ám részint határokon túli diákokból, előadókból) válogatott tematikus írásokat találjuk meg, melyek fókuszában nemcsak az 56-os események vagy körülmények, hanem kifejezetten a társadalomtörténeti értelemben kiemelt fókuszba emelt munkásság tűnt fel főszereplőként. Ebben is külön rangot kapott, hogy a 60-as/80-as évek (elsősorban persze külföldi) monografikus feldolgozásai között bár feltűnt néhány szempont, de valójában a sejtelmes szocializmus éveit alatt valójában fokozatosan elhalványult az a szempont, mely a

munkásságot a munkástanácsok, az öngazgatás, a totalitárius rendszerrel szembeni attitűd mentén volt hajlamos figyelembe venni, s ez a szempont 1989 után szinte teljesen föl is számolódott. Ez utóbbi időponttól napjainkig „nem a radikális cselekvés, hanem a nemzeti vereség, a megtorlás és az ezért viselt felelősség játszotta a fő szerepet. A társadalmi s ezen belül a munkás-részvétel és annak sajátos, például intézményi formája néhány magányos kutató ügyévé vált” (9. old.).¹⁵ E magányosak egyike éppen a kötet vezető írását komponáló, összefoglaló „közelítést” alkotó kutató, Varga László volt, akinek 2016 végi halálakor még nem lehetett tudni, hogy utolsó írását közli e kötetben, amit azután a szerkesztők mint kollégának, pályatársnak s e témakör egyik kitartó kutatójának emlékére is ajánlottak.

A kötet két-és-félszáz oldala sűrűn megpakolt a szakirodalmi hivatkozásokkal, nézőpontokkal, tudományos hipotézisekkel, forrásközlésekkel, fotókkal, ábrázolási és értelmezési, feltárási és ideologikus részletkérdésekkel, sőt interferenciákkal is, vagyis a rokon tudásterületek (demográfia, valóságirodalom, emlékezőtörténet, állambiztonsági iratok, visszaemlékezések, helytörténet, mozgalomkutatás, filmszociográfia, munkás-öngazgatási felfogásmódok, gyártörténetek, stb.) részletes fölidézésével, mint olyannal, ami ezt az '56 előtti és utáni társadalomhistóriát széleskörűen jellemzi. Kevés, fölöttébb kevés ilyen tematikájú, munkáskultúra és munkáséletmód-kutatási szakkönyv létezik, s főképp ebből a kritikai historiográfiai szempontból meg alig... Ezért is, a tanulmányok kiválasztott témaköreinek, a munkássá válásra következő életmód-csődök históriáinak, majd az életvilágok folyamatát is ábrázolni képes szemléletmódoknak hiánypótlása miatt is sajátlagos többletértékkel bír a kötet, tipográfiai színvonala és gyakorlatias tördelési megoldásai meg amúgy is az elegáns könyvritkaságok közé emelik. S ha már nem követhetem végig az össze írást (mind a tizenegyet), legalább kiemelhetném itt röviden Varga László nyomatékos áttekintését „Munkás – munkásság – munkástanácsok, történelmi távlatban” címmel, Valuch Tibor hosszú időtávú folyamatot leíró „Munkásélet Magyarországon” dolgozatát, az 56-os jelenségek kontinuitását és diszkontinuitását körvonalazó tanulmányt Bódy Zsombortól „Az 1956-os forradalom és következményei az Ikarus gyárban” témakörrel, valamint a több kiváló írás között Rainer M. János „horthysta” személyek és 56-os bűnösök állambiztonsági iratok alapján „burzsoá ellenforradalom” támogatásában részt vevő „elemek” ürügyén írott családi memoárját, továbbá Alabán Péter ózdi és domaházi munkavilágokat fölidéző, ezeknek dokumentumfilmekben követhető megjelenésmódjaiból komponált „Emlékező mozaikok” írását.

---

¹⁵ A kötet tartalomjegyzéke és előszava elérhető az OSZK weboldalán, http://www.rev.hu/hu/evkonyv_2017

A kötet fontosságát többszörösen aláhúzhatnám itt..., de mi tagadás, nem az én minősítésem vagy besorolásom, hanem a könyv és szerzőinek erényei, értelmező világok közötti kalauzolásai igazolják ezt sokkalta érzékletesebben...

Hány világ közt...

Hasonlóképp dokumentatív szerényen, sőt sokszor tétován is hangzó módon kerül szóba Bitó László könyvében mindaz, amit az 56-ig vezető történeti utakról elgondol, s amit magyar világaiból amerikai létébe vitt át, s amely átmenetben mindeközben a megmaradt, újratermelő, örökké elégedetlen közérzetet hozó *köztességben* járkel, révedez, vágyakozik, dönt és tétovázik, emlékezik és reményt fakaszt önnön kérdései ellen...

Két világ között – ennyi a lakonikus címe mindannak, amit az író a helymeghatározáshoz, a létállapot környezetrajzához mint lamentálás helyszínét címbe iktat.¹⁶ Több viszont maga a szöveg, hisz nemcsak a háború utáni magyar hétköznapiak, az ötvenes évek kitelepítési, megszegyenítési, megfigyelési és személyiségrontó hatásai ülepednek meg mondataiban, hanem a féktelenül jogos, emberien és morálisan tiszta szabadságvágy végtelenségei is ott lakoznak mögöttük. Szökevény, ellenálló, bányamunkára ítélt büntetett, túlélés mindennapjaiért küszködő vājár, kapcsolataiból kiszakított (és elítélt mivolta miatt

¹⁶ *Két világ között*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 2014., 140 oldal.

barátságaiból is kitessékelt) személy, jópolgári családból valóként esélytelen értelmiségi, elemi morális fenséggel élő egyed szerepel főhősként, ki párkapcsolataiban és emberi „játszmáiban” sem képes már 1956 napjaitól, eseményeitől, „örökségtől” szabadulni. Másik memoárkötetete, az *Örökség. '56 regénye* (Noran Kiadó, Budapest, 2013) erről nemcsak aprólékos részletességgel számol be (a helyi, bánya-légköri ellenállás, fenyegetés, fegyverzsákmányolás, harcok, budapestiek megsegítésére induló felkelősereg és kudarcos attakjuk az útellenőrző ruszikkal), de bevezet a két világ közötti, átmeneti, folytonos függésben és túlélési esélyben is bizonytalanodó főhős mindennapjaiba. Amerikai beilleszkedési késztetettség, új kapcsolat és házasság, kimondhatatlanul magával hurcolt emlékek, írásba fordított „leszámolás” a bányarémmel, besúgó rémmel, kémekkel és további mémekkel folytatott megállíthatatlan küzdelemben,¹⁷ melyre olykor egy-egy kapcsolat is „rámegy”, midőn belefulladás az „önző gének” örök késztetettségébe, a szabadság mindenekelőttiségének definiálhatatlan áramába. A kortárs „szelfizésnek” ez a parttalanná válása – mely a lélek-definíciókkal kibélelt és értelmezési kényszerekkel elszomorított értelmiségi én-keresés írói kísérleteként éppenséggel természetes, sőt korszakosan evidens lehetne az Államokban, s annyival rejteke-

¹⁷ A *mém* itt a Richard Dawkins szótárából, *Az önző gén* (1976) című könyvéből jövő fogalomkör, mely fedi a *miméma* (vagyis a görög *utánczás*, imitáció, álmásolat) mesterkélte, szaporodó-sokszorozódó jellegét.

zőbb kell legyen idehaza –, amivel éppenséggel nem könnyíti meg az írói-elbeszélői szerepvállalást, mentális egyensúlyt, magatartásmódot és érzelmezési késztetettséget. Bitó ezt nemcsak megvallja, részletezi, példatárral látja el, hanem a folyamat fázisait, a „békülést” és az 56-os felkeléssel megtorlásképp együtt járó jövőidőt is belekomponálja szituatív elemeibe, mondhatnánk fejezeteibe vagy képzetes-képes jeleneteibe.

Bitó regénye, vagy talán félig titkos naplója és vallomás-trilógiájának rövid „kivonata” is jól tükrözi már ajánló mondataival a köztesség állapotát: „Elhallgattam. Nem tudtam elviselni azon félelme miatti szomorúságát, amit nem is tudott elrejtteni, hogy ismeretlen múltam egyszer váratlanul visszaszólít szülőhazámba, és elszakít tőle. Szerettem volna megnyugtatni, de lehet, hogy mélyebben látott belém, mint amennyire én valaha mertem”. Az emigráció lélek-körképe itt mintegy keretezi, helyenként éppenséggel ellenpontozza a visszatérés, hazatalálás esélyét, s szinte bevezető tónusként szolgál ahhoz, hogy korábbi élettörténeti vallomásai is meghívhatóak, invokációnak engedelmeskedő kompozíciós elemek legyenek. A korábbi trilógia első kötete (*Istenjárás*) még egy pest-budai polgári család miliójében a főhős ifjú pillantásával kísért békeévek, a háború előtti aggodással töltött időszak tükre volt; erre épült a háború végi, megszállás-időszaki és újjáépítést remélő opusz (a biblikus hangoltságú *Az ötödik lovas*); melyre a munkaszolgálatos katona évei és saját közösségi '56-ja támaszkodik, s végződik az ittlét időszaka a szénbánya mélyéről feltörő igazságtétel és bukás-állapottal, mely az emigrációig ívelő utat rajzol be. Amikor azt az Örökséget, a hordozható emlékezet Amerikában csupán szűkecske magyar körét érintő, s ott is megosztó duplikátumát azután hiába is próbálja amerikai feleségének a saját személyiségét folyton omlasztó tartalomként átadni, akkor a trilógia folytatása sem lehet mentes a perszonális drámáktól, rémálmoktól, átérezhetetlen bizonytalanságoktól. A magyar vidék mellett a magyar Budától sem függetleníthető emlékanyag a nemhelyekből (vagyis mintegy naponta betemetődő helyszínekből – mint a bányajárat, mint a megszállók emlékképe, a halottak és bűnösök sokasodó egyedszámait magába foglaló városrészek – no meg a történések lenyomataiból sarjadzó emlékhelyekből) immár írói erővel kreál kollektív emlékezeti helyzeteket, amelyekben az új élet reménye csak egy másképpen összefont múlt-vízió lehet. Bitó régi képessége (kötetszám esszé, interjú és publicisztika mellett a halállal, eutanáziával kapcsolatos kortárs merengés előtt és közben) az öt kötetnyi „Bibliai ciklus” bázisán immár „Trianon trilógiává” nemesedő életfolyam-elbeszélés, melyek életvalósága nem két, hanem éppenséggel sok-sok világ között biztosít átjárhatóságot. Sőt, kézenfogva-vezetettséget, filozofikus és morálteologikus kontrollt, a lét értelmének folyamatos vitatása melletti önmeggyőzést is.

Hogy Bitó könyve '56-ról szól-e, vagy a sematizáltan megnevezett esemény drámájának újraélési kísérlete-e, nehéz eldönteni. A többes világok között mozgó, a lehetséges és reális közt partot kereső, a semmi felől az értelmes valami felé utat remélő attitűd mindvégig jellemzi. S hogy mennyi világ is ez, milyen világok és tartalmak, életutak és kudarcok, sikerek és vakremények milyen nagyívű gyűjteménye, arról nemcsak Bitó e mostani kötete, hanem munkáinak java többsége hasonlóképpen győz meg...

Snagovi emlékezet, évfordulós iratok

Noha jól látható, kiszámítható, hogy az 1956-os történések 60. jubileumának közelségével kézenfekvően meg fognak szaporodni a visszaemlékező, elemző vagy értelmező kiadások, ám talán még ezeknél is a visszaemlékezések vagy retro-értékelések kínáló sokaságánál is beszédesebbek lehetnek maguk a nyersen, de alapos lábjegyzetekkel közreadott eredeti dokumentumok!

Egy román miniszterelnöki ajándék, Iliescu és Nastase személyes gesztusa a Román Információs Hivatal és a volt Securitate anyagaiból válogatott (47 kötetnyi) irategyüttes jelent meg az 50. évfordulóra, mely a Nagy Imre és fogolytársainak leveleit, jegyzeteit, tárgyalásait, kommunikációs kísérleteit, s egyáltalán: a snagovi kényszerelhelyezés időszakában keletkezett

írással források közli.¹⁸ E kötet (a maga koránt sem épp kicsiny terjedelmével) a szerkesztők negyven oldalas ismertetőjével kezdődik, melyben okadatolt tényeket közölnek, majd Lukács Györgyről készült 1956. novemberi iratot tárnak elénk, s ezt követően már rögtön rabjai is lettünk a jelentések jelentéseinek – erre ébredünk rá egyhamar. A *Feljegyzések a beszélgetésekről* fejezet az alaphangot, a *Politikai levelek* blokk a korjelenségeket, a *Politikai jegyzetek* pedig a szereplők „kitörési kísérleteit”, elrablásuknak Lukács Györgyéhez hasonló státuszdiskurzus-jellegét, és a *Függelék* a korabeli szovjet-román-magyar intézkedések kísérleteit pontosítja. Zárul a kötet a „snagovi csoport” tagjainak (mintegy húsz oldalon át sorjázó) rövid életrajzával, pályaképével, majd a Névmutató tetőzi a kötetet, melyet ekképp letenni nemigen lehet, csakis úgy, ha rögvést a többit, életrajzokat, esszéköteteket, életmű-részleteket, a többoldalú megközelítéshez szükséges újabb dokumentumokat, életút-narratívákat, további bibliográfiákat vesszük elő...

Bizonytal azt hihetnénk: végtelen mennyiségű sztori, elbeszélhetetlen zártság és morálfilozofikus rétegzettség, politikai és mentális csalatkozás, meghasonlások és fölfejlések hekatombányi tömege van jelen egy ilyen kötetben, melyekre elég pusztán utalni, s máris mindenki sejti, mit várjon tőle. Ámde ami épp a legizgalma-

¹⁸ *A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok.* Összeállította, szerkesztette és bevezette Baráth Magdolna – Sipos Levente. Napvilág Kiadó – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2006., 464 oldal.

sabb, az nem ebben lakozik. Hanem magában a kommunikációban... – a közlés (levelek, „feliratok”, petíciók, tudósítások, vallomások, segélykérő próbálkozások) lehetőségének és értelmének hitében, a naplórás vagy levelezés vágyálmában, az elkobzott üzenetek rejtett jelképiségeiben, a monologizáló személyiség reményteljes kapcsolatkereséseiben, a magát föladni nem akaró Én túlélési vízióiban. Az elmúlt tíz-húsz esztendőben roppant újszerű, s ezért korszakos divatot teremtő hatású lett a vallomásos mutatkozás, az életút-képekben rejlő át- és kibeszélési „gyógyítás” eszköze, sőt a minderre rátelepülő társadalomtudományi kutatások módszertani érzékenység-változása is.

E kötet, bár leginkább (s a látszat szerint) „csak” dokumentumkönyv (a „csak” itt jelentés kicsinyítésként van jelen, természetesen..., hisz indításként épp ennek végtelen nagyszerűségéről szóltam...), de ezt a leküzdhetetlen sokféleséget, az ideák és ideológiák, rejtések és közlések, sugárzások és rejtekezések dinamikáját jeleníti meg – idejemúlhatatlan hitelességgel. Ennél többet könyvtől nehezen, inkább csak értelmezői önmagunktól várhatunk.

Avagy a megértő Időtől, mely értelmet ad a titoknak, a rejtélynek és a belátásra épülő fohászoknak, a vallomásos szereplőknek, a kiutat kereső foglyoknak, a „cseléd”- és besúgó-környezetnek, s mindannak, ami politikai foglyokat, *Imenekülteket!!* napi létmód és reménykeresés szintjén tesz kiszolgáltatottá, bizakodóvá, vagy reménytelenné. Sokra értékelendő ma már e forrásközlés, s nem egyszerűen vagy nem pusztán azért, mert rendszerváltó ürügy lett '56-ból Magyarországon, hanem mert a „szürke” dokumentumok szereplői emberi emberek, reménykedő-jobbító, meghurcolt vagy csalatkozott politikusok, családok együttese, kapcsolatok és belső szeretetviszonyok egész arzenálja valóban, s ezt magában is rejti a könyv. Rejteni is persze csak addig tudja, míg „ki nem olvassuk” belőle..., s össze nem hasonlítjuk más, ugyancsak 56-os visszatekintéssel, újraolvasattal, drámapedagógiai érvényű hatással.

Drámai múlt, túlszenizált jelen (1956–2016)

„Minden egykori elveszíti régiség voltát, amikor a jelenben gondolunk rá. A múlt a mindenkori utókor számára olyan, amilyen a különböző felidézésekben, különböző arcát mutatja” ... – írja áttekintő visszaemlékezésében Sándor Iván, kinek esszéköteete *A forradalom visszanéz 1956–2016* címen jelent meg mostanság.¹⁹ A négy nagyobb tematikus fejezetre tagolt kötet (s a korántsem formálisan áttekintő, sőt: korszakra kimunkált történelmi értékelés után Gyáni Gábor elemző esszejéből áll az ötödik blokk), egyszerre historikus esszé, vitairat, emlékanyag, epikai hangoltságú értelmezés,

¹⁹ L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016., 133 oldal

regényrészlet is, mely aspektusok részint a visszatekintő személyesség tónusában szólalnak meg, másrészt meg „a jövő árnyékában” próbálják elhelyezni mindazt, amit az 1930-ban született József Attila-, Márai- és Kossuth-díjas író az '56-os események jelentőségét tekintve a sztálini diktatúrával való első nagy *szembeszállásként*, elsőként *európai* és forradalmian *magyar* eseményként mutat be. Gyáni utószavában mintegy lakonikusan (és Isaiah Berlin bon mot-jára utalva) úgy jellemzi Sándor Iván célját, mint az „alany akarok lenni, nem tárgy” vállalását és kinyilatkoztatását. S igaza van. Értékelése szerint Sándor Ivánnál 1956 élménye a *szabadság* modern kori fogalma (Benjamin Constant óta érvényesnek tekintett jelentésteré) alapján olyan esemény, melynek a magyar ötvenhatal kapcsolatos egész írásmű a forradalom éledő (mert éltetett) emlékezete, s „ebből eredő világtörténelmi jelentősége vitathatatlan dolog. Ami akár garancia is lehetne arra nézve, hogy az esemény semmilyen későbbi politikai felhasználása se változtathassa meg ötvenhat értelmét, és persze ne is törölhesse el annak emlékét minden további nélkül” (130-131. old.).

Jól lehetne, ha így lehetne. A 60. évfordulóra megjelenő könyvek, tanulmányok, szövegválogatások, képanyagok, kiállítási installációk, filmek mindennapos hömpölygése azonban kétféle (vagy sokszor kétszínű) mezőben nyer teret. Egyik tengerár a hősök, mártírok, kisemberek, diákok, melósok, reménykedő balhé-bajnokok, „a

pesti srácok” közemlékezetbe emelését végzi el parttalan kíméletlenséggel, s vele szemben a másik, olykor erecske-patakocská, máskor sodró hullám próbál ellenhatást gyakorolni az emlékezet kisajátítói, a dicsőségek eltagadói, az át- és felülértékelő narratívák sokasága ellen, vagy ezekkel dacolva. Rádióban, televíziókban, emlékbeszédekben, koszorúzásokban, vezércikkekben, ünnepeken és alkalmi légyotokon politikusok, történészek, filmesek, kortársak és leszármazottak, naplóiírók és családtagok mondják el a maguk igazát, vélt valóságát, megkonstruált emlékezeti építményét – de épp az a vakremény hibádzik ezekből is, hogy „ne változtathassa meg ... és ne törölhesse el” a mindenkori fennálló az emléktanyag perszonális valóságát. Az ünnep kisajátítása (persze) nem mai keletű, 1957 óta többféle narratíva rakódott „a sajnálatos eseményekre”, Kádár '57 januári vagy '56 novemberi moszkvai trükközésétől Pozsgai 1989 januári „népfelkelés”-minősítésén át, a Grósz-narratíván és Horn vagy Antall általi átbeszélésen át egészen a minapi „újbeszél” okoskodásokig és az ünnep-emlék jobb(ik)os vagy épp balos kisajátításig. Sándor Iván lassan végigpásztáz elemző tekintetével ezeken a fordulatokon és pálfordulásokon, elegáns összegzésében pedig körvonalazza azt a kérdést is: mindez bár oly régen történt, miért kell hát „ma is gondolkozni róla. Az egykori magyar forradalom utóéletének van egy olyan jellegzetessége, amely *ugyanúgy* része a mai európai tudatnak,

amiként a hajdani történet az *akkori* európai közszellemnek. Az ötvenhatos eseményeknek a század közepén is megvolt az önmagán túlmutató hatása. Utóéletének szerkezete *ugyanígy* összekapcsolódik a századvégi európai kortudattal, apóriákkal” (33. old.).

Másképpen elbeszélve: a Szerző európai és egyedülálló történésnek nézi-nevezi a forradalom idejét: „A magyar forradalom történelmi jelentőségét az adta, hogy *először* üzente meg vitathatatlanul a szovjet rendszer tarthatatlanságát” (43. old.); „A magyar forradalom tizenhárom napig tartott. 1956. október 23-án robbant ki. A szovjet tankok november 4-én indultak el a forradalom leverésére. A harcoknak, a fegyveres ellenállásnak – a kutatók adatai szerint – 2652 magyar halottja volt. 1957. május 4-ig mintegy 35.000 embert tartóztattak le, de ez a szám a későbbi internálások és letartóztatások miatt még nagyobb. 229 embert végeztek ki” (33. old.).

Fölidézi „a szellemi Európa” „Magyarország szovjet haderő általi megerőszakolása elleni” tiltakozását az ötvenhat december elsején százötven jeles személyiség által aláírt levélből (az aláírók között volt Pablo Picasso, Heinrich Böll, Hans Habe, Hermann Hesse, Arthur Koestler és Albert Camus is), Camus nyilatkozatából néhány helyen bővebben is citál: „...Nehéz minékünk méltónak lenni ennyi áldozathoz. De meg kell kísérelnünk, feledve vitáinkat, revideálva tévedéseinket, megsokszorozva erőfeszítéseinket, szolidaritásunkat... A magyar munkások és értelmiségiek... királyi örökséget hagytak ránk, melyet ki kell érdemelnünk: a szabadságot, amelyet ők nem nyertek el, de egyetlen nap alatt visszaadtak nekünk!” (33. old.).

Sándor Iván nemcsak mint *A Jövő Mérnöke* című műszaki egyetemi lap egykori szerkesztője, s a lapban megjelenő diák-követelések, munkás- és bányászdeklarációk, petíciók, pontokba szedett elvárások nyomdai sokszorosítója, hanem mint „A tekintetek éjszakája” révén megidézett nyomdász, bányász, katonai vezető, nemzetőr, rádiós, ávós és más személyiségek egykori pillantását is emlékezeti hűséggel folyamatleírásba állító megfigyelő, az indító ötvenhat novemberi napok aprólékos leírását adja, majd a szovjet benyomulás regényes részletességgel tálalt impresszióját is súlyba veszi. Ekként nemcsak emlékező, írói és esszéista megjelenítő, szuverén krónikás, hanem vallomásos szónok, tépelődő hangosbeszélő is: foglyul ejtett szereplője nem csupán a drámáknak, de a tekinteteknek, reflexióknak, s a későbbi évtizedek presszionált csendjének is, aki a forradalmi események után harminc-negyven évig „megemésztetlen” maradt szerepek, hősök és mártírok, Nagy Imre, Bibó István, Marián István egykori ellenálló-parancsnok, Kopácsi Sándor, Losonczy Géza, Vásárhelyi Miklós, Maléter Pál, és más értelmiségiek, katonák vállalását is mintegy a történések keretébe helyezve mutatja meg. Magyar történelmi dimenzióban, a szabadság 1848-as, majd későbbi bukott szabadságmozgalmakat,

félelmeket és szükségszerű ellenállások sorát is megidézve a nemzeti függetlenség vágyának mintegy eszmetörténetét rövidíti le egy rövid esszé pár oldalában, sűrített közlésterében... „Ama 1789 óta megjelenő félelmek is szerepet játszottak... És mivel a magyar történelem nem ismer győztes szabadságharcot-forradalmat, a bukásokat követő megtorlások, ellenforradalmak terrorja felerősítette a félelem-szindrómát” (65. old.).

A félelem és a félnivalók félévszázados históriája sem abban nem gátolja Sándor Ivánt, hogy kötet alcímeként szereplő időhatáron belül saját tematikus írásait egyberakja, sem abban, hogy a „*valóságos időből*” a perspektivikus korba, a jelen esélyeit latolgatva kortárs párhuzamokat is megnevezzen: mint ötvenhat november negyedikéről írja, „A történelmi közmegegyezés szerint a forradalom azon a napon bukott el. Holott már október 23-án este, amikor az első puska lövések elhangzottak, az első katonai osztag átállt a felkelők oldalára...”. A nyugati reflexiók, a közben a német szembenézés a háborús bűnökkel, megtisztulás esélyeivel, a mindenkor jelen problémáiból kinövő történelem sodrására figyelmeztettek. „Európa nyugati része is a megoldhatatlanságaival küzd. De mivel a kormányok, a politika, a szellemi elithez tartozók próbálnak *dolgozni önmagukon*, kevesebb az illúzió, a hamis mítosz, a múlt politikai érdekek szerinti durva kisajátítása. A mi régióinkban ez hi-

ányzik. Sajnálni tudjuk magunkat. Szívesen uszítunk a *másik* ellen. Kedvünket leljük abban, hogy hamis konstrukciók mocsariban fetrengjünk. A forradalom ötvenedik évfordulóját is ez uralta. /48-49. old./ ... (A rendszerváltás napján) Arra gondoltam, hogy megmaradtunk a hamis konstrukciók színpadán, ahol az álarcot a miniszterelnök ősszel legalább levette, de Orbán Viktor és falanxa még mindig álarc mögött játssza tovább azt a történetet, amibe tizenöt éve kezdett bele, amikor radikálisan liberális pártból átsasszézott középjobbra, az Antall József halálával támadt ürbe, ám amikor a hatalom megnyeréséhez ez a pozicionáltsága nem bizonyult elegendőnek, elkezdte magába olvasztani a szélsőjobbot, felcserélte a parlamenti politizálást az utcaival, s most nem utasítva el élesen az árpádsávós zászlókat lengetőket, a városdúlókat, ötvenhat kizárólagos örökösének nyilvánítja magát. /.../ Orbánt, s mindannak nyomán, amit tesz, Magyarországot – tapasztaltam – meghökkenve figyelik az európai demokráciák fővárosaiból. Nem látható út, amin még visszatérhet a demokratikus politizáláshoz. Pártjának ehhez nagyon sokat kellene dolgoznia – csakúgy, mint a kormányoldalnak az ország előtt álló nehéz feladatok megvalósításához – önmagán. /55. old./ ... Ötvenhat sokféle volt, de mára olyan promizskuitásá változott, amely megegyezik a politikai pornográfiával. Nem önmaga dicsősége, tradíciója, hanem 2006. október 23-ának

maszkabálja” /57. old./ – írja mindezt egy 2006-os esszéjében. S hogy mit ír minderről 2016 tavaszán, ezt már a Tisztelt Olvasó fantáziájára bízom..., bár nehezemre esik ki nem másolni vészterhes és morális tanulságait.

Sándor Iván könyve talán egyike a tisztelgő évfordulón megjelenő köteteknek. Talán az egyik legfontosabb, vagy talán a legdrámaibbak között van méltó helye. Az mindenestre bizonyos, hogy minden olvasó, tájékozódó, múltba révedő, jelent mérlegelő, jövőn töprengő számára fölrázó, fegyelmező, mértéktartást megalapozó mű. Nem mind-egy az sem, hogy megfontolatlan „aktuálpolitikával” nem kacérkodó, de a politikai elitek „tanulást levonni” képtelen felelősségét hangsúlyosan kimondó művek között is fő-helye van.

1956 ma már nemcsak történelem. Hanem szerepek, sorsok, életek és életművek, értelmezések és életútkeresések kerete is. Történeti keret, de szimbolikusan több: élet-világ, mely próbára tesz, minősít, elvár, kötelez.

SZERZŐINK

A.GERGELY ANDRÁS

BÁBA SZILVIA

MIKÓ ESZTER – KALMÁR ERIKA – HORNYÁK EDINA

DR. HABIL. K. FARKAS CLAUDIA

SURÁNYI RÁCHEL

HORVÁTH JÚLIA BORBÁLA